

НАЦІОНАЛЬНА АКАДЕМІЯ НАУК УКРАЇНИ
ІНСТИТУТ УКРАЇНСЬКОЇ МОВИ

УКРАЇНСЬКА МОВА

НАУКОВО-ТЕОРЕТИЧНИЙ ЖУРНАЛ

1 (53) 2015

ЗАСНОВАНИЙ
У ЖОВТНІ 2001 р.

ВИХОДИТЬ
4 РАЗИ НА РІК

РЕДАКЦІЙНА КОЛЕГІЯ

Головний редактор

Василь НІМЧУК

**Заступник
головного редактора**

Павло ГРИЦЕНКО

Відповідальний секретар

Олександр ЗАДОРЖНИЙ

Петро БІЛОУСЕНКО

Катерина ГОРОДЕНСЬКА

Василь ГРЕЩУК

Андрій ДАНИЛЕНКО

Анатолій ЗАГНІТКО

Володимир КАЛАШНИК

Євгенія КАРПІЛОВСЬКА

Ніна КЛИМЕНКО

Василь ЛУЧИК

Віктор МОЙСІЄНКО

Світлана СОКОЛОВА

Микола СТЕПАНЕНКО

Орест ТКАЧЕНКО

Павло ЧУЧКА

Микола ШТЕЦЬ

Засновники

*Національна академія наук України,
Інститут української мови НАН України*

Видавець

Інститут української мови НАН України

Свідоцтво про державну реєстрацію друкованого засобу масової інформації 05.09.2000 р. Перереєстроване 12.01.2007 р. (серія КВ № 12180 — 1064ПР) Міністерством юстиції України.

Адреса редакції

Україна. 01001, Київ-1, вул. М. Грушевського, 4
Електронна пошта: ukrmov@gmail.com
Тел.: 278-12-09, 279-18-85

У Києві кореспонденцію, адресовану редакції журналу, можна передавати через експедицію Президії НАН України

Рекомендовано до друку вченою радою

Інституту української мови НАН України, протокол №1 від 27.01.2015 р.

Редагування
Марії Сулими

Комп'ютерне верстання
Наталії Яременко

Підписано до друку 11.02.15. Формат 70 × 108/16. Папір офс. № 1. Гарн. Newton C. Друк офсетний. Ум. друк. арк. 15,75. Обл.-вид. арк. 14,38. Тираж 315 прим. Зам. 4141.

Оригінал-макет виготовлено та тираж видруковано
Видавничим домом «Академперіодика» НАН України,
01004 Київ, вул. Терещенківська, 4

Свідоцтво про внесення до Державного реєстру суб'єкта
видавничої справи серії ДК № 544 від 27.07.2001 р.

УДК 811.161.2+81'01

Василь Німчук

м. Київ

**ЧЕТЬЯ 1489 РОКУ В КОНТЕКСТІ
СУЧАСНОЇ УКРАЇНІСТИКИ***

Четья-Мінея 1489 р. — найдавніший збережений і точно датований переклад конфесійних текстів українською мовою, тому вона унікальна в історії української культури. У статті висловлено нові думки про обставини створення цієї книги, про перекладача, докладно вивчено особливості зафіксованої в ній мови. Автор прагнув довести, що перекладач Четьї-Мінеї 1489 р. був вихідцем із теренів, де нині поширені західнополіські говори північного наріччя української мови.

Ключові слова: українська мова, північноукраїнське наріччя, переклад, історія мови, церковнослов'янська мова.

Досліджувана пам'ятка характеризується великим розмаїттям континуантів давнього ґ.

Тут маємо етимологічно правильне вживання літери ґ і під наголосом, і в ненаголошеній позиції, наприклад: *двґ со(л)нци...* на *горґ* видґли (с. 254), соромотныа *дґла* (с. 168), *надґимоса наслґдіті* (с. 266), *нґкоуды* (с. 294) тощо.

Але часто натрапляємо на *e* на місці наголошеного або, особливо, ненаголошеного ґ, наприклад: на *забороле(х) оузрели дґвцю* (с. 83 зв.), дабы ми *лепґи* было (с. 96 зв.), к *рецґ* (с. 123 зв.), да птици *изґедать* (с. 183), *стрела* его (с. 199 зв.), w x(c)є *іс(c)e* (с. 266) та ін.

Не поодинокими є випадки написання *ї*, *и* на місці ґ в обох позиціях, наприклад: *дигище* своє (с. 98 зв.), во домґ *яковлі вові(к)* (с. 155), себе ради *и оульгانیї* (с. 87), *гвоздии...* сквозґ твои роуцґ и *нози* проидоша (с. 229 зв.),

* Продовження. Початок див. у № 4 за 2014 рік.

во *єрдани* кр(с)тилса (с. 306), *воли* б̄жіє не творить (с. 343 зв.), *свидительствоуєть* (с. 37), *в свидѣни(х) твои(х)* (с. 270 зв.) тощо. Трапляються випадки написання *ѣ* на місці сподіваного наголошеного та ненаголошеного *и*, наприклад: на кр(с)тѣ оумерлъ былъ. и мѣромъ помазанъ (с. 119 зв.), *мрѣа* (258 зв.), розпали и погребли его. и творѣли его во мори. но шнѣ... воста(л) (с. 201–201 зв.), мѣдри *творѣлиса* (с. 215 зв.), ниhto на распатѣ такъ борздо не оумерлъ [пилать] *творѣлъ*. штобы со разбоиники посполь оумерлъ (с. 326, пор. *творити*, *творитиса* “вважати, думати” [94 III: 936, 938]), грозного *судѣю* (с. 168), *в(т) иньдѣи* и далекое (с. 259 зв.). Мабуть, тут літерою *ѣ* передано звук *i* або близький до нього голосний.

Розглянутий вище фактаж, з одного боку, може свідчити про те, що в XV ст. в частині українських діалектів процес перетворень *ѣ* (дифтонгічного?) ще кінцевого не завершився [пор. 58: 12–15], з другого, про те, що на мовлення південно-західного українського наріччєвого типу невідомого перекладача наклалися особливості мовлення переписувача (переписувачів) — носія мовлення діалекту північноукраїнського типу.

Написань букв *ѣ* та *e* проти етимології в пам’ятці — сила-силенна. І все ж таки в деяких частинах пам’ятки (наприклад, на с. 313–325), переважно під наголосом, зберігається *ѣ*, а в ненаголошеній позиції на місці цієї літери виступає *e*. А це — типова риса фонетики північного наріччя української мови. У Четві 1489 р. трапляється багато написань *e* на місці наголошеного *ѣ*. Та це не обов’язково означає, що в мові писця на місці давнього та «нового» *ѣ* був один звук — *e*. Там міг бути дифтонг *ie*, для передачі якого азбука не мала спеціальної літери або значка, і писарі його передавали за допомогою *e*. Так роблять і нині носії північних українських говірок, котрі не обізнані з тонкощами фонетики й фонетичної транскрипції.

“Новий” *ѣ* на місці етимологічного *e* — унікальна риса української мови — у Четві 1489 р. засвідчений безліччю випадків, наприклад: в *жѣньсте(м) рожѣнии* (с. 38), му(ж)скии польъ. и *жѣньскии* (с. 38 зв.), *жѣньско(е)* полоу (с. 122 зв.), *полонены(х)*. *вдиноу* часть продаша. а дрѣгоую по(д) *мѣчь* поклониша (с. 96, пор. діал. *міч* “меч”), *бы(ст) вечеръ*. *повелѣлъ пѣти вечерню* (с. 240 зв.), *оузбѣгоша на лѣ(д)*. и *вбломильса* с ними *ле(д)* (с. 247 зв.), *сла(ж)ши* бо сахара и *мѣдно(е)* брашна (с. 297 зв., тобто «медового»), *аще* не приложитъ *зѣльа* (с. 347) та ін. Звертаємо увагу на те, що „новий” *ѣ* у словах *жѣньскии*, *вечерня* і под. закономірний, оскільки в цих лексемах не було умов для проукраїнського переходу *e > o* після шиплячих, бо після *e* виступав склад не з голосним заднього ряду, а з голосним переднього ряду — редукованим *ь* (*жєньскыи*, *вечєрьнии* і т.д.).

Важливим фактом, який допомагає з’ясувати походження перекладача Четві 1489 р. є форма *грытань* — континуант праслов’янської *grȳtanь [102 I: 444] або *grȳtanь «горло, гортань» [110 VII: 213]: *георгии* . *вдарилъ* его [змія — В.Н.] въ *грытань* *копѣ(м)* (с. 83 зв.), *ласкосердиа* ради

оутробнаа. еже в маль ча(с) насладить вашу *грытань* (с. 305 зв.). В інших східнослов'янських пам'ятках такої форми не виявлено. Не знайдено й прямого відбиття її в сучасній живій українській мові. Форму *грытань*, що її наводить у своєму етимологічному словнику М. Фасмер як ніби російську говіркову [102 I: 444], російські діалектні словники (В. Даля «Словарь русских народных говоров») не містять. Немає такої форми й у реєстрі «Этимологического словаря славянских языков» за ред. О.В. Трубацова, в якому широко цитовано російську діалектну лексику.

Континуанти праслов'янського варіанту **grъtanь* поширені в західних говірках української мови — закарпатських: *гыртанка*, *гыртанка* «горло» [27 I: мапа № 39], *гыртанка* «горло, глотка» [105: 63], *гыртанка* «горло» [75: 47], лемківських: *гыртан*, *гыртаі* (*hy-*), *гыртанка* (*hy-*, *he-*) тощо [131: мапа № 264], бойківських: *гыртаі* // *гыртанка* [114 VII 2: 55], *гыртанка*, *гыртанка*, *гыртанка* [Там само: мапа № 507] «горло, гортань», *гыртанка*, *гыртанка*, *гыртанка*, *гыртанка*, *гыртанки* «горло, гортань» [64 I: 326]. Форма *гыртань* засвідчена в закарпатській писемній пам'ятці XVI ст. (список XVIII ст.) — Нягівських повчаньях: Грубъ одопертый ихъ *гыртань*, своими языки на лести живутъ [113: 124].

Із особливостей у рефлексції сполук редукованих голосних із плавними приголосними відзначимо ще деякі.

Континуантом праслов'янського **ablъko* «яблуко» у Четьї виступає форма *яблоко*: вона ка(к) *яблокомъ* играла. головою его (с. 319). Нині вона поширена в північному (поліському) ареалі української мови аж до західної частини середньополіських говорів у басейнах рік Случ та Уборть, а також у західній частині закарпатського діалекту [5 II: карта № 67]. Нормативна літературна форма *яблуко*, що виникла з *яблоко* (перехід ненаголошеного *o* в *y*), нині функціює в більшості українських говорів, крім західнополіських, частини наддністрянських (де — *йаб-лико*, *йанко*) та закарпатських (*йаблыко*).

У білоруській мові українській *яблуко* відповідає форма *яблык* < **ablъkъ*.

Як континуант праслов'янської сполуки *tlbt* у слові **slъza* у Четьї зафіксовано *слеза*: *слезы* ронити (с. 214 зв.), со *слезами* въздыхаимо (с. 337), сир(т)скими *слезами* (с. 341). У наш час літературній формі *сльоза*, панівній в ареалі української мови, відповідає форма *слеза* в говірках, поширених на північ від Дністра у Львівській області та в окремих поселеннях північного заходу та центральної частини Тернопільської. Пор. білорус. *сляза*.

Праслов'янська сполука *trъt* у лексемі **krъvanъ(jь)* у Четьї 1489 р. фіксується з двома фонетичними рефlekсами — *крававый* і *кывавый*: слезами *крававыми* (с. 341), збираешъ. *кывавое* бгатьство... дшо (с. 355). Нині форма *кывавый* нормативна й представлена в говірках усіх українських наріч. На жаль, у першому томі «Атласу української мови» немає карти, яка відображала б поширення континуантів праслов'янського прикметника **krъvanъ(jь)*. На мапі № 69 другого тому «Атласу

української мови: Волинь. Наддністрянщина. Закарпаття і суміжні землі» показано ареали таких рефлексів сполуки *trət* прадавнього слова: *кривавий* (*крывавый*), *крававий*, *кирвавий* (*кырвавый*). Варіант *крававий* розсіяно представлений більшою чи меншою мірою в усіх діалектах території. Найкомпактніший ареал форми *крававий* — території надсянських, наддністрянських говорів та прилеглих до них подільських. Дуже рідко використано зазначену форму у волинських та західнополіських говірках. Варто сказати, що вона досить добре представлена в західних середньополіських говорах басейнів рік Случ та Уборть.

У пам'ятці спостерігаємо чимало випадків написання *и* на місці ненаголошеного *e*: м(е)ртвѣна воскресающаго. *лестнице(м)* нарекли есте (с. 200 зв.), а в не(м) мертвецъ лежить. да аще *мертвица* ты и . воскресишь (с. 35), миро принесли. как же то *мертвицю* подали. тогда *мертвицовъ* оу старо(м) законе миро(м) помазывали (с. 119–119 зв.), вси *мертвици*... извести имаю (с. 128 зв.), несоша людие *мертвица* на погрѣбѣние (с. 204), воскресивши(и) *мртвица* (с. 204 зв.), година естъ *завтрини*... бы(ст) бо... надела. рече попоу... пои *завтриню*; поючи п(с)лмы *завтринам*; пѣвшим *завтриню* (с. 241) (пор. ще *антихрестъ* — с. 373, де можливий вплив іменника *хрест*). Явище вимови *и* на місці ненаголошеного *e* в пам'ятці представлене і в книжному ненаголошеному префіксі *пре-*, на місці якого виступає іноді форма *при-*: страсти х(с)ы. иже самъ г(с)ь... *притерпѣвъ* за сп(с)ние всего мира (с. 62), повелѣлъ его растегнути.и бити... и то мою(ч)никъ геургии *притерпѣлъ* (с. 179 зв.; пор.: и тоую страсть *претерпѣлъ* геургии — с. 178), [апостола Петра] оувидѣли... што при ї(с)е *прибывае(т)*. со вченики его (с. 225; пор. тут же: ...точно ты со ї(с)оусо(м)... *пребываеши*), наша естъ паска. за на(с) х̄с̄ь *притерпѣлъ* распатѣ и смерть (с. 331 зв.), х̄с̄ь бо *притерпѣлъ*... страсть (с. 338), померкнеть солнце.м(с)ць оу тьмоу *приложитс*.а. ѿбса совьютса (с. 356). Малоймовірно, що в цьому випадку маємо *и* на місці *ѣ* старослов'янського префікса *прѣ-*. Написання *при-* замість *прѣ-* часто трапляються в Євсевієвому Євангелії 1283 р. [58: 13].

Наближення вимови ненаголошеного *e* до *и* є типовою рисою південних наріч української мови [5 I: карти № 40, 41; 5 II: карти № 32–33]. У південно-східному наріччі ареал явища загалом суцільний, але в діалектах південно-західного — ні. Звертаємо увагу на те, що ненаголошений *e* у вимові наближається до *и* у волинських та наддністрянських говорах здебільшого на північ від Дністра.

Форма зі вставним *о* у слові *огонь* < **огнь*, засвідчена в Четьї: тотъ бо *огонь*. што... грехи пожигае(т) (с. 134), нині представлена у всіх українських говорах, крім карпатських та говірок басейну верхнього Дністра (де вставний *e* — *огень*) [5 II: карта № 62].

До кінця не з'ясована історія тексту Четьї викликала, викликає і, напевне, ще викликати дискусії щодо представленої у ній мови. Об'єктивне її вивчення вимагає докладних студій над явищами, зафіксованими в пам'ятці, окремого розгляду їх у багатьох конкретних випадках.

При вивченні мови Четьї не треба забувати, що в ній маємо факти п'ятсотрічної давнини, які необхідно розглядати на фоні письменства найближчих до Четьї часів (хоча б XIV — XV ст.), а не тільки з погляду систем сучасних української та білоруської літературної мов. У Четьї 1489 р. є чимало специфічних мовних елементів, наявних і в Київському псалтирі 1397 р. [59: 218–230]

Окремо розгляньмо ще деякі особливості вокалізму Четьї, які торкаються важливих питань фонетики, засвідченої в пам'ятці, але досі викликають дискусії.

Давно є предметом уваги «новий» *a* у словах із коренем *бог-* і *поган-* у Четьї: *багатырськаа* (39), *багатыство*, *багатыство(м)* (58 зв.), *багатъ* (59, 286), *багата* (60 зв.), з *багатыми* (354 зв., 355), *паганымъ* (21 зв., 27 зв., 300 зв.), *паганого* (56, 58). Упадає в око, що в цих лексемах *o* > *a* після складу з губним приголосним перед складом з *g*!

Асимілятивний перехід ненаголошеного *o* в *a* в дериватах від кореня *бог-* засвідчують давньоукраїнські писемні пам'ятки вже з XIII–XIV ст.: *багатъ*, *багатыство* (покажчик євангельських читань при т. зв. Галицькому Євангелії 1144 р., Тріодь XIII ст.) [90: 34] (пор. також *багатыство*, *багатыно* в новгородських Путятиній мінеї XI ст. [47: 245], *багатыно*, *обагатитися* в Мінеї 1097 р. на листопад [12: 240]; на північ Київської Русі це слово давно потрапило з “київською вимовою”) [47: 245; 12: 240].

Докладний список лексем із вторинним *a* у сучасній українській мові склав Ю. Шевельов [106: 648–650] і навів деякий матеріал із пам'яток (до речі, він Четью 1489 р. зараховував до текстів, «що в ґрунті речі білоруські і містять тільки окремі українські риси») [Там само: 646]. Історію явища досить докладно вивчив і М. Жовтобрюх [33: 287–291].

Пояснення О. Потебні переходу ненаголошеного *o* в *a* перед складом із наголошеним *a* як наслідок регресивної асиміляції [74: 117] не викликало обґрунтованих заперечень [48: 33]. Л. Булаховський припускав, «що з акаючих російських або білоруських говірок прийшли в українську мову: *гарячий* (при говірковому *горячий*), *кажан* (говіркове *кожан*), *калач* (при рідкому говірковому *колач*), *качан* (зрідка говіркове *кочан*), *хазяїн* (при говірковому *хозяїн*, *ходзяїн* і под.), можливо, і *халява* (говіркове *холява*), *чабан* (говіркове *чобан*; і з перс.-тюрк. “*чобан*”)...” [12: 239 і далі]. Цієї думки по суті не заперечує і М. Жовтобрюх [33: 289]. У більшості цих слів *o* > *a* виступає в позиції після задньоязикового приголосного.

Ю. Шевельов визнає, що “слова, заторкнуті цією звукозміною, здебільшого на час її здійснення вже втратили свою етимологічну прозорість. Мовці, напевне, вже покинули пов'язувати прикметник *багатиий* з іменником *Бог*, іменник *бакáй* з іменником *бѣк* (сер. укр. *бік*), прикметник *гаръчий* із дієсловом *горіти* й уже поготів не годні були встановити «внутрішню форму» чужомовних слів (на кшталт *чаба́н*) чи християнських імен (на кшталт *Мала́нка*). Отже, можна висувати, що тьмяність етимологічних зв'язків була сприятливим для досліджуваної звукозміни

чинником, хоча й недостатнім для самостійного її спричинення» [106: 654]. Тепер ізоглоси для більшості слів згаданої групи проходять приблизно вздовж лінії Ковель—Броди—Тернопіль—Хмельницький—Могилів—Подільський. Південно-західні говірки розташовані західніше від цієї приблизної лінії, якщо не брати кількох винятків (вартих уваги, але й пояснених), залишилися незаторкнуті цією зміною” — писав дослідник [Там само: 646]. На його думку, інновація *o > a* «ступнево поширювалася з півночі й на велику міру була зупинена на кордоні між Литвою та Польщею, як він був існував до 1569 р.» [Там само] (тобто до Люблинської унії). Дослідник припускає, що «ця звукозміна була спричинена білоруським впливом у межах Великого князівства Литовського» [Там само: 654] і є свідченням про силу цього впливу. Він твердить, що поширення білоруського акання на українську мову не стало загальним і «припускалося ... тільки в жорстких фонетичних умовах» [Там само] — ненаголошена позиція та «прилеглисть до голосного *a*, найчастіше наголошеного, в наступному складі» [Там само: 653]. Ю. Шевельов писав, що «завузькі фонетичні рамці, накладені на теоретично можливий процес необмеженого поширення акання, виникли не випадково. Глибоке коріння тут було в самій українській мові: йдеться про тенденцію до двоскладової гармонії голосних, що була оприявнилася ще під прото- та давньоукраїнську добу» [Там само: 654–655]. Пор. ще *шкаралупа*, *шкаралуца* (діал. *скаралуца*, з коренем **skor-a*), *скаба* < скоба [82 IV: 129].

Проте перехід ненаголошеного *o* в *a* перед складом із *a* спостерігається в окремих словах і на заході та на крайньому заході ареалу української мови, де про білоруський вплив годі говорити: *маскаль* «росіянин» < *москаль* (наддністрянські, гуцульські, закарпатські говірки), *нагавиці* «штани» (корінь *ног-а*; наддністрянські, гуцульські, закарпатські говірки). Стосовно останнього слова Ю. Шевельов пише, що форма *нагавиці* «мусить виводитися від слова *нагавки*, вживаного в центрально-північній та східній частині Лемківщини» [Там само: 650], але ми підкреслюємо, що форма *нагавиці* все ж таки давніша (пор. аналогічне утворення *рукавиця!*).

У говірках верхньої Надборжавщини (Закарпаття) чуємо: *пранáў* бы «щоб він пропав», *пранáсник* «чорт» (із *пропáсник*), *навá* радúс' стала «нова радість стала» (початок відомої української колядки), *хамá* «хомут».

Гадаємо, перехід ненаголошеного *o* в *a* перед складом із *a* в українських говорах (зокрема й тих, що лягли в основу писемно-літературної мови) відбувався незалежно від іншомовних впливів.

Про відбиття акання в прислівнику *ласкаво*, похідному від прикметника, не може бути й мови, оскільки відповідний ад'єктив праслов'янський — **laskavъ(jь)* (утворений від дієслова **laskati* за допомогою суф. *-(a)vъ*; співвідносний також з іменником **laska*) [110 XIV: 39–40].

Метеорологічний термін *мáльня* у формі «другого» повноголосся *молонья* засвідчують пам'ятки доби Київської Русі [79 V: 54]. Та обидві давні форми зазнали деетимологізації, бо не мали парадигматичної

опори й через усілякі аналогії зазнали звукових модифікацій аж до невпізнання. У північноукраїнських говірках функціують форми *малайна*, *малання*, *маловня*, *малодня* [49: 254], а також *маланка*, *маладня* [5 II: карта № 342]. Із жартівливих або табуїстичних мотивів номен прирівняно до жіночого імені *Маланка* < *Меланія* (пор. рос. діалектне воронезьке *молашка* “блискавка” [80 XVIII: 214]). Про пряме відбиття в досліджуваних формах акання, вочевидь, не йдеться.

Етимологія лексеми *корабель* досі є предметом наукових дискусій і вважається неясною [120 VI: 337]. Гадаємо, що слово таки є праслов'янським запозиченням грецького *κάραβος*, *καράβιον* «судно» (запозичили й романські мови, пор. лат. *carabus*, іспан. *carabela*, італ. *caravella*) [102 II: 321] з прирівнянням чужої основи слова до слов'янських типу **kora*, **korbъ* «короб» та ін. У зв'язку із формою *карабль* (94), *карабли* (89, 90 зв.) у Четьї наголосимо, що вона існує і в сучасних українських говорах: *карабель*, *караблик* [82 II: 219].

Форма *манастырь* була панівною вже у старослов'янській мові, в якій рідше зафіксовано варіант *монастырь*, і тільки дериват із *a* в першому складі — *манастырьскъ* [129 II: 186–187]. Вона (*манастырь*) [79 V: 22] прийшла на Русь разом із християнськими текстами, міцно прищепилася та була паралельною з *монастырь*. Часто трапляється форма *манастырь* в українських грамотах XIV–XV ст. [84 I: 612–613]. У цій формі досі жива в українських говорах різних територій. Б. Грінченко вокабулу *манастир* подав у реєстрі редагованого словника як основну [82 II: 403]. І. Огієнко писав, що вторинна форма грецького слова *monachos* “чернець” — це *manachos*, що походить із візантійської доби [39 III: 105]. Отже, перехід *o* > *a* в першому складі кореня стався ще в мові, з якої слов'яни засвоїли слово (корінь). Старослов'янська форма *манастырь* — запозичення середньогрецької діалектної *μαναστήρι* [120 VIII: 454].

Дехто написання в Четьї зоономена *борань* паралельно зі звичайним *барань* зараховує до гіперизмів на фоні акання: намазано кров'ю *бораньєю* (с. 171) — жидова завжди на паскоу *бараны* р'зывали (с. 169 зв). Але в цьому можна сумніватися, адже у східнослов'янській писемності форма *борань* засвідчена в пам'ятках із територій, де в мовленні населення немає акання, зокрема в новгородському списку 1280 р. Руської Правди: за овьюцю .ѣ. коунь. а за *борань* ногата [79 I: 296]. Давню форму й нинішню російську діалектну (холмогорську) *боран* етимологи пояснюють як наслідок дисиміляції [110 I: 157]. Староукраїнські тексти також засвідчили варіант *борань*: и да(ли) есмо... гро(ш) на два(д)ца(т) *борано(в)* а *бора(н)* по иї аспр (Ясси, 1565 р.) [85 II: 20], куры, гуси *бораны*, збо(ж)я... брали (Житомир 1635) [2: 126] та дериват *бораній* «баранчий» (Вислицький Статут, XV ст.) [84 I: 112].

Жодного стосунку до акання та гіперокання не має написання антропоніма *Лазорь* «Лазар» — *лазора* (с. 321 зв.), *Лазора* воскресиль; т'ло Лазорево; Лазарю поиди (с. 322); сестра *лазорева* (с. 339). Така ж форма біблійного (євангельського) імені *Лазарь* засвідчена вже в пам'ятках

старослов'янської мови: *Лазорь, Лазорь* (Зографське Євангеліє, Савина книга та ін.) [129 II: 104]. Зі слов'янського півдня її занесено на Русь, де вона добре вкоренилася. Наприклад, у Мстиславовому Євангелії кінця XI ст. — початку XII ст. форма *Лазорь* трапляється паралельно з *Лазарь* [3: 376, 479], у Євсевієвому Євангелії 1283 р. маємо: *Лазороу* гради воно [30: 68]. В Успенському збірнику кінця XII — початку XIII ст. засвідчено тільки варіант *Лазорь* [101: 597]. Форма *Лазорь* виступає в «Повісті врем'яних літ» [71: 182]. Панівним є антропонім у формі *Лазорь, Лазорь, Лазор* в українських грамотах XIV–XV ст.ст. [84 I: 536–537] Варто сказати, що форма імені *Лазор* в українській мові жива й нині [98: 189]. Виникнення форми *Лазорь* (-ь) із *Лазарь* (-ь) (пор. грецьк. Λάζαρος) не з'ясоване. Можливо, що слов'яни фіналь -зар- асоціювали з питомими лексемами *заря* «світло, сяйво», а далі — з *зоря* «освітлення небосхилу перед сходом або після заходу сонця».

По суті, немає, мабуть, акання в орнітономені, що виступає в Четї у формі *карастель* «перепелиця» [Івана Хрестителя] ...его же *карастели* и змиєвъ. и аспиды оубоялиса (с. 272 зв.) (пор. укр. діал. *коростіль* «деркач» [29 III: 42], у білоруській мові не засвідчений [111 XI: 96]). Мабуть, переписувач (або перекладач) своєрідно модифікував старослов'янську форму слова — *крастель* «деркач, перепелиця» [129 II: 61].

У дієсловах типу *пращаєть* (с. 20 зв., 90 зв.), *подабаєть* (с. 175) і под. у Четї 1489 р. багато хто помилково вбачає відбиття акання — а на місці ненаголошеного *о* [56: 73; 70: 98; 11: 29]. Свого часу О. Князевська слушно наголошувала, що написання *оукаряти, оутапаху* тощо в Московському Євангелії 1358 р. не є свідченням акання і мають інше (морфологічне) пояснення [46: 162; пор. також 12: 240]. Та справедлива думка дослідниці не знайшла підтримки [104: 120–121]. Насправді в дієсловах типу *подабаєть* відбито праслов'янське чергування *о — а*, що йде від давнього індоєвропейського кількісного чергування голосних короткого і довгого *o* (*ǝ — ǝ̄*) [52: 155]. Воно яскраво виявляється в чергуванні голосних *о — а* в дієсловах, особливо в парах: префіксальне дієслово недоконаного — префіксальне дієслово доконаного виду, у похідних словах: *напоити — напати, творити — тварь* [14: 95], *водити — проваждати, ложити — прилагати, ходити — прижаждати* [95: 144].

Залишки давнього чергування *о — а* спостерігаємо і в сучасній українській літературній мові: *гонити — ганяти, колотити — калатати, котити — катати; могти, перемогти — перемагати, ломити — ламати, голий — загальний* тощо. В українських народних говорах, особливо в архаїчних, збережено безліч випадків давнього чергування *о — а*: *годи-ти — угажати, заголити — загал'ати, робити — убрал'ати* «обробляти», *уголоситис'а — угалашатис'а* «відгукнутися», *носити — принашати, просити — припрашати, мочити — мачати* «вмокувати», *утворити — утвар'ати* «відчиняти», *боронити — убаран'ати* «обороняти», *слободити — услабжати* «визволяти», *топити — потапати, подоба* «вигляд, уroda» — *подабати* «бути подібним» (с. Довге, Закарпаття) тощо. У більшості говірок

та в літературній українській мові сталося вирівнювання основ із витісненням форм з *a* формами з *o*.

До речі, давнє чергування *o* — а добре зберігає російська мова, в якій *a* виступає і під наголосом: ходить — хаживать, ухаживать; просить, спросить — спрашивать, носить — (вы)нашивать і т. д., выволочь — выволакивать, выворотить — выворачивать, молчать — замалчивать тощо.

Напевне, не пов'язане з білоруським “яканням” написання *агиптаны* (*v*) (замість *египтаны*) в досліджуваній пам'ятці. Аналогічне явище — *гар(с)лмь* замість *єроусалимь* [30: 60] спостерігаємо у Євсевієвому Євангелії 1283 р. — у пам'ятці однозначно українській. У ній таке написання можна трактувати як гіперизм, що, ймовірно, сигналізує про перехід голосного *a* в *e* після *й* у мовленні попівича Євсевія, добре засвідчене в його манускрипті [58: 17]. Проте не виключено, що в Четьї 1489 р. наявна помилка — написання *а* замість *і* під впливом *а* в третьому складі. Допустимо, що це не так, а в рукописі відображено факт живого мовлення. У такому разі нагадаємо, що майже на всій території України трапляються запозичені, християнські імена з початковою сполукою *йа*, яка розвинулася з *йе*. Пор.: *Явдоким* < *Євдоким*, *Явдоха* < *Євдокія*, *Явтих* < *Євтихій* (*Явтух* через читання як у іжиці, котра мала вигляд *v*: *Євтвхій*), *Ялисей* < *Єлисей*, *Ярема* < *Єремія*, *Ярохтей* (*Ярош*) < *Єрошей*, *Яхрем* < *Єфрем* [82 IV: 563], *Ярмолай* < *Єрмолай* [98]. Пор. також перехід *je-* в *ja-* у питомих словах *ялина* < *єлина*; *ялиця*; *ялівець*.

З огляду на численні випадки написань *e* на місці давніх ненаголошених *e* та 'а кілька написань *a* на місці *e* в одному іменнику — *васла-о* замість *вєсл-о* можна трактувати як гіперизми: *васло* (93, 246), *васла* *w*(т) падоша (94 зв., тобто [два] *вєслá*?), слоугамъ же глѣбовимъ всѣ(м) *васла* из рукъ *w*(т) падоша (245 зв.). Допускаємо й інакше трактування *a* в цій лексемі. Пор. нижньолужицьке *wiasło*.

Як гіперизм можна пояснити *a* на місці *e* (<*ь*) під наголосом: прииде(т)... судити живимъ и *мартвы(м)* (с. 325 зв.); [всифѣ] пришо(л) к пилатоу молитися емоу *w* *мертво(м)* тѣле [Христа] (с. 326 зв.) (хоч пор. польськ. *miartwy* «мертвий»).

Отже, в Четьї 1489 р. не виявлено бездоганних випадків фіксації *а*кання — явища, яке характеризує білоруську звукову систему.

Увагу дослідників Четьї давно привернув причиновий сполучник *занюжь* (347 зв., 375), *заноуж* (289 зв., 361, 367 та ін.) «через те що; бо; тому що»: не годится тобѣ дару своего принести боу *заноуж* ты не вчинилъ плода своего во Израили (с. 14). Засвідчений уже в XIII ст. в Бучацькому Євангелії (зберігається у Львівському музеї українського мистецтва): жена ...припадъши прѣдъ нам. *занюже* виноу прикосну са ъмъ (с. 42). У формах *заноуже* (*зануже*), *заноужъ* (*занужъ*), *занюжь* та ін. він зафіксований в українських грамотах XIV–XV ст.ст. [84 I: 379], *зануже*, *занужъ* — у текстах XVI ст. [85 X: 121] Цей сполучник функціонував і в старобілоруській мові — *занужъ*, *занужь*, *занюже*, *занюжь*, *занюжь* [18 XI: 50–51]. Походження сполучника історики мови пояс-

нують по-різному. А.П. Грищенко трактує *зануже*, *зануж*, *занюж* як фонетичний різновид сполучника *зане(же)* [41: 419]. Л. Деже сполучник *занужь* виводить із *занеже*, а твердість *н* уважає за можливе пояснювати впливом спонукальної частки *ануж* [28: 203]. Б. Грешель допускає можливість розвитку в цьому слові у як рефлекса *е* в новозакритому складі [122: 355]. Ю. Карський у *заюже* (*занюж*) убачає займенниковий корінь [42: 86]. Здається, що найпереконливіше цей сполучник пояснила Л.Л. Гумецька: в основі слова — форма знахідного відмінка однини жіночого роду особового займенника третьої особи — (*н*)ю [23: 276], адже аналогічно в слов'янських мовах виник сполучник *zanje(že)* “через те що” шляхом поєднання прийменника *za* з формою знахідного відмінка однини займенника в формі середнього роду *je* [119 II: 754] (вказівного — відносного). Отже, голосний *у* в сполучнику *заноужь* і под. не походить із етимологічного *е* в новозакритому складі. У Четьї зафіксовані також варіанти досліджуваної лексеми без префікса *за-*: *ноу(ж)ли* (340 зв., 341), *нюжьли* (360 зв.).

Відзайменникові прислівники *ω(t)коу(л)* (2), *ω(t)коуле* (57 зв.), *ω(t)сюле* (32 зв.), *ω(t)сюль* (324 зв.) та ін. містять *у*, який походить, мабуть, не з *о* в новозакритому складі [61: 367].

Безсумнівно, у мові перекладача або переписувача досліджуваної пам'ятки на позначення відомих атмосферних опадів існувало слово, в звуковому складі якого був африкат *ѣ*, що недосконало переданий буквосполучкою *жч*: и не да(л) до(ж)чю .г̃. љта (с. 233).

Зі сфери особливостей приголосних, відбитих у Четьї 1489 р., варто згадати м'якість *р'* у назві Дніпра через написання *а*: *ωб оноу стороноу днепра*. подлѣ *днепра* (с. 246; пор.: на берег *днепра* — с. 247 зв.). Це, мабуть, гіперизм у мові людини, що була представником середовища, в якому м'який приголосний *р* став твердим принаймні перед *а*. Диспалаталізація *р* у тих або тих позиціях поширена в говорах північного та південно-західного наріч української мови, але в західних — загалом на північ від Дністра [5 I: карти № 126–128; II: карти № 115–117].

Характерне для південно-західних діалектів української мови оглушення дзвінких приголосних перед глухими зафіксоване в словах із коренем *свѣд-*: *паве(л) ап(с)ль... свѣтчить* (с. 125), на то *свѣтки*. *сарра* и *ревѣка* (с. 160), *свѣ(т)чили народи... свѣтъки поведали* (с. 167). Про це явище опосередковано свідчить гіперизм із *т* у корені *дб-*ати: *не(т)банье* на *сп(с)ньє* (с. 168), ни за што не *ω(т)бали* (с. 212 зв.) та ін.

Написання в *роуської землі*; *роуськую* (с. 249), *роуськое землі* (с. 249 зв.), *горо(д) едеськии* (с. 269), *едеськии г(о)родь*, *едеськии цѣрь* (с. 266 зв.) не є бездоганими свідченнями існування в мові перекладача або переписувача українського прикметникового суф. *-ськ-ий* < *-ьскыи*, бо в наведених словах у коренях є приголосний *с* (*Роусь*, *Єдесь*), отже, могло бути стягнення *-с-ьск-* у *-ськ-*.

Із явищ морфології відзначимо поширеність у Четьї сполуки *еи* < *ьй* у кінці питомих та давно запозичених слів: *соловеи* на *весноу...* *поа*

(с. 229), *стыи дмитреи* (с. 60), *афанесеи* волхвъ (с. 179), особливо — в закінченні *-еи* родового відмінка множини іменників колишньої *-і*-основи: внѣтрѣ *мыслеи* ср(д)ць наши(х) (с. 329), стѣпы его двѣ *падеи* (с. 373), празникъ... *роукоукатеи* рекомо оупаханины (с. 211), смерть ѡ(т) *копеи* (с. 59 зв.). Воно перенесене й на назви інших основ: *с̄. м(с)цеи* (с. 233), похвала бориса и глѣба *кназеи* (с. 326 зв.), *ѡгны(х) конеи* (с. 232 зв.). Пор. і всередині слова: ѡ(т) прободѣниа *копеиногo* (с. 59 зв.). Нині континуант *-ьѣ-* — *-ей* притаманний північному і південно-східному наріччям української мови та волинському й подільському діалектам південно-західного. У наддністрянському та карпатських діалектах південно-західного наріччя у відповідних іменниках функціює закінчення *-ий*, *-и* < *-ии* [5 I: карта № 221; II: карти № 197, 198].

Упадає в око значна кількість фіксацій флексії *-у* в родовому та місцевому відмінках однини іменників чоловічого роду різних давніх основ: жѣньско(г)[о] *полоу* (с. 122 зв.), затвори(л) *входу* (с. 192 зв.), *бо-боу* соухаго (с. 105), ѡ(т) *голоду* (с. 207 зв.), не да(л) *до(ж)чю* (с. 233), дни ч(с)тногo *постѣ* (с. 292 зв.), безъ *оуразѣ* .. соблюдаеть (с. 210), того *часоу* (с. 264 зв.), ни тли . ани *червю* нѣсть (с. 345 зв.; пор. лемківське *черву* [76 I: 17]); во всемъ *годоу* согрешили (с. 288), на страшно(м) *соудѣ* (с. 341 зв.).

Іншим дослідникам належить з'ясувати, чи мову оригіналу, чи мову перекладача відображають форми знахідного відмінка однини, що збігається із формами називного назв живих істот, зокрема й осіб: и родиши *снѣ* . нарекоу(т) има емоу і(с)сь (с. 37), вѣруе(м) и мы вѣ *бѣѣ* еє (с. 65 зв.), всѣдѣ на *конѣ* . самѣ погналь (с. 44 зв.), велі ми прівести *конѣ* . ать поєдоу (с. 194), оумараючи словесьнаа *швчата* (с. 215).

Четья 1489 р. засвідчує один із найранніших випадків вирівнювання основи у кличному відмінку іменників колишньої *-jo*-основи: имиса за мою головѣ... *прироженцю* мои (с. 129).

Деякі особливості морфології, зафіксовані в тексті, можуть сказати про місце перекладу Четьї 1489 р. До таких зараховуємо форму орудного відмінка однини середнього роду іменників четвертої відміни на *-'а(-а)*, що в непрямих відмінках мають суфікс *-'ам(-ам)*. У нашій пам'ятці зафіксована форма орудного відмінка однини іменника *дѣта* — *дѣтамѣ*: х(с)а.оувидѣвше двери адовы ѡ(т)ворилиса и сокрѣшилиса.симѣ *дѣтамѣ* двери нб(с)ныа штворилиса.сие *дѣта*... оувидѣвше силно вѣстрепетали (с. 137). Нині вона нормативна в українській літературній мові (*дитям*, *поросям*, *телям*, *ягням*), функціює в говірках південно-східного й більшості північного наріччя української мови [5 I: карта № 211]. Закінчення *-'ам(-ам)* у зазначених іменниках поширене і на великих ареалах південно-західного наріччя української мови — у волинських, подільських, гуцульських, покутсько-буковинських. Форми типу *цялям*, *парасям*, *ягням* тощо мають помітний ареал поширення на білоруському терені, однак він розташований на півдні Білорусі і межує з таким же ареалом українських середньополіських говорів [26: карта № 87].

Зі специфічних діалектних рис у морфології Четьї відзначимо закінчення *-овъ* родового відмінка множини іменника *день* — *дновъ*, яке трапляється в різних частинах Четьї, тому вважаємо, що воно характеризує рідну мову перекладача, а не переписувача (переписувачів): до девяти *дновъ* (с. 10 зв.), дева(т) *дновъ* (с. 36 зв.), *р̄. дновъ* (с. 102), *дновъ* *.ві.* (с. 103), за колько *дновъ* пришли есте (с. 260), до *.е̄. дно(в)* (с. 262 зв.), оуоставленѸ бо лѣтѸ.трими сты.и.ѣ̄е. *дновъ*; ины(х) *дновъ* *.ві*; w(т) сихъ ч(с) тны(х) *днов* (302 зв., пор. тут же: ты(х) *днии*), всѣ(х) постны(х) *дновъ* (с. 303, пор. там само: поститеса *днии*. *м̄.*), *.с̄. дновъ* (с. 320), *дно(в)* *.з̄.* моласа (с. 372). Мабуть, у церковнослов'янській мові текстів, із яких зроблено переклад, була форма *днии* (крім прикладів, наведених вище, пор. ще: *м̄. дниі* — с. 293, *м̄. днии* — с. 295). Вона трапляється в українських писемних пам'ятках і в XVI–XVII ст., зокрема в Пересопницькому Євангелії 1556–1561: кромѣ... трw(х) *дновъ* [67: 3 (див. ще 470)], у львівській грецько-славенороській граматиці 1591 р.: *днwвъ* (у давальному флексія *-wмъ* — *днwмъ*) [60: 47].

Варто зауважити, що в Четьї іменник *день* у давальному відмінку множини має закінчення *-омъ*: *немноги(м) дномъ* *миноувши(м)* (с. 66), *миноувъшим* же *.з̄.ми дномъ* (с. 141 зв., мабуть, так недосконало передано звучання *дн'ом*). Елементи твердої групи у відмінюванні іменника *день* у множині спостерігаємо й нині в говорах південно-західного наріччя української мови: два *дни* (бойківські говірки) [64 I: 217], *днуу* [66: 204], *днүү*, *иннүү*, *тым н'н'ом* «днем» (Іршавщина на Закарпатті). Точний нинішній ареал явища не з'ясовано. Сучасна українська літературно-нормована форма родового відмінка множини іменника *день* — *днів*, очевидно, пов'язана зі старою *-овъ*, перенесеною з *-и*-коротких основ. Можливо, написання *дновъ*, *днwвъ* недосконало передає флексію, в якій уже мав статися перехід *о* в інший звук у новозакритому складі (пор. *днєвъ* поряд із *днwвъ* у львівській граматиці 1591 р. [60: 47]). У російській мові та в говорах білоруської поширена форма *дней*. Білоруській мові притаманна також форма родового множини іменника *дзень* — *дзён* (пор. укр. діал. *сім день* «днів»). Форма *днєў* найчастіше вживається лише в південних говірках білоруської мови, прилеглих до українського мовного ареалу [26: карта № 100].

Засвідчені в Четьї редуковані вказівні займенники: *а сесь* што сотворилъ (с. 145 зв.), *сесь* голо(с) (с. 190 зв.), *се(с)...* *снь* (с. 202), *сесь* пост (293), *тотъ...* *wгонь*. што... *подигае(т)* (с. 134) тощо нині функціують у говірках південно-західного наріччя української мови (див. ще вище).

У Четьї трапляються і нестягнені, і стягнені форми присвійних займенників: *w(т)* *ложи своєє* оустаньмо (с. 337 зв.), *рече* попоу *своу* (с. 241), *w sweи* *дши* печаль *имѣль* (с. 278), які сьогодні поширені в багатьох говорах усіх нарічч української мови [76 II: 143–144], зокрема поліських.

Інфінітив у Четьї має типову для української мови давню форму на *-ти*, наприклад: *скласти* (с. 32), *спа(д)ноути* (с. 74), *драти* (с. 86 зв.), *измыти* (с. 88), *принести* (с. 234), *wбличати* (с. 280 зв.), *брати* (с. 341)

тощо. Поодинокі форми на *-ть* — це, гадаємо, рудименти супіна, «перероблені» орфографічно: *ѡба легли спать* (с. 267 зв.).

У дієвідміні впадає в око форма другої особи однини теперішнього часу дієслова *быти* — *єсь* < *еси* (редукція кінцевого *и*). Вона виступає і як окреме дієслово, і як особова частка в складі форми минулого часу — колишнього перфекта: *адаме гдѣ єсь* (с. 251 зв.), да не бы *єсь* взятъ *ѡ(т)* очью мою (с. 96 зв.), какъ *єсь* аврама *оувиде(л)* (с. 221 зв.). У самостійному вжитку *еси*, *єс*, *єсь* тощо зазначена форма зберігається в лемківському, закарпатському та гуцульському діалектах. У цих та інших, зокрема наддністрянських, говірках південно-західного наріччя особова частка *-єсь*, *-єс*, *-ись*, *-ис*, *-іс* та ін. зберігається донині [6: 276–278; 107: 162–163]. Важливо відзначити, що в нашій пам'ятці при збережених формах третьої особи множини теперішнього часу дієслова *быти* — *суть*: *вси... поустошници соу(т)* (с. 151), *кр(с)тилиса су(т)* (с. 183 зв.) — виявлено чимало випадків вживання на її місці форми третьої особи однини: не *єсть* бо *бзи* твои *здѣ*. но *єсть* *хсѣ* *бѣ* наша *а* ваша *лица* безъстоу(д)на *єсть*.и безчестна (с. 142 зв. 143), *лѣта* наша *кратка єсть* (с. 310), што *єсть* татиє [?] татиє *соу(т)* *дыаволи* (с. 345 зв.), слепым са не пороугаим то *єсть* *трѣдници бѣжи* (с. 350) (пор. у сучасній літературній мові *є* — спільна форма однини і множини теперішнього часу дієслова *бути*).

Четья 1489 р. засвідчує функціонування живомовної редукованої форми другої особи однини теперішнього часу дійсного способу дієслова *хотѣти* — *хочѣ*: *июдо.чи на нѣбсѣ(х) хочѣ* *быти*.аль на *земли* *жити* (с. 202). Пор. у новоукраїнській мові: ...коли *хоч* — *напийся* [82 IV: 411].

Трапляються у нашій пам'ятці форми давноминулого часу: *поскочилъ єсми* к тому. *хто* ми *быль даль*... *книги* (с. 49 зв.), на *кр(с)тѣ* *оумерль* *быль* (с. 119 зв.).

Український характер пам'ятки маніфестують численні форми імператива з *ѣ* на місці *и* в дієсловах другої дієвідміні (аналогія до дієслів першої дієвідміні), наприклад: *мы... празникъ... почестѣмъ* (332 зв.), не *погубѣте* (с. 333 зв.), бо *ѡ* *молѣмса* (с. 348 зв.), із флексією *-мо* (*-ьмо*) у формах 1 ос. мн. наказового способу: *пересмиханьа поверзмо*... *злыа дѣла* *покинъмо* (с. 168), *вси* *на(ч)оуимоса ѡ(т)*... *писании* (с. 218 зв.), *возмѣмо* *мрѣю* (с. 262 зв.), *бесо(в)скаа дѣла ѡ(т)верзмо* (с. 334 зв.).

Важливим натяком на місце перекладу Четьї або батьківщину перекладача є форми наказового способу в першій та другій особі однини і множини дієслова *поити*: *подъ* же.ажъ *силень еси* (с. 324), *по(д)мо* *братие*.да *оувиди(м)* (с. 125), *рекучи* *подъмо* *возмѣмо* *мрѣю* *ис* *постѣлею* (с. 262 зв.), *подъмо* *возра(д)уимоса г(с)ви*. *воскликнѣмъ бѡу* (с. 325). Нині такі або подібні форми відомі в говорах південно-західного наріччя української мови. Їх відзначали в діалекті галицьких лемків: “*под* (місто пойд = пійди)” [16: 136]. Вони вживаються в говірках бойківських: *подъ* гев “ходи сюди” [64 II: 96], підкарпатських лемківських і закарпатських: *pod'*, *pod'te*, *pojĭe* *lem s'uda*, *pod'te* *l'ude*, *pod'* *Voĭoĭ'ku*,

ўстань, *пой*, йа тобі дам йісти; *пойме* [66: 321–323], наддністрянських: *ходь*, *ходьме*, *ходьте* [15: 64], волинських: *ходь*, *ходьте*, волинсько-поліських: *ход'* но “ходї” (наші записи усних повідомлень). Аналогічні форми імператива притаманні й західнослов'янським мовам, зокрема сусіднім словацькій (*pod'*, *pod'me*, *pod'te*) і польській (*pójdz*) мовам. Але в українських діалектах такі форми наказового способу розвинулися паралельно і незалежно (пор. номативні *заходь*, *заходьте*; *приходь*, *приходьмо*, *приходьте* і т. ін.).

Імперативна форма *подьмы*, яку виявлено в перекладі Біблії у Ф. Скорини [10: 214], напевне, є полонізмом, що маніфестує кінцевий *ы* у флексії. Зафіксована у так званому Познанському збірнику XVI ст. форма наказового способу *подьже* [42: 268] навряд чи була фактом живої білоруської мови.

Докладно фонетику й морфологію Четьї вивчив Д. Гринчишин [20].

Напевне, суто українським утворенням, відображенням у Четьї, є форма прислівника часу *тогдѣ* (пор. нормативне *тоді*, діалектні *товді*, *тогді*, *тойді*) [29 V: 590; 119 II: 667]: *тогдѣ* бы с спо(л)нило тоє слово (с. 256). Пор. ще: *гдѣ* память мою чтоуть (с. 187 зв.). На жаль, географію поширення діалектних українських варіантів прислівника *тоді* нам не вдалося встановити. У південно-західному ареалі української мови утворення *тогді*, *товді* “тоді” функціують у західнополіських говірках [4 II: 202, 203].

Із інших прислівників відзначимо відприкметникові лексеми *розно* “порізно, окремо”: аще оумрѣ. не положѣте ма вмѣсте со дамїано(м) но *розно* (с. 67 зв., пор. *різно* “окремо, не разом” [86 VIII: 566]), *силно* “дуже”: почала *силно* плакатиса (с. 15).

Континуант праслов'янського варіанту прикметника **бъгзь(ь)* — **бъгздѣ(ь)* [110 III: 135–136] (і відповідного прислівника) засвідчений у Київському літописі під 1172 р. (список початку XV ст.) у формі *борз(д)о* “швидко”: Михалько же послушанье створи братьне. а дружинѣ его не суши с нимь. и не свѣдушимъ поѣзда княза своего *борз(д)о* (в ін. списках — *борзо*) [73: 557]. Аналогічні структури засвідчено в українських писемних пам'ятках XV–XVII ст.: ка(к) *боръздо* жалоба станетса (XV ст., Вислицький статут) [84 I: 465], в такъ *борздом* часе видати не могу (1566, Луцьк) [85 III: 31], Даль єму... коня свого *борздого* (1672, Київ) [40: 124] та ін. Праслов'янський корінь **бъгзд-*ъ, напевне, зберігся в закарпатських говірках (принаймні верхньонадборжавських) у дериватах *борздыгá*, *бордзыгá* «стрімголов», (за)*борздыговати*, (за)*бордзыговати* «падати стрімголов». З огляду на це відповідні прикметник та прислівник у Четьї 1489 р.: з оболока молньино *боръз(д)оє* блищание (с. 52 зв.), иванъ (ж) *борздѣи* петра ку гробу прїбѣгль (с. 173 зв.), ива(н) крѣпко и *борздо* погна(л) кличючи его (с. 194 зв.) тощо не можна трактувати як білорусизми в пам'ятці, попри те, що в білоруській мові ці слова функціують досі і є нормативними (*борзда* “швидко”, *борзды* “швидкий”).

Живе мовлення XV ст. засвідчують численні частки в досліджуваній пам'ятці.

Частка *аж* вживається для підкреслення несподіваності, раптової дії, наприклад: [Симеонъ] чоль книги. и вбозрится. *аж* госпожа пре(ч)стаа оувошла оу црковъ. а г(с)а на рѣка(х) имѣючи (с. 134), оузрѣль с̄тый ива(н). *ажь* ѡнъ [його підопічний — В.Н.] стои(т) во dospѣсѣ (с. 194 зв.) та ін., але це не специфічно українська риса (пор. білоруськ. *аж, ажно*).

Слово *ачеи* має ті ж функції, що й у сучасній українській розмовній і літературній мові: *ачеи* вѣровати и поклонатиса имоуть емоу (с. 164 зв.), рекли фарисѣи. *ачеи* вже и вы прельстилися (с. 216), пилать (ж) почаль дивитиса *ачеи* деи вже оумерль іс(с)ъ (с. 326). Це також не винятково український елемент (пор. білоруськ. діал. *ачай* [111 I: 227; 18 I: 164–165], але загалом для цієї мови зазначена частка нетипова).

Частку *деи* (*дѣи*), яка вказує на цитування чужого мовлення, в Четї трактуємо як українську: кличючи его. чомѣ *деи* мене бежишь чадо (с. 45), мыслью свею вдовоалса. *ачеи деи* розмыслитса за обещание (с. 55), рекль сп̄сѣ.а *деи* есми свѣ(т) (с. 123 зв.), рекль никодимъ к нимъ... чи *деи* зако(н) нашъ соудити... не выслухавши речи (с. 216–216 зв.), ѡни ѡ(т)вечали емоу. иныи *деи* ильєю зовоуть тебе... што *дѣи* есми не ильа (с. 253), ѡ гневны(х) пише(т) такъ, хто *деи* иде(т)... не простивса (с. 363) тощо (пор. у сучасних західних говірках частку: *ді* [63: 477–478], похідне нормативне дієслово *подейкувати* “говорити, розповідати що-небудь про когось, щось, поширювати чутки” тощо; російську частку *-де* “мовляв”).

Частка *накъ* у Четї вживається в підсильній функції: ѡ(нъ) *на(к)* нашъ сотворитель (с. 169 зв.), але *накъ* а(д) мука пекольнаа (с. 207), аще ли *накъ* заповѣдаєть ѡпитемью (с. 347). Вона засвідчується й у давніх білоруських текстах [88 II: 5], але в обстежених джерелах сучасної білоруської мови ми її не знайшли. У сучасній українській літературній мові частка *нак* — поліфункційна (має 6 функцій, серед яких — і підсильна [86 VI: 17]).

Давня питальна частка *чи* < *čī: рекоу(т) *чи* забыли (с. 355 зв.), звичайна в українській мові, трапляється й у білоруських [96: 552] і російських [25 IV: 603] говірках.

Виразним розмовним елементом у Четї є сполучник *што* в означальній та з'ясувальній функціях: оумъ... не може(т) досагнѣти. *што* искрыто въ его срдци (с. 40), дываволи. *што* моута(т) родомъ члѣвчески(м) (с. 73 зв.—74), вза(л) чашю *што* пьютъ с неє водоу (с. 103), блаженое чрѣво. *што* та носило (с. 114), ѡ(т) ты(х)... жидо(в). *што* (ж) не разоумѣють бгомъ вражоное тайны . ѡдинъ б̄в̄ рожѣніе(м) оц̄ь. єдиночадогo с̄на .*што* (ж) ѡдинъ вѣдає(т) свои оурадъ б̄жественныи (с. 129 зв.), тотъ бо ѡгонь . *што* наши грехи пожигає(т) (с. 134), не почала (ль) елисавефъ. *што* непло(д)на (с. 160) та ін., але вони не є винятково українськими. Такі конструкції були у й старобілоруській мові [56: 416–417].

У досліджуваній пам'ятці зафіксовано старовинні конструкції іменників без прийменників при префіксальних дієсловах із семантикою руху: *доєхалъ горы* тоє (с. 44 зв.), *доидѣмъ цр(с)тва нѣсного* (с. 163 зв.), без зачепки *дошо(л) горы* (с. 192 зв.), *дошо(л) великого города Рима* (с. 225).

Добре представлена в Четї така характерна риса української мови, як збіг в одному прийменнику та префіксові двох давніх — *из(ѣ)* та *сѣ* в з із варіантом *із* (чи навпаки), що вживається, переважно, між словом, яке закінчується на приголосний, і лексемою, котра починається з приголосного: *ис нужею* (с. 5), *зрадити* (с. 23), *тоу(т) измолчалъ* (с. 55 зв.), *што искрыто* в его стоумъ срдци (с. 40), *зломилъ ногѣ* (с. 71); *исѣ* стоу водою (с. 9 зв.), *несторіа . исѣ* его помо(ч)ники (с. 48 зв.), *другъ из дрѣго(м)* (с. 51), *г(с)дѣ ис* тобою (с. 156), *азъ бо есмъ ис* тобою (с. 178), *из* радостію почали прославлати х(с)та (с. 268), *въ... црковѣ* вшодѣ. *из* дрѣгомъ не повестуои... не повестѣта *ис* кимъ (с. 361 зв.), *Фома... не бы(л) тоу(т) ис* ними (с. 336).

Лексичне багатство Четї 1489 р. вражає. Виділимо лише деякі іменники: *идоучи къ боротью*. *бе...* помози мнѣ (с. 59–59 зв.), *х(с) врадника* петра (с. 254 зв.), *великою громадоу* дровѣ (с. 32), *црѣ сѣлъ...* и *дворане* округь є(г) (с. 57), *гольтяй* єси (с. 58 зв., пор. *гильтяй* «гультяй» [82 I: 285]), *достоиниче* друже бѣжи [Иване] (с. 224), на каманы(х) *дошка(х)* (с. 115 зв.), стали ѡвци... *жюжелицами* (с. 86), *воздержѣмса* ѡ(т)... *запоиства...* пиимо в мѣроу (с. 300 зв.), *елисаве(ѳ)*. *изродница* твоѣа (с. 158), [батько Богородиці — Яким] *пошо(л) въ* поустыню... *вчинил* собѣ *коучю* и *въ кѣчи* жилъ (с. 14; пор. *кучка* «курінь, хатина» [97 I: 394]), *без зачепки* дошолъ горы (с. 43), *измыти...* в *лохани* (с. 88; пор. *лоханя* «умивальник» [32 I: 414]), *оу лѣнаны(х)* *пеленка(х)* *повить* есть (с. 117 зв.), *рожъжегше* *плитоу* (с. 107), *ѡ(т) злы(х) дѣховѣ* *переказоу* в молитве своєи (с. 56 зв.), *пришли* на гробѣ помазати *г(с)а и(с)са . плоховством* бо и *рахманство(м)* *пришли* (пор. *плохий* «спокійний, смирний» [86 VI: 593], *рахманний* «смирний, тихий» [Там само VIII: 456]), *сваза(н) поворозом* (с. 207, пор. *повороз, поворозка* «мотузка, тонка віршовка» [Там само VI: 691]), *мѣзды* не бере(т). *посоула* не хоче(т) (276 зв.), *посоуло(в)* не бери. *резоемствѣ* са не радоуи (с. 341, пор. *посула* «обіцянка, принада, спокуса» [32 II: 720], *старопольськ. posul* «хабар» [126: 356]), *хвала(т) тѣа* *потаковници* (с. 355 зв., пор. *потаковник* «підтакувач» [82 III: 375]), *гадачи* *подавитса...* или *ѡ(т)* иньшее злоє *прігоды* [помре] (с. 366 зв.—367), *елисавефи мѣтри* *преч(с)тата* *племѣнница* есть (с. 129), *радощами* (с. 37 зв.), *рокѣ* *житю* *скончаєтса* (с. 359 зв.) «строк, термін», *роучаи* *вжиточный* (с. 42 зв.), *ѡсифѣ...* *совѣтникъ* же *бы(л) саномѣ* (с. 339), бо *посылаєтъ* *г(с)ѣ* *вѣчки*. *ѡ(т) голки...* и *ѡ(т) смѣтка* (с. 329, пор. *прасловян. *gǫlkǫ, gǫlka* «галас» [110 VII: 191], *закарпатськ. діал. поголка* «чутка, поголос»), *всади(л) в темницу* (с. 270 зв.) «в'язниця», *ѡхѣ* *дшо*. *оувы* *тобѣ* *боуде(т)* *тошнице* (с. 279, пор. *укр. діал. тошно* «сумно, смутно» [32 II: 978], *старопольськ. tesknica* «нудьга, мука, страждання», *tesznica, tesnica* «смуток, мука, страждання» [126: 504, 505]), *слепым* са не пороугаимо. *то* есть *трѣдници* бѣжи. (с. 350; пор. *трудникѣ* «трудівник» [97 II: 401]).

Важливі матеріали для з'ясування походження Четьї 1489 р. можуть дати студії над дієслівною лексикою пам'ятки. Вона також добре відзеркалює живе мовлення, в якому були й спільносхіднослов'янські, спільні українсько-білоруські й суто українські лексичні або семантичні чи дериваційні елементи: *всади(л)* в темницоу (с. 270 зв.), а нине *помолчи* иване. *годить* бо ми са наполни всакоу правдѣ (с. 128), не *горьдить* оубогими (с. 52 зв. пор. сучасне *гордувати* кимось, діал. *гордиту* [86 II: 127]), многие лю(ди). не могли *дотиснутиса*. и ждали только бы видѣти є(г) (с. 20 зв., пор. укр. діал. *дотискатися*, *дотиснутися* «протискуватися крізь натовп» [32 I: 202]), ногы желѣзными... *драти* по ребромѣ (с. 86 зв.), какѣ *дочѣлиса*. х(с)оу родитиса оу вифлииме (с. 120 зв., пор. *дочутися* «дізнатися про кого-, що-небудь з розповідей» [86 II: 400]), члѣвкѣ посѣявъ жито и пшеницю . молилса. *стаа* земле *зароди* (с. 118 зв., пор. *зародити* «дати плоди, врожай; уродити» [Там само III: 294]), потомѣ много *измешка(л)* (с. 194), дѣлай не *мешкаа* (с. 323), вси *на(ч)оуи-моса* ѡ(т) сты(х) писании (с. 218 зв., пор. діал. *начуватися* «наслухатися» [82 II: 534]), чоль книги .и *ѡбозритьса* . ажъ госпожа... оувошла оу црковѣ (с. 134, пор. нормативне *обзиратися* — *обзирнутися* «озиратися» [86 V: 499], діал. *обіздритися* «оглянутися» [64 II: 5]), (имѣ ноги) *ѡколѣли* (с. 262), дѣяволи... *по(д)тыкають* на(с). штобыхо(м) горше чинили (с. 344, пор. нормативне *підштовхувати* «спонукати до чого-небудь» [86 VI: 527], діал. *тикати* «вплинути на кого-небудь» [Там само X: 111]), на стороноу не ѡгледаиса. *позираи* на *стыа* иконы (с. 286, пор. нормативне *позирати* «дивитися час від часу, поглядати» [Там само VI: 813], діал. *позирати* «дивитися, подивитися» [82 III: 265]), и черв по земли *полозячий* (с. 126; т. зв. «друге повноголосся», пор. *полоз*), еритиковѣ *посоромотивѣ* (с. 193, пор. розмовне *соромота* «сором» [86 IX: 466]), бороду *припаливати* (с. 107; пор. *припалювати* «пошкоджувати вогнем або високою температурою поверхню або краї чого-небудь» [Там само VII: 699]), книги *разогнѣтса* (с. 280 зв.), *скрегтахоу* ѡко льви (с. 9, пор. *скреготати*), *тѣчимѣ* тѣла своа (с. 301, пор. розм. *тучитися* «робитися гладким» [Там само X: 330], діал. *тучити* «відгодовувати» [82 IV: 298]), оубоѡласа бѣзна... *оулекласа* свѣтила неб(с)наѡа (с. 206 зв.—207, пор. *улякатися*, *улякнутися* «лякатися, злякатися» [Там само: 336]), дѣшо *оуспоманиса* (с. 280 зв.), бра(т)ѡа *оуспомаиѣмса*. оубоимоса... бѡа (с. 29 зв.), члѣвче. *оуспоминаиса*. заноу(ж) оумерети имаєшь. и ѡсоудитиса (с. 361, пор. *споминатися* «опам'ятовуватися, отямлюватися» [86 IX: 571]), бози твои *оустрепеталиса*. падоша... на землю (с. 65, пор. діал. *стрепетатися* «стрепенутися» [82 IV: 215]), живота избыває(ш). хто бы та *оущюнуль* ѡ(т) того (с. 58 зв., пор. *очуняти* «прийти до пам'яті» [86 V: 836]) та багато ін.

Оригінальним дієслівним дериватом є лексема *предотечовати* (с. 224 зв.) «бути предтечею».

Увагу М. Карпинського привернула низка характерних лексем, зафіксованих у манускрипті, і він надрукував список таких слів. Абсолютна більшість їх і нині функціює в українській мові (або в літературній,

або в говірках). Із списку М. Карпинського нам упали в око деякі лексеми, зокрема *перегіна*, *притужати*, *плюснянки*, як такі, що вже на перший погляд вимагають з'ясування їхньої долі в українській мові.

Лексему *перегіна* вжито в перекладі «Слова» І. Золотоустого: *горы и перегины. и холмы великии. ровныи поля доубровы и потоци. болота. море и рѣки блг(с)ловите г(с)а* (с. 127). Контекст підказує, що йдеться про географічний термін. Співзвучна з цією лексемою українська назва *перегіня* «переряджена дівчина, яка, жартуючи, лякає подруг» [82 III: 113], має цілком інше значення. Походження зазначеного слова вважають неясним [29 IV: 340], хоч деякі етимологи допускають його зв'язок із праслов'янським **bergyni* «берегова фея, русалка» [110 I: 193]. Давнє східнослов'янське слово *перегіня* «непрохідні лісові хащі; улоговина, долина», старослов'янське *прѣгыня*, галицький топонім *Перегіньсько* М. Фасмер виводить із праслов'янського **pergybni* «нерівна, горбиста місцевість» [102 III: 236–237].

Назва *перегіна* засвідчена в перекладеній у Києві в XI ст. хроніці Георгія Амартола: *коубары зажьжше, в нихъже брашно воємъ вожахоу, самъ же шествоваше по перегины люти* [37: 363]. Вона у формі *прѣгыня* вжита в контексті, близькому до тексту в Четї, в одному з творів вітчизняного письменника XII ст. Кирила Туровського: «[Иордан]... Ииль ты тогда проведе чресъ тя, горы и прѣгыня, холми и... равнины и поля, дубравы и потоци, ломи и дрязгы, море и рѣкы...» [81 XVIII: 168]. Можливо, Кирило Туровський використав відповідне «Слово» І. Золотоустого.

В оповіді про чуда св. Миколи в Четї вжито дієслово *притужати* «непокоїти»: «почали пси дворнии *притоужати*... посмотрѣте. што пси *притоужаютъ*. звѣрь ли боуде(т) вшо(л) въ дворъ или тать. слоуги же шедше. не видѣша никого же. и начали пси больше то(г)[о] *притоятати*... да видимъ што *притоятать* пси» (98 зв.). Напевне, воно було в тексті, з якого зроблено переклад Четї, пор.: «на вечерю... сѣдоша на трапезѣ. и начаша ѣсти и пити... пси начаша лаати люто... и. начаша прилѣжно пси лаати. и р(ѣ)е гѣрь къ штрокомъ. видите что *притоужаю* [!] пси или звѣрь пришьль. рѣша штроци нѣ(с) ничсоже. пси же болма *притоужати* начаша» [51: 267, 268]. Як бачимо, перекладач життя св. Миколая спробував знайти український відповідник лексемі *притужати* — *притояти*. У сучасних говірках дієслово *притояти* має семантику «постояти, чекаючи» [82 III: 442], *притояти* над чим «припилувати» (під гаслом *притоювати*) [32 II: 759]. Напевне, в пам'ятці *притояти* має значення «приставати, чіплятися». Дієслова *притояти* і *притавати* — одного кореня.

В оповіді Четї «...Ѡ житыи светого Николы Ѡ смерти. и Ѡ погребѣнии є(г)[о]» натрапляємо на незвичне іменування взуття, верх якого досягав кісточок (щиколоток): на честны(х) же нога(х) *плюснѣньки* до глезнѣ (с. 100 зв.). У цьому ж контексті номен засвідчено в житії св. Миколая XVI ст.: На честныхъ его ногахъ *плюснянки* до глѣзну [81 XV: 113]. Він нагадує старослов'янську назву *плесньце* «черевик, сандаля» [129 III: 50], давньоукраїнську *плесньца* «взуття, різновид сандалій» [79 VI: 425].

Можливо, в житті св. Миколи на якомусь етапі переписування-редагування її замінено дериватом *плюснянка*. Пор. у сучасній українській: *плесно, плюсно* «частина стопи між п'ятою й основою пальців» [86 VI: 577] та російській: *плюсна, плесна* «стопа, ступня» мовах [25 III: 132].

Надто важко виділити в лексичному складі Четьї специфічні питомі локальні слова, адже понад п'ятсот років тому вони могли мати ширший або вужчий ареал.

Утім звернімо увагу на дієслово *звідати* зі значенням «питати»: не хотать питати. *звѣдати* што говори(л) х(с)ъ (с. 126); [Пилат]... *звѣдалъ* дополна. вжо ль оумерлъ есть (с. 327). Дієслова *извѣдати, извѣдатися*, а також деривати *звѣдовати, звѣдоватися* з такою ж семантикою засвідчують українські пам'ятки XVI — поч. XVII ст. з Волині й Галичини [85 XI: 132–133; XIII: 49–50]. Слова *звідати, звідувати (звідовати)* «питати» у говорах південно-західного наріччя й нині функціують: *звѣдати(ся)* «питати, розпитувати» [105:118], *звідатися, звідуватися* о, про, за кого, за ким «довідуватися, розпитувати» [32 I: 288], *звідувати, звідати* «дізнаватися, питати, розвідувати» [83: 155], *звідати(ся), звідовати(ся)* «питатися» [75: 122].

Докладного вивчення потребує походження в Четьї дієслова *честовати* із семантикою “шанувати”: *честуои* оца своего и ма́тръ (с 282), *честуи* оца своего и мѣрѣ свою... аще пакъ не боуде(м) ихъ *честова(т)*. то ка(к)... (с. 285–285 зв.), а щеника бра(т)а *честѣймо*. и ч(с)тъ на немъ покладаймо (с. 333), *честѣи* сре(д)оу.. и *честуои*. и стое воскр(с)ние; *честѣймо* [надписано — шанѣймо — В.Н.] бра(т)а. срѣдоу. и плато(к) и стѣю н(д)елю (с. 338), *честѣи* а́нгла хранителя своего (с. 368 зв.). Пор. ще: *всифъ*... *вѣда(л)* как *честити* ег(о) [Исуса] (с. 339). Потрібно буде з'ясувати, яке дієслово досліджуваному відповідає в тексті, що з нього зроблено переклад. У церковнослов'янських пам'ятках також засвідчено дериват *чѣстовати* “шанувати” [125: 1128]. Інші староукраїнські пам'ятки фіксують дієслово *честовати* зі значенням “частувати” [97 II: 480] (щоправда, деякі контексти дозволяють розуміти лексему як “шанувати”).

У перекладах Біблії білоруса Ф. Скорини виступає дієприкметник *честованъ* (від *честовати*), який укладач словника мови першодрукаря — В.В. Аніченко — залишив без тлумачення [1 II: 344]. Лексему *czestować* “шанувати” знають і старопольські пам'ятки [127: 55]. Слово *čestovati* “шанувати, віддавати честь” у сучасній чеській мові кваліфікують як застарілий елемент [132: 184]. В обстежених білоруських джерелах цього дієслова ми не знайшли. Дієслово *честовати* зі значенням “поважати, шанувати” нині вживається в закарпатських говірках української мови [75: 415]. Пор. також у буковинських: *чѣстувати* “дарувати молодих на весіллі” [83: 637]. Можливо, у Ф. Скорини *честовати* — українізм або західнослов'янізм?

У Четьї, як, зрештою, і в багатьох інших старовинних пам'ятках, часом дуже важко виділити специфічні елементи, які свідчили б про рідну говірку (діалект) перекладача або переписувача пам'ятки. Спробуємо це зробити.

Звертаємо увагу на наявність у пам'ятці характерної адвербіалізованої темпоральної словосполуки *ω ко чина* «коли, в ту мить, у той момент, час»: и ты *ω*кааннаа *д̄шо* оуспоманиса и помысль. какъ имае(ш) стерпѣти напрасное разлѣчѣние *ω(т)* тѣла. Коли прииду(т) по тебе грознии а̄нгли. и возмѣть та в ча(с). в которыи не вѣдае(ш). тогда котораа дѣла пошлешь пре(д) собою. *ω ко чина* вѣсхотать та испытати врази твои *ω* твоихъ дѣлехъ (с. 280 зв.).

Аналогічні часові конструкції, до яких входять прийменники *о* або *въ* та форми вказівних займенників *тѣ* і *сѣ* з відповідними формами іменника *чинѣ*, зафіксовано в пам'ятках доби Київської Русі, що, зазвичай, походять із півдня держави або в яких ідеться про події на її півдні: спанье есть *ω(т)* Б̄га присужено полудне. *ω тѣ чина* бо почиваеть. и звѣрь. и птици. и ч̄лвци («Пооученьє» Володимира Мономаха, під 1096 р. [71: 247]), азъ же вземъ рогалью нача(х) копати. и другу моєму *ω*почивающю перед пещерою. и ре(ч) ми оударивше в било. и азъ *в то чинѣ* прокопа(х). на мощѣ Феодосьевы... *ѣгда* же прокопахъ *ω*бдержашеть ма оужасть. и нача(х) звати Г(с)и помилуи. *ω се чинѣ* (ін.сп. — *о си чину*) же сѣдаста *б̄в*. брата в манастири. *ѣгда* игумень... перенесеть *ѣго* *ω*таи к пещерѣ (літописна оповідь про Феодосія Печерського) [Там само: 210], Игорьь. и С̄тославь... поидоша противоу Изаславоу.. и тоу са стѣсни[ша] полци. и бѣ имѣ в томѣ пакость. и *ωто* [!] *чина* вѣхаша Берендици взать полкоу.. и почаша та сѣчи (під 1146 р., Київський літопис) [73: 326], и тако сташа *ω*коло всего города многое множество. и *ωто* [!] *чина* же и Володимерь приде. сѣ всими Черными Клобуки (під 1151 р., Київський літопис) [Там само: 428], [Изяславъ] дождавъ ночи выиде ис Києва. Володимерко же ста оу Києва оу теремца. и Гюрги *ω то чинѣ* приде г Києву.. и ста оу Черторыѣ (під 1150 р., Суздальський літопис за Лаврентіївським списком) [72: 327–328], вѣсходящю с̄лнцю приспѣ бо *о тѣ чинѣ* с̄топлькъ сѣ пѣченѣгы (Паремійник 1271 р., з життя св.Бориса і Гліба) [79 V: 442] тощо.

Розглядана темпоральна сполука етимологічно походить від поєднання відповідно прийменників *об(ъ)*, *въ* та форми знахідного відмінка однини вказівних займенників чоловічого роду *тѣ*, *сѣ* і форми знахідного відмінка однини іменника *чинѣ* «дія, чин» — *о тѣ чинѣ*, *въ тѣ чинѣ* [119 I: 134]. У списках пам'яток XI–XIII ст. та в оригіналах XIII ст. виступають історично правильні форми, в списках пам'яток XIV–XV ст. давніх текстів часто трапляються етимологічно невиправдані варіанти внаслідок виходу з ужитку нечленних форм указівних займенників, переходу редукованого *ѣ* (який був сильним навіть перед відкритим складом слова *чинѣ*) в *о* — *то*. Це призвело до затемнення змісту виразу, оскільки другий член сполуки збігся з формою середнього роду вказівного займенника. А це призвело до деструкції форми іменника *чинѣ* у складі цієї сполуки. У пам'ятках з'явилися варіанти *въ то чину*, *въ то чина*, навіть *отъ чина* [94 III: 1522].

Деетимологізація призвела й до заміни приголосного *т* на *к* у другому члені сполуки, що й відбиває Четья 1489 р.: *ω ко чина* (щоправда,

елемент *ко* може бути континуантом праслов'янського займенника **кѣ*). Як бачимо, форма знахідного відмінка іменника замінена незакономірною родового — *чинь* на *чина*. З плином часу сталася лексикалізація елементів сполуки та її повна деетимологізація. В її континуантах — часових прислівниках, що нині функціують в українських західнополіських говірках, збереглися залишки від прийменників *о* та *в* першого члена сполуки, *о<ѣ* — другого члена й звуки *ч*, *чи* — третього члена: *окóчи*, *окóч*, *вкóчи* (пор. і *укóци*) [21: 11], *ўкóчи* «коли», *вкóчись*, *ўкóчис'* «тепер» [4 I: 66]. У західнополіських говірках функціують інші варіанти й деривати цього прислівника: *куче* [21: 11] (*e* на місці ненаголошеного *и*), *вкóчил'*, *вкóчил'а* [Там само] та ін. (вплив структур типу *дóкил'*, *дóкил'а* тощо), *кóча*, *вкóча* [Там само] (вплив структур прислівника часу із формантом *-гда*, менш імовірно, що тут збережено фіналь іменника зі старої сполуки *о ко чина*). Існують численні деривати від названих діалектних прислівників: *вкóчил'ка*, *гінкочи* (< *инкочи*), *дивкóчи* [Там само] (< *девкочи*), *абідивкочи* [Там само] (пор. також *вточи* — *тóча*, *точе*, *вточе*, *втóча*, *утóче*, *вточил'*, *вточил'а* [Там само] та ін., що кінець кінцем мають ґрунт у давній сполуці *о тѣ чинь*).

Прислівники *вкóчи* «коли», *вточи* «тоді» І. Верхратський відзначив у говорі т. зв. батюків — жителів околиць Жовкви, Рави Руської, Яворова, Городка, Угнова — сучасної Львівської області, точніше — в говірці с. Скоморохи [15: 78] (нині Сокальського району Львівської обл.).

Прислівник *о ко чинь* (*окочинь*) задокументовують й інші українські пам'ятки XV ст.: Казимиру брату оть му(р)тазы оть ле(то)шнего и до сего часу стрета послали были есте, ино тогда мы *окочинь* они пришли оть своихъ неприате(и) великою працоу мели есмо (1484 р.) [84 II: 79].

У словнику І. Срезневського є приклади на вживання сполуки *о то чинь* у пам'ятці, написаній після 1479 р., відомій під назвою “Запись о Ржевской дани, платимой великим князьям московскому и литовскому...”: На Харитонѣ Ивановичѣ взялъ осьмь рублевъ и конь, а за то взялъ... за нь же *о то чинь* дома не былъ (в др. сп. *въ тои часѣ*), Бурець на первѣи Іеська забилъ до смерти стараго намѣстника, перенемше на дорозѣ, а отнялъ *о то чинь* в него два кони; Гости в него *о то чинь* были (в др. сп. *въ тои часѣ*) [94 III: 1522].

Чи була ця прислівникова сполука фактом живої російської мови міста Ржевська в кінці XV ст., сказати важко, бо воно в цей час перебувало на межі Московського й Великого Литовського князівств, і на його канцелярську мову не виключений вплив мови канцелярії Великого князівства Литовського. Цитований документ міг написати виходець із цієї держави.

Прислівники *вкóчи* “коли”, *вточи* “тоді” як волинські слова відзначив Г.Ф. Шило [107: 242].

Згадані вище прислівники, записані в говорі батюків, І. Верхратський членував на три частини: *в-ко-чи*, *в-то-чи*, але не розтлумачив їхньої етимології [15: 78].

Свого часу ми зробили припущення, що прислівник *вточи*, *вточи* виник унаслідок “стягнення виразу [*в той ч’ис, в той час*]” “в той час” [29 I: 6, 435], від якого ми давно відмовилися і висловили думку, що діалектний прислівник *вкочи* виник на ґрунті давньої словосполуки *въ къ чинъ*, а *вточи* — на основі давньої *въ тъ чинъ* [57: 72–73].

Дослідник відзайменникових прислівників у західнополіських говірках Ю.В. Громик твердить, що “початкову, етимологічну структуру найточніше зберігають варіанти *коче* і *точе*”, виходячи з того, що в деяких кашубських говірках наявні прислівники *коѣ* «коли», *коте* «тоді», «беручи до уваги... також факт фіксації подібних утворень у межах території старожитнього слов’янського заселення», він реконструює праслов’янське слово **коѣ*, зіставляючи *ко-* і *-ѣ* із питальними займенниками **къ* і **ѣ/ць* й «утворені за різними схемами співвідносності з ним паралельні протоукраїнське **тоѣ* і протокашубське **коте*» [21: 11]. Етимологія Ю. Громика досліджуваних слів надто дискусійна. По-перше, автор не пояснює, як із поєднання двох питальних займенників без додаткових елементів виникло слово з темпоральним значенням. До того ж від **къ* у польській мові треба було б чекати *ke* (*kie*)¹, а не *ko*! По-друге, Кашубщину аж ніяк не можна зарахувати до території слов’янського «старожитнього... заселення» (праслов’янського?). По-третє, така етимологія не пояснює *о-*, *в-* на початку прислівників: *окочин*, *окоч*, *вкочи*; *оточи*, *оточ*, *вточе* (*уточе*). Гадаємо, що звуковий збіг одного з фонетичних варіантів українського прислівника (*коче*) з кашубського (*коѣ-*) — випадковий¹. Українські прислівники типу (*о*)*кочи*, (*о*)*точи* та ін., безсумнівно, є континуантами відповідних давньоукраїнських і староукраїнських структур, розглянутих вище.

Зафіксована в Четьї 1489 р. структура *w ko чинъ* (> *окочи*), можливо, нас веде до терену, з якого походив перекладач текстів, представлених у пам’ятці, — на Волинь?

Особливу увагу привертає вжита в Четьї форма прислівника *wдинов* «раз, один раз»: многа чудеса чинї(л). не мочи *wдинов* и многажды сказати (с. 195), який відповідає старослов’янському *єдиноѡ*ж [129 IV: 974–975] «раз, один раз», давньому східнослов’янському *одиною* «один раз» [79 VI: 84], що являє адвербіалізовану форму орудного відмінка форми жіночого роду числівника *єдинъ* — *одинъ*. Адже в досліджуваній пам’ятці фіналь прислівника прирівняно до української діалектної форми закінчення орудного відмінка однини іменників і прикметників жіночого роду — *-ов* (*-оу*). Нині флексія *-оу* поширена в наддністрянських і карпатських говорах української мови [5 II: карта № 170]. У XV ст. вживання закінчення *-оу* навряд чи виходило дуже далеко за його нинішній ареал.

Проте інтерпретація написання *wдинов* у Четьї не може бути бездоганим доказом відображення в пам’ятці української діалектної імен-

¹ Про кашубські варіанти польського прислівника *kie* див. [115: 25, 96, пор. також 110 XIII: 176 — 177].

ної флексії орудного відмінка однини слів жіночого роду першої відміни. У рукописі Четьї 1489 р. після літери *в* спостерігається невиразна плямочка. Тут можна також вбачати недописаний відчислівниковий прислівник *одинова*. Ця структура на місці *єдинова* читається в старослов'янському житії св. В'ячеслава, що збереглося в східнослов'янському списку — *одинова* «разом, одночасно» [129 IV: 970]. Прислівник *одинова* «разом; одночасно, один раз» російські пам'ятки фіксують починаючи з XIV ст. [79 VI: 84; 81 XII: 279–280]. Він із семантикою «один раз» засвідчений й у перекладі Св. Письма Ф. Скорини [1 I: 428].

До території, яка XV–XVI ст. була під Польщею, ведуть численні полонізми в Четьї, яких важко було б сподіватися в мові перекладача, котрий походить із теренів Великого князівства Литовського.

Незвичним для читача конфесійних текстів є вживання почесного титулу *єго̄ ста̄та мл(с)ть* (тобто *єго̄ светая милость*), коли йдеться про Бога-Отця і Бога-Сина — Ісуса Христа і Святого Духа: [х̄с] *єго̄ ста̄та м(л)сть*. єи рекъ. ш(т)поушены соу(т) тобѣ грехи твои (с. 115), [Дитину-Ісуса] ан̄гль̄ б̄жии на всакъ ча(с) штерегаль *єго̄ стое̄ м(л)сти* (117 зв.), та(к) же ст̄тии д̄хъ. розда(л) бо с̄жть даганья . *єго̄ стое̄ мл(с)ти* (212 зв.), оумолѣмъ ба... не оузримъ *єго̄ стое̄ мл(с)ти* . гнѣваючиса на на(с) (с. 218 зв.), [Юдо]... а ты предати *єго̄ ст̄юю мл(с)ть* вѣроужилъса (с. 319 зв.), [Христа] *єго̄ стоюю мл(с)ть* на всакъ ча(с) оуспоминаймо... хвалоу *єго̄ стои* оздаваймо. и преч(с)тои єго̄ м̄три (с. 333), посполъ имаємъ оустати из мертвы(х) вси. коли *єго̄ ста̄та мл(с)ть* прииде(т) с̄диди живы(м) и мертвымъ (с. 325) тощо. Це шанобливе звертання до Бога перекладач уживає й від імені Божої Матері: а хто коли с̄ вѣрою прибѣгнѣтъ ко ц̄ркви моєи... подаи ємоу го(с)и чоґо просить оу *твоє̄ стое̄ мл(с)ти*. и ка(к) м̄ти єго̄ рекла в м̄тве . к̄ неи рекль г(с)ь б̄ь... (с. 264 зв.).

Аналогічне шанобливе титулування спостерігаємо, коли йдеться про Богородицю: ст̄тии андрѣи... оузрель госпожу преч(с)тоую . аж *єє̄ ста̄та мл(с)ть*. молитса с̄н҃҃ своєму . а боу нашему (с. 46), [до Богородиці] и *єє̄ стои мл(с)ти* молѣмса (с. 163), поидѣ(м) вси ко ц̄ркви ст̄тии (б)ци. молачиса *єє̄ стои мл(с)ти*. абы на(с) избавила ш(т) врагъ (с. 265 зв.).

Шанобливий титул *ваша, твоя, єго, єє, их̄ милость* у звертанні до високих за суспільним статусом осіб, насамперед польських королів, засвідчили пам'ятки української мови з самого початку XV ст. [84 I: 592–593]. Таке ввічливе титулування високопоставлених світських людей, напевне, прийшло з Польщі, де воно відоме також із цієї доби. О. Брюкнер зіставляє польське *Wasza Miłość* із німецьким *Euer Liebden* [117: 337]. Пор. також старочеське *Tvá Milost = Ty, králová milost = král* [121 II: 362].

До цього варто додати, що стосовно Ісуса Христа в Четьї вжито й титул *господарь*: прес̄ттии *господарь* нашъ х̄с̄ь (с. 325 зв.). Ця праслов'янської давнини лексема (**gospodarъ* [110 VII: 59]) і в давніх східнослов'янських, [79 II: 366] і в староукраїнських пам'ятках засвідчена із семантикою «господар, хазяїн, власник» [84 I: 255]. Проте вже в українських грамотах XIV ст. термін *господарь* задокументований у титуляції

польських королів і великих князів литовських [Там само: 254], а також володарів Молдавії [118: 10].

У Четї 1489 р. виявлено чимало явних лексичних полонізмів.

До них належить термін *валька* «війна»: в то врѣма готове. имѣли *валькѣ*. со греки (с. 29 зв.), в то врѣма слѣчилася *валька* великаѣ. пришла рать сильнаѣ поганьскаѣ (с. 101). Польські джерела іменник *walka* «боротьба, бій» засвідчують із XIV ст. Його запозичено із старочеської мови [116: 677] (чеське *válka* «війна» утворене від дієслова *valeti* «воювати» [123: 676]). Полонізм *валка* «бійка» існує в білоруських говірках [111 II: 39]. У староукраїнських пам'ятках номен *валка* «війна» зафіксовано із середини XV ст. [84 I: 151]

Четя 1489 р. вперше у староукраїнській мові засвідчує запозичений із польської іменник *запасник* «борець» (пол. *zapasnik* «борець, атлет»): велѣлъ вчини(т) на столпѣ(х) намощоное мѣсто великое . на чо(м) борцомъ *запаснико(м)* боротиса (с. 56 зв.), коли са борю(т) *запасники* . а которого изможе(т) которыи (с. 56 зв.). Польське слово, відоме з XV ст., також є запозиченням — із чеської мови [116: 729] (пор. чеськ. *zápasník* «борець, атлет», яке етимологізується від *za+pas* «пояс, пасок»: первісно в іграх і забавах «борці» бралися за широкі ремені [123: 709]).

Увагу дослідника привертають численні випадки вживання в Четї слів із коренем *моц-*, у яких *ц* є західнослов'янським рефлексом праслов'янської сполуки **gt'* на місці сподівального східнослов'янського *ч* (пор. старопол., старочеськ. *тос*, праслов'янськ. **mogъ* [110 XIX: 111–113]) — *моць* «сила», *немоць* «неміч, хвороба» та ін.: [у хресті] а в томъ дереве была *моць* сотворена (с. 22 зв.), дьаво(л) не имає(т) *моци* (с. 161), *моць* его всю зломи(л) (с. 172), крѣпокъ оу *моци* своєи (с. 207 зв.), даль *моць* выгнати (с. 321), ноудишь ма *немоцного* всемогучии бѣ (с. 126), *всемоцень* с тобою (с. 126 зв.), ни *равномоцень* ѿцю (с. 352), недѣги и *немоци*... не имѣла (с. 111 зв.), пришо(л) *немоцнымъ* врачъ (с. 162 зв.), врачество *немоци* нашеє (с. 326) та ін. У пам'ятці трапляється навіть вираз *моцно* (*єсть*) «можна, можливо»: помыслити *не моцно* єсть мысли ѿлвечее (125 зв.), бче аж *моцно* єсть . да преиде(т) ш(т) мене чаша сиа (с. 324 зв.) — напевне, переклад старослов'янського або церковнослов'янського *моцно ість* [129 II: 231–232; 79 V: 29].

Слово *міць* в українській мові дехто трактує як давнє запозичення з польської мови [29 III: 487]. Форма лексеми з кінцевим приголосним *ц* старовинна, але не давня. Наші писемні пам'ятки фіксують назву *моц* та деривати від неї лише з XV ст. [84 I: 615–616]. Ще в кінці XIV ст. в документах виступає тільки закономірна східнослов'янська форма *мочь* [Там само: 617]. Структуру *моц* та похідних від неї з приголосним *ц* ми пояснюємо не як запозичення цілої лексеми, а як модифікацію питомої *мочь* під впливом польського (чеського) юридичного й військового терміна *тос*. Пор. семантику терміна *моц* у староукраїнських документах: 1. «спроможність», 2. «дійова сила, чинність», 3. «правомочне повноваження», 4. «збройні сили» [Там само: 615]. Під впливом уживання *міць* у

юридичній та військовій сферах форму *міць* набрала лексема *міч* у значенні «сила». Давню питому форму *міч* «сила» нині трактують як застарілу [86 IV: 759]. Модифікацій не зазнав і дериват *поміч*. Варто при цьому сказати, що похідний прикметник має відмінний від західнослов'янського кінцевий наголос — *міцній*. Чому питома форма зазнала іншомовного впливу, однозначно відповісти важко. Можливо, що причиною цього було намагання уникати омонімічності із відомими словами (і їх словоформами), похідними від дієслівного кореня *мок-* — *моч* «сеча», *моча* «сльота та ін.» [32 I: 455], *моча* [64 I: 454], *моча* «грязь і вологість у мокру (дошову) погоду» [4 I: 321] тощо. На певному етапі роль відіграло прагнення уникнути омонімії з назвою *міч* «меч» після переходу *e* в *i* в новозакритому складі (пор. діал. *міч* «меч» [82 II: 434]). Напевне, форми з *ц* — *моц* і похідні поширювалися із заходу України. Імовірно, що для уникнення омонімії словоформ лексем *мочь* «міць» та *моча* «сеча», в російській мові закріпився церковнослов'янським *мошь*.

Історія нинішнього значення нормативного слова *місто* вимагає окремої студії. Східнослов'янські лексикографи-історики семантику «поселення», рос. «город» лексеми *мѣсто* виділяють у пам'ятках XIII–XIV ст., зокрема й написаних у Москві [79 V: 109]. Але прикметник *мѣстський* «міський» українські тексти засвідчують лише з XV ст. — у перекладі першої збірки польських законів та в грамотах зі Снятина [84 I: 629]. У Четьї 1489 р. читаємо: тагота горо(д)скаа. и *скарбѣ* торговли как же исправлѣннѣа торговли ноудитса . ѡ прибытко(х) прикѣпна. а добры(х) дѣлѣ ѡ дѣши забывають . мнозии многажды . в напасть оупадаю(т) многаго ради прибытка ѡканного торгового . а таготы тое дѣла. и ѡсифа [Ариматейського — В.Н.] ничтоже не вѣдило. ѡ(т) рады и дѣмы доброго дѣла. ни тагота *мѣстыкаа* ни *врадѣ городови*. ни было перекажѣннѣа его дѣлѣ добры(х) (с. 327). Припускаємо, що дериват *мѣстыкии* «міський» позначений впливом старопольського *mieścki* «міський» [126: 209]. Звернемо увагу також на деякі інші лексеми, що стосуються середньовічного міста, наявні в цій цитаті.

Прикметник *городовий* «міський» в українських пам'ятках зафіксовано з початку XV ст., а термін *оурадѣ* із семантикою «службове становище, посада» засвідчений у XV ст. і то лише в перекладі з польської мови згаданого Вислицького статуту [84 II: 379]. Не виключено, що багатозначна українська лексема праслов'янської давнини *уряд* < **urędъ* набула ще додаткової семантики («службове становище, посада») під впливом старопольської лексеми, що мала форму *urqd* [116: 671] або старочеського *uřad* (пор. чеськ. *uřad* «установа, посада»).

Безсумнівним полонізмом у Четьї є термін *скарбѣ*. Польське слово *skarb* нині етимологізують на основі праслов'янського **skrbъ* [Там само: 550] (пор. укр. *скорб* «скорбота»). Сумнівно, щоб це польське слово було прямим запозиченням із давньоверхньонімецької мови [29 V: 265] в українській.

Закономірний фонетичний континуант праслов'янського **obvĕtjati* (se) дієслово *обвчати(ся)* засвідчують давньоукраїнські пам'ятки XII–

XIII ст. [79 V: 578] і староукраїнські XIV ст. — XV ст. (*обѣчати са, обѣчювати*) [84 II: 73]. Уже із самого початку XV ст. зафіксовано варіант *обѣцати* [Там само], позначений впливом польського слова *obiecac* (із західнослов'янським рефлексом сполуки **tj* > *c*). Форма *обецати* і похідні від неї наявні і в Четьї 1489 р.: ачеи деи розмыслитса за *обецание* мое; багательство *убецае(ш)* (с. 59), не бы ми *са обецалъ* поклонитиса (с. 185 зв.), праве(д)нымъ раи *убецаа* (с. 288 зв.), колькраты *са боу убецаеши* . добраа дѣла творити (с. 369) тощо. Збереження в слові *i* < *ѣ* та м'який *ц* у сучасній мові заперечують думку про повну запозиченість слова як такого з польської мови [29 IV: 134]. Варто звернути увагу на те, що в російській мові замість давньосхіднослов'янської використано церковнослов'янську форму слова — *обещать*.

Безсумнівним полонізмом у Четьї є дієслово *полецатися* «заручитися, поручитися»: дамъ и азъ... мою дщеръ. ка(к) са есми самъ вамъ *полеца(л)*. а не истѣплю слова свое(г) (с. 82). Польське слово *polecić* — *polecac* етимологи пов'язують із праслов'янським **lētēti* від *lētъ* «свобода, воля», *estъ lētъ* «можна, дозволено» [116: 460]. В українських документах XV ст. трапляється форма *полѣтити* «доручити, довірити» [84 II: 189], етимологічно виправдана, східнослов'янська. Проте наразі важко однозначно твердити, чи це збережена праслов'янська лексема, чи українізована польська: староукраїнські книжники знали польські та українські фонетичні відповідники і по-своєму «українізували» польські слова [24: 71–72]. Прямих слідів лексеми в сучасній українській мові ми не знайшли. Досліджуване запозичення в українських грамотах XV ст. один раз засвідчене у формі *полецати* «доручати, довіряти» (Краків, 1489) [84 II: 182], один раз — у формі *полацити* (Київ, 1446) [Там само: 189]. Л.Л. Гумецька дієслово *полѣтити* вважає адаптованим полонізмом у староукраїнській мові [23: 72]. Із запозичень із польської мови слів із коренем *-lec-* у сучасній українській мові збереглися *залицятися* (польськ. *zalecac się*; в українському дієслові на місці ненаголошеного *e* з'явився *и* не без впливу іменника *лице*).

До адаптованих полонізмів, зафіксованих у Четьї, належить також лексема *члонокъ* «член тіла», у якій відбивається польський рефлекс праслов'янської сполуки *telt : członek* «член (тіла)» < **čelnъkъ* [110 IV: 45] (пор. східнослов'янський континуант праслов'янського слова *челенко, челенок* «суглоб пальця» [82 IV: 449]): *трасоут бо ми са состави . и члонкове* (с. 319 зв.).

Мабуть, перекладач мав труднощі з розумінням слова *тысящъникъ* «начальник тисячі вояків», тому залишив лексему без перекладу, лише фонетично українізував її, подавши після неї глосу (?) *войтъ*: *послалъ ти(се)чника воита*. оу вифлиш(м) (с. 262, пор. на цій же сторінці: *гѣмонъ воєвода* оужасльса). Термін із галузі управління *войтъ* «голова міського самоврядування і суду» українська мова засвоїла зі старопольської (*wojt*), до якої він увійшов із середньовісньонімецької (*vog(e)t*), а в цю — із латинської (*vocatus, advocatus* «судовий оборонець, захисник») [29 I: 397].

У нас термін прищепився разом із так званим магдебурським (німецьким) правом. Магдебурське право містам надавали галицько-волинські князі, польські королі або великі литовські князі. До міст, що порівняно рано одержали магдебурське право, належать, зокрема, Володимир Волинський (до 1324 р.), Сянік (1339 р.), Львів (1324 р.), Перемишль (1387 р.), Холм (1392 р.) та ін. Луцьк домігся магдебурського права лише 1432 р., а Київ між 1494 р. — 1497 р.р. У збережених пам'ятках української мови номен *voit* засвідчено з 1359 р. [84 I: 188], білоруських — із 1432 р. [18 IV: 129].

Прислівник *допевна* «певно, впевнено»: не вѣда(л) июда *допевна* . гдѣ кр(с)т х(с)въ сохрaненѣ (с. 202 зв.), що фіксується в пам'ятках української мови і наступних століть [85 VIII: 130] і нині функціює в її західних говорах [32 I: 197; 86 II: 370], має в основі польський прикметник *rewny* «певний», успадкований із праслов'янської мови (від **ръvati*) [29 IV: 326]. Запозичене з польської мови слово *певний* засвідчено в українських текстах із першої половини XV ст. [84 II: 131]

Принаймні семантичним полонізмом у пам'ятці є прикметник *вдaчнѣи* у розумінні “приємний, любий”: аще... не w(т) ч(с)тного ср(д)ца . то не *вдaчно* бѣдетъ приношѣнѣе его бѣ (с. 340). Пор. пол. *wdzięcny* “ładny, rościągający... grzyjemny, miły” [124: 883].

Уживаний у Четьї прислівник *завж(ь)ды*: *завжьды* молитвоу твориль (с. 135), *завжьды* причину причинива(л)... злости (с. 208), *позываа* насъ *завжьды*... въ пр(с)тво нб(с)ное (с. 346 зв.) в українській мові можна трактувати як лексичний полонізм (старопольськ. *zawždy*) або як модифікований під польським впливом питомий український *завсѣгди* < завьсегды [61: 365]. Прислівник *завжди* в українських текстах зафіксовано з 1436 р. [84 I: 372]

До безсумнівних полонізмів у Четьї належить прийменник *подлугъ* (польськ. *podlug*) «відповідно до», «згідно з»: вѣровати . но не *по(д)лѣгъ* писанѣ стго (с. 214 зв.), чиначи... *по(д)лоугъ* прирoженѣа члѣвчѣего (с. 252 зв.). У різних фонетичних і орфографічних варіантах це слово зафіксоване понад 150 разів в українських пам'ятках XIV–XV ст. [84 II: 166]. Польська лексема *podlug* є континуантом праслов'янського **podьlgъ*, як і давнє східнослов'янське *подьлгъ* «біля, уздовж» [79 VI: 551].

На останньому збереженому, та, на жаль, пошкодженому аркуші Четьї 1489 р., двічі виступає лексема *гды*, що, напевне, вводить часові підрядні речення: и пото(м) рек(ль.) г(с)и што хоче(ш) твор(ити). и оуслыша(х) гла(с)... послѣшаи иване. *гды* w[чиститса] w(т) грѣ(х). и ст[анеть] блговхан[на земля] занюжь хо[чень] приити [...] *гды* изыде [на] нѣбси великии ч(с)тныи кр(с)тъ с тысящами аѣгль. идоуши(х) оупередѣ и wпослѣ его . как же пре(ж) реко(х) тогды гавитса знамѣниє сѣна члѣвчѣескогѣ с нѣси . со силою и славою многою (с. 375–375 зв.). Контексти (особливо — другий) показують, що тут виступають часові речення, в яких слово *гды* має функцію «коли». Оскільки з ним у парі виступає *тогды* «тоді», можна постулювати існування у староукраїнській мові лек-

семи *гды*. У давніх східнослов'янських пам'ятках слова *гды* «коли» не виявлено. Не засвідчено його і в інших староукраїнських текстах. В українських грамотах XV ст., що вийшли з канцелярії молдавського господаря, використано аналогічний сполучник *гды(ж)*, причому в одному контексті з ним згадується польський король: *гды(ж) перереченный велможный петръ воєво(д)... королеви полском(у)... повинною слоужбою вѣчне записа(л) са...* (1448 р, Хотин) [84 I: 240]. Д.Г. Гринчишин слово *гдыжъ* у цитованих текстах зіставляє зі старопольським *gdyż* [Там само]. Слів, тотожних за звуковим складом із *гды* Четьї, в сучасних українських говорах виявити не вдалося (хоча пор. *гдась* «колись» на Чернігівщині [82 I: 278], *когдї* «коли» в західнополіських говірках [21: 8]). Заперечний часовий прислівник *нігди* (з -г-) Є. Желехівський трактує як полонізм [32 I: 529]. Не виключено (та не обов'язково!), що в Четьї через написання *гды* недосконало передано запозичене з польської мови слово *gdy*, що приєднувало часові й причинові речення, а в XIV–XV ст. ще вживалося як питальний прислівник «коли» (*gdy* < праслов'ян. **kъdy* [128: 270]).

Нашу увагу в Четьї привернув випадок уживання знахідного відмінка з інфінітивом: праведный же семи(н) оувидель *дѣл мрїю держати* х(с)а ка(к) ѿлнце (с. 135 зв.). Уважається, що такі конструкції поширилися в південно- і західнослов'янських мовах підо впливом грецької, латинської і німецької мов, але не виключається можливість того, що поряд із іншомовним впливом їх появі до певної міри могла сприяти і семантико-синтаксична природа самого слов'янського інфінітива [53: 186–188; 54: 419; 127: 345]. Наслідком іншомовного впливу пояснюють функціонування аналогічних зворотів у східнослов'янських пам'ятках XVI–XVIII ст. [54: 419]. Знахідний із інфінітивом виявлено і в українських говірках [54: 419] (у закарпатських — поширений [5 II: карта № 256]), і в білоруських [42: 399]. Вживання цієї конструкції в Четьї 1489 р. можна пояснити і польським впливом.

Розглянуті вище полонізми засвоювалися найперше на тих українських землях, що з середини XIV ст. входили до складу Польського королівства, тобто в Галичині та крайній західній Волині, а звідти поширювалися на інші сусідні території, насамперед Великого князівства Литовського, найперше — на основну частину Волині, де зберігалася культурна традиція Галицько-Волинської держави з її розвиненою писемно-мовною (зокрема діловою) традицією, а Луцьк став помітним адміністративним центром. Ці інновації звідси доходили аж до Києва, який близько 1362 р. увійшов до складу Великого князівства Литовського і був центром окремого князівства (а часом і намісництва). Наприклад, у грамоті написаній 1446 р. в Києві, засвідчено адаптований полонізм *полациту* [112: 154].

Гадаємо, Четья 1489 р. є добрим джерелом для дослідження темпу мовлення перекладача (переписувача) пам'ятки. Щоб переконатися у цьому, досить звернути увагу на розставлені в рядках крапки, наприклад в оповіді про спосіб життя, який вів св. Іван Хреститель (с. 270 зв.).

Українське походження Четьї 1489 р., сподіваємося, ґрунтовно доведене. Перекладач походив із теренів західнополіських (волинсько-поліських) говорів північного наріччя української мови. Пам'ятка — адекватне джерело для вивчення стану структури української мови другої половини XV ст. Але ми категорично не заперечуємо дотичність Четьї 1489 р. до білоруської культури та мови.

Видання Четьї 1489 р. робить пам'ятку доступною всім історикам мови і, сподіваємося, активізує студії над її мовою².

1. [Анічэнка У.В.] Слоўнік мовы Скарыны. — Т. 1–2. — Мінск, 1977–1984.
2. Акти Житомирського гродського уряду: 1590 р., 1635 р. / Підгот. до вид. В.М. Мойсієнко. — Житомир, 2004. — 253 с.
3. Апракос Мстислава Великого // Изд. подгот. Л.П. Жуковская, Л.А. Владимирова, Н.П. Панкратова / Под ред. Л.П. Жуковской. — М., 1983. — 527 с.
4. Аркушин Г. Словник західнополіських говірок. — Т. 1–2. — Луцьк, 2000.
5. Атлас української мови. — Т. 1–3. — К., 1984–2001.
6. Бевзенко С.П. Исторична морфологія української мови. — Ужгород, 1960. — 416 с.
7. Библия сир(ч) книги ветхого и новаго завта по языку словенску... — Острог, 1581. — [8] + 276 + 180 + 30 + 56 + 78.
8. Библия, або книги Святого Письма Старого й Нового Заповіту. — Б. м., р.: «Об'єднання біблійних товариств», [1990]. — 959 с. + 296 с.
9. Библия. Книги Священного Писання Старого та Нового Завіту. — К., 2004. — 1413 с.
10. Библия. Факсимільна ўзнаўленне Библиі, выдадзенай Францыскам Скарынаю ў 1517–1519 гадах / У 3 тамах. — Т. 1. — Мінск, 1990.
11. Будзько І.У. Старабеларускія пераклады Библиі: тыпалогія лінгвістычнага мадэлявання на фоне літаратурна-пісьмовых традыцый Slavia Orthodoxa і Slavia Latina // Мавазнаства. Літаратуразнаства. Фолькларыстыка / XIV Міжнародны з'езд славістаў (Охрыд, 2008). — Мінск, 2008. — С. 25–44.
12. Булаховський Л.А. Историчний коментар до української мови: Фонетика // Булаховський Л.А. Вибрані праці в 5 т. — Т. 2. Українська мова. — К., 1977. — 631 с.
13. Булыка А.М. Займеннік // Гістарычная марфалогія беларускай мовы. — Мінск, 1979. — С. 96–137.
14. Вайан А. Руководство по старославянскому языку. — М., 1952. — 446 с.
15. Верхратський І. Говір батюків. — Львів, 1912. (Наук. зб. Філол. секції НТШ. — Т. 15). — 250 с.
16. Верхратський І. Про говір галицьких лемків. — Львів, 1902. — 489 с.
17. Возняк М. Історія української літератури. Т. 2. — Ч. 1: віки XVI–XVIII. — Львів, 1921. — 416 с.
- 17а. Воронич Г. Четья-Мінея 1489 р. — пам'ятка українська, галицько-волинська (палеографічний опис) // Волинь — Житомирщина. Історико-філологічний збірник з регіональних проблем. — Житомир, 2007. — С. 141–147.
18. Гістарычны слоўнік беларускай мовы. — Вып. 1–13. — Мінск, 1982–1993.
19. Гнатенко Л. Слов'янська кирилична рукописна книга XV ст. з фондів Інституту рукопису Національної бібліотеки України імені В.І. Вернадського: Каталог. — К., 2003. — С. 142–145.
20. Гринчишин Д.Г. Четья 1489 року — видатна конфесійна пам'ятка української мови // Записки Наукового товариства ім. Шевченка. — Т. ССXXIX: Праці філологічної секції. — Львів, 1995. — С. 251–276.

² Про підготовку П. Попова повного видання Четьї було повідомлено ще 1928 р. [68: 1], але, з невідомих причин, публікації не здійснено.

21. Громик Ю.В. Прислівники відзайменникового походження у західнополіських говірках української мови / Автореф. дис. канд. філ. наук. — К., 1999. — 17 с.
22. Грушевський М. Історія України-Руси. — К., 1995. — Т. 6. — 667 с.
- 22а. Грушевський М. Історія української літератури. — К., 1995. — Т. V. — Кн. 1. — 255 с.
23. Гумецька Л.Л. Нарис словотворчої системи української мови XIV–XV ст. — К., 1958. — 298 с.
24. Гумецька Л.Л. Способи адаптації запозиченої лексики в староукраїнській мові // Мовознавство. — 1976. — № 4. — С. 71–73.
25. Даль В. Толковый словарь живого великорусского языка. — Т. 1–4. — С.-Пб.; М., 1882–1955.
26. Дыялекталагічны атлас беларускай мовы. — Мінск, 1963. — 2 с. + VIII с. + 338 карт.
27. Дзєндзєлівський Й.О. Лінгвістичний атлас українських народних говорів Закарпатської області УРСР (Лексика). — Ч. 1–3. — Ужгород, 1958–1993. — Мапа № 39.
28. Дзєжє Л. Очерки по истории закарпатских говорів. — Budapest, 1967. — 306 с.
29. Етимологічний словник української мови. — Т. 1–6. — К., 1982–2012.
30. Євсевієве Євангеліє. Наукове видання. Пам'ятки української мови XIII с., Серія канонічної літератури / Відп. ред. В.В. Німчук. — К., 2001. — 320 с.
31. Єфименко І. Антропонімічні етюди. IX // Рєдько Ю. (1905–1936): статті і спогади, матеріали. — Львів, 2006. — С. 443–448.
32. Жєлєховський Є., Нєдїльський С. Малорусько-німецький словар. — Т. 1, 2. — Львів, 1886. — 1117 с.
33. Жєвєтєбрєух М.А. Фонетика // Історія української мови. Фонетика. — К., 1979. — С. 65–329.
34. Жєрєвє А.І. «Чэцця» 1489 г. // Беларуская мова: энцыклапедыя. — Мінск, 1994. — С. 617–618.
35. Жєрєвє А.І. Мова виданняў Ф. Скорыны // Францыск Скарына і яго час. Энцыклапедычны даведнік. — Мінск, 1988. — 607 с.
36. Изборник 1076 года / Изд. подгот. В.С. Гольшєнко, В.Ф. Дубровина, В.Г. Дємьянов, Г.Ф. Нєфєдов. — М., 1965. — 1091 с.
37. Истрин В.М. Книги временные и образные Георгия мниха. Хроника Георгия Амартола в древнем славянорусском переводе. Текст, исследование, словарь. — Т. 1: Текст. — Петроград, 1920. — 612 с.
38. Йосифінська (1785–1788) і Францисканська (1819–1820) метрики. Перші поземельні кадастри Галичини. — К., 1965. — 355 с.
39. Лларіон митрополит (Огієнко І.). Етимологічно-семантичний словник української мови. — Т. 3. — Вінніпег, 1988. — 415 с.
40. Історичний словник українського язика. Т. 1: А–Ж / Уложили проф. Е. Тимченко, Е. Волошин, К. Лазарєвська, Г. Петренко / Зред. проф. Е. Тимченко. — Х.; К., 1930. — XXIV + 947 с.
41. Історія української мови. Синтаксис. — К., 1983. — 503 с.
42. Карський Е.Ф. Белорусы. Язык белорусского народа. — Л., 1955. — Вып. 1. — 475 с.
43. Карський Е.Ф. Славянская кирилловская палеография. — М., 1979. — 494 с.
44. Карпинский М. Западнорусская Четья 1489 года / Русский филологический вестник. — Варшава, 1889. — Т. 21. — № 1. — С. 59–106.
45. Книга пророка Даниила в переводе жидовствующих по рукописи XVI в. // Чтения в Императорском обществе истории и древностей российских при Московском университете. — 1902. — Кн. 3 (202). — М., 1902. — С. 158–159 (переклад 31 глави «Притч»).
46. Князєвская О.А. К истории русского языка в северо-восточной Руси в середине XIV в. // Труды Института языкознания АН СССР. — Т. 8. — М., 1957. — С. 107–177.
47. Крымский А. Украинская грамматика. — М., 1907. — Т. 1 — Вып. 1. — 272 с.
48. Кульбакин С.М. Украинский язык. — Х., 1919. — 104 с.
49. Лисєнко П.С. Словник поліських говорів. — К., 1974. — 260 с.
50. Лурье Я.С. Идеологическая борьба в русской публицистике конца XV — начала XVI века. — М.; Л., 1960. — 528 с.

51. *Макеева И.И.* «Сказание чудес Николая Мирликийского» / Приложение // Лингвистическое источниковедение и история русского языка <2002–2003>. — М., 2003. — С. 248–310.
52. *Мейе А.* Общеславянский язык. — М., 1951. — 491 с.
53. *Мельничук О.С.* Розвиток структури слов'янського речення. — К., 1966. — 324 с.
54. *Мельничук О.С.* Синтаксис // Вступ до порівняльно-історичного вивчення слов'янських мов / За ред. О.С. Мельничука. — К., 1966. — С. 335–499.
55. *Мозер М.* Что такое «простая мова»? // *Studia Slavica Hungarica*. — 47 / 3–4 (2002). — С. 221–260.
56. Нарысы па гісторыі беларускай мовы. — Мінск, 1957. — 450 с.
57. *Німчук В.В.* Давньоруська спадщина в лексиці української мови. — К., 1992. — 414 с.
58. *Німчук В.В.* Євсевієве Євангеліє 1283 р. як пам'ятка української мови // Євсевієве Євангеліє 1283 р. — К., 2001. — С. 3–38.
59. *Німчук В.* Київський Псалтир 1397 р. — пам'ятка північного діалекту української мови // Український діалектологічний збірник. — К., 1997. — Кн. 3. — С. 218–230.
60. *Німчук В.В.* Мовознавство на Україні в XIV–XVII ст. — К., 1985. — 223 с.
61. *Німчук В.* Прислівник // Історія української мови. Монографія. — К., 1978. — С. 342–412.
62. *Німчук В.В.* Про походження Супральського рукопису // Мовознавство. — 1994. — № 6. — С. 3–12; 1995. — № 1. — С. 35–44.
63. *Німчук В.В.* Частка // Історія української мови. Морфологія. — К., 1978. — С. 466–501.
64. *Онишкевич М.Й.* Словник бойківських говірок. — Ч. 1–2. — К., 1984.
65. *Орлов А.С.* Библиография русских надписей XI–XV вв. — М.; Л., 1952. — 236 с.
66. *Панькевич І.* Українські говори Підкарпатської Русі і сумежних областей. — Ч. 1: Звучня і морфологія. — Прага, 1938. — 549 с.
67. Пересопницьке Євангеліє 1556–1561. / Дослідження. Транслітерований текст. Словопоказчик. — К., 2001. — 700 с.
68. *Перетц В.Н.* Исследования и материалы по истории старинной украинской литературы XVI–XVIII вв. — Л., 1928. — 234 с.
69. *Петров Н.И.* Рукописная «Четья» 1397 года западнорусского происхождения // Русский филологический вестник. — Варшава, 1881. — № 3. — С. 54–57.
70. *Півторак Г.П.* Формування і діалектна диференціація давньоруської мови. — К., 1988. — 278 с.
71. Полное собрание русских летописей. — Т. 1: Лаврентьевская летопись. — Вып. 1: Повесьть временных лет / Изд. 2-е. — Л., 1926. — VIII + 286 с.
72. Полное собрание русских летописей. — Т. 1: Лаврентьевская летопись. — Вып. 2: Суздальская летопись по Лаврентьевскому списку / Изд. 2-е. — Л., 1927. — С. 228–490.
73. Полное собрание русских летописей. — Т. 2: Ипатьевская летопись / Изд. 2-е. — С.-Пб., 1908. — 938 с. + 87 с.
74. *Потебня О.* Этимологические заметки / Живая старина. — С.-Пб., 1891. — Вып. 3.
75. *Сабадош І.* Словник закарпатської говірки села Сокирниця Хустського району. — Ужгород, 2008. — 478 с.
76. *Самійленко С.П.* Нариси з історичної морфології української мови. — К., 1964–1970. — Ч. 1–2.
77. *Свяжынскі У.М.* Займеннік // Мова беларускай пісьменнасці XIV–XVIII ст.ст. — Мінск, 1988. — С. 145–169.
78. Святе Письмо Старого та Нового Заповіту. — Рим, 1963. — С. 1070 + 350.
- 78а. *Симонова К.С.* Українська мова в конфесійному письменстві XV ст. (на матеріалі «Четьї» 1489 р.) // Жанри і стилі в історії української літературної мови. — К., 1989. — С. 56–79.
79. Словарь древнерусского языка (XI–XIV вв.) / Гл. ред. Р.И. Аванесов, И.С. Улуханов. — Т. 1–8. — М., 1988–2008.
80. Словарь русских народных говоров. — Вып. 1–44. — Л., 1962–2011.

81. Словарь русского языка XI–XVII вв. — М., 1975–2008. — Вып. 1–28.
82. Словарь украинского языка / Ред. Б.Д. Гринченко. — Т. 1–4. — К., 1907–1909.
83. Словник буковинських говірок. — Чернівці, 2005. — 688 с.
84. Словник староукраїнської мови XIV–XV ст. — К., 1977. — Т. 1–2.
85. Словник української мови XVI — першої половини XVII ст. — Львів, 1994–2010. — Вип. 1–15.
86. Словник української мови: в 11 т. — К., 1970–1980.
87. Словник фразеологізмів української мови. — К., 2003. — 1097 с.
88. Слоўнік мовы Скарыны: в 2 т. — Мінск, 1977–1984.
89. *Соболевский А.И.* История русского литературного языка / Изд. подгот. А.А. Алексеев. — Л., 1980. — (курс лекцій 1889 р.). — 194 с.
90. *Соболевский А.И.* Лекции по истории русского языка. — К., 1889. — 216 + 1 + V с.
91. *Соболевский А.И.* Лекции по истории русского языка. / Изд. 3-е, с измен. и доп. — М., 1903. — 303 с.
92. *Соболевский А.И.* Очерки из истории русского языка. — К., 1884. — Ч. 1. — 156 + 90 с.
93. *Соболевский А.И.* Славяно-русская палеография. — Изд. 2-е, Спб., 1908. — 162 с.
94. *Срезневский И.И.* Материалы для словаря древнерусского языка. — Т. 1–3. — С.-Пб., 1895–1903.
95. *Станівський Ф.* Старослов'янська мова. — Львів, 1964. — 470 с.
96. *Сцяшковіч Т.Ф.* Матэрыялы да слоўніка Гродзенскай вобласці. — Мінск, 1972. — 619 с.
97. *Тимченко Є.* Матеріали до словника писемної та книжної української мови XV–XVIII ст. / Підгот. до вид. В.В. Німчук, Г.І. Лиса. — Т. 1–2. — К., 2002–2003.
98. *Трійняк І.І.* Словник українських імен. — К., 2005. — 509 с.
99. Українська РСР: Адміністративно-територіальний поділ. — К., 1969. — Т. 1. — 541 с.
100. Українські грамоти XV ст. / Підгот. тексту, вступна стаття і коментарі В.М. Русанівського. — К., 1965. — 163 с.
101. Успенский сборник XII–XIII вв. / Изд. подгот. О.А. Князевская, В.Г. Демьянов, М.В. Ляпон [Под ред. С.И. Коткова]. — М., 1971. — 766 с.
102. *Фасмер М.* Этимологический словарь русского языка / Перевод с нем. и доп. О.Н. Трубачева. — Т. 1–4. — М., 1964–1973.
103. *Филин Ф.П.* Происхождение русского, украинского и белорусского языков. — М., 1972. — 655 с.
104. Хроника литовская и жмойтская // Полное собрание русских летописей. — М., 1975. — Т. 32. — С. 14–127.
105. *Чопей Л.* Русько-мадярський словарь. — Будапешт, 1883. — 444 с.
106. *Шевельов Ю.* Исторична фонологія української мови / Пер. з англійської. — Х., 2002. — 1054 с.
107. *Шило Г.Ф.* Південно-західні говори УРСР на півдні від Дністра. — Львів, 1957. — 254 с.
108. *Щепкин В.Н.* Русская палеография. — М., 1967. — 224 с.
109. Энциклопедический словарь / Изд. Ф.А. Брокгауз, И.А. Ефрон. — С.-Пб., 1897. — Т. 21. — 480 с.
110. Этимологический словарь славянских языков / Под ред. акад. О.Н. Трубачева. — М., 1974–2009. — Вып. 1–35.
111. Этымалагічны слоўнік беларускай мовы. — Мінск, 1978–2010. — Т. 1–13.
112. Южнорусские грамоты, собранные В. Розовым. — К., 1917. — Т. 1. — 176 + 75 + IX с.
113. A nyagovai posztilla. — Nyíregyháza, 2006. — LXXIV + 226.
114. Atlas gwar bojkowskich. — 1980–1991. — Т. 1–7.
115. *Bal J.* Formacje przysłówkowe z sufiksальnym *j* i *k* typu *dzisiaj, wczoraj, dzisiaj, tamok* w historii i dialektach języka polskiego. — Wrocław etc., 1974. — 115 s.
116. *Boryś W.* Słownik etymologiczny języka polskiego. — Kraków, 2005. — 863 S.
117. *Brückner A.* Słownik etymologiczny języka polskiego. — Warszawa, 1957. — 806 s.

118. Documenta Romaniae historica. A. Moldova. — Vol. III (1487–1504). — București, 1980. — 686 с.
119. Etymologický slovník slovanských jazyků. Slova gramatická a zájmena. — Sv. 1–2. — Praha, 1973–1980.
120. Etymologický slovník jazyka staroslověnského. — Seš. 1–14. — Praha, 1991–2008.
121. *Gebauer J.* Slovník staročeský. / 2-é vyd. — Praha, 1970. — D. 2. — 632 с.
122. *Gröschel B.* Die Sprache Ivan Vyšenskyjs // Untersuchungen und Materialien zur historischen Grammatik der ukrainischen Sprachen. — Köln; Wien, 1972. — 384 S.
123. *Machek W.* Etymologický slovník jazyka českého. — Praha, 1971. — 866 с.
124. Mały słownik języka polskiego / Pod red. Skorupki, H. Auderskiej, Z. Łempickiej. — Warszawa, 1968. — 1034 с.
- 124a. *Mickiewicz A.* Poezye. — T. 1–2. — Warszawa; Petersburg, 1888. — 340 с. — С. 46.
125. *Miklosich F.* Lexicon palaeoslovenico-graeco-latinum. — Wien, 1862–1865. — 1171 с.
126. *Reczek S.* Podręczny słownik dawnej polszczy. — Wrocław etc., 1968. — 934 с.
127. *Rospond S.* Gramatyka historyczna języka polskiego. — Warszawa, 1971. — 392 с.
128. *Stawski F.* Słownik etymologiczny języka polskiego. — Kraków, 1952–1956. — T. 1. — 599 с.
129. Slovník jazyka staroslověnského. — Praha, 1966–1997. — D. 1–4.
130. Słownik geograficzny Królestwa Polskiego i innych krajów słowiańskich. — Warszawa, 1886. — T. 7. — 960 с.
131. *Stieber Z.* Atlas językowy dawnej Łemkowszczyzny. — Łódź. 1962. — Zesz. 6. — Карти № 251–300.
132. *Trávníček F.* Slovník jazyka českého. — Praha, 1952. — 1801 с.

Статтю отримано 22.01.2014.

Vasyl' Nimchuk

Київ

CHETYIA MINEA (THE LIVES OF SAINTS) 1489 IN THE CONTEXT OF CONTEMPORARY UKRAINIAN STUDIES

Chetyia Minea 1489 is the oldest preserved and accurately dated translation Church texts in Ukrainian, so it is unique in the history of Ukrainian culture.

The article expressed the new ideas about the circumstances of the creation of this book, the translator, the author has studied in detail the peculiarities fixed in her language. He tried to prove that the chetya's translator was originally from territories where currently distributed sahanovici dialects of the Northern dialects of Ukrainian language.

Key words: Ukrainian language, puncheast language, translation, history of language, Church Slavonic language.

Мовна мозаїка

ВИФЛЕЄМ, а не ВІФЛЕЄМ чи ВІФЛІЄМ

Назву міста, де народився Ісус Христос, пишуть здебільшого *Вифлеєм* або *Вифлєєм*. Відповідно до правила, за яким у відомих біблійних власних назвах рекомендовано вживати **и** після будь-якого приголосного (див.: Німчук В.В. Проблеми українського правопису ХХ — початку ХХІ ст. — К., 2002. — С. 67), її потрібно писати *Вифлєєм*. Зрідка трапляється ще одна назва — *Вифлієм*, що є, очевидно, віддзеркаленням її російської вимови.

Отже, українською мовою правильно вживати *Вифлєєм*.

Катерина Городенська

УДК 811.161

Ірина Казими́рова

м. Київ

І. ОГІЄНКО – ЗАСНОВНИК УКРАЇНСЬКОЇ ІСТОРИЧНОЇ ЛІНГВОТЕРМІНОГРАФІЇ

У статті з позицій лінгвістичного джерелознавства розглянуто мало-відому ранню працю І. Огієнка “Українська граматична термінологія. Історичний словник української граматичної термінології з передмовою про історію розвитку її”, визначено сучасність багатьох наукових поглядів ученого, його основоположну роль у випрацюванні теорії української історичної лінгвотермінографії, наголошено на цінності словника як першої і дотепер єдиної фіксації українських граматичних термінів у діахронії.

Ключові слова: історична термінографія, лінгвістичне джерелознавство, граматична термінологія, історія українського мовознавства.

Наукова спадщина І.І. Огієнка у дискурсі радянського мовознавства опинилась поза оцінкою й почала входити до наукового обігу лише з 1990-х років, однак вона настільки глибока й багатогранна, що й сьогодні, після чверті віку її активного дослідження в Україні, можемо говорити про білі плями в лінгвістичному огієнкознавстві. Ідеться передусім про працю вченого “Українська граматична термінологія. Історичний словник української граматичної термінології з передмовою про історію розвитку її”. Іван Огієнко відомий як український мовознавець, політичний і релігійний діяч — професор університету, міністр освіти УНР, а згодом — митрополит, а на час створення цієї праці (вона вийшла друком 1908 р.) її 26-річний автор був лише студентом Київського університету.

Вивчення процесу формування української лінгвістичної термінології і його відтворення в історичному термінологічному словнику сьогодні постає актуальним на-

прямом термінознавчих досліджень. Історичний підхід дає насамперед змогу відтворити шляхи розвитку поняттєвого і термінологійного апарату науки, що важливо не лише з огляду на історіографію, а й надає можливість об'єктивно й обґрунтовано прогнозувати розвиток терміносистеми в майбутньому. На II Всеукраїнській конференції “Українська термінологія і сучасність” 1997 р. було наголошено, що “для вирішення ... глобальних історико-термінологічних проблем потрібно створити на базі термінологічного центру НАН України спеціальне історико-термінологічне відділення, яке могло б розвивати такі теоретичні та прикладні напрями термінологічної діяльності: розроблення концепції, основних понять і категорій історичного термінознавства, методологічні засади і методика історичного вивчення термінології, історична термінографія (створення реєстрів термінів, картотек, словників термінологічної лексики на матеріалі писемних джерел XI — XVIII ст.); джерелознавство (систематизація і класифікація писемних джерел для історичного вивчення термінології, укладання бібліографічних покажчиків пам'яток); автоматизація оброблення давніх спеціальних та наукових текстів (підготовка їх до видання, укладання словопокажчиків або індексів, конкордансів, алфавітних і частотних словників; створення інформаційно-пошукового тезауруса); створення історико-термінологічного банку даних (ІТБД); переклад термінів у рамках перекладу спеціальних і наукових текстів пам'яток XI — XVIII ст.; організаційно-методична робота відділення на всіх рівнях — від галузевого до міжнародного (загальна науково-координаційна діяльність, організація наукових конференцій і семінарів з питань історичного термінознавства, видання тематичних збірників, підготовка істориків-термінологів різної спеціалізації тощо)” [1: 52].

Сьогодні українські термінологи дедалі активніше звертаються до теоретичної проблематики історичного термінознавства, зосереджуючи увагу передусім на методологічних засадах історіографії термінознавства [7]; базових поняттях історичного термінознавства [8]; основних тенденціях розвитку української термінології на певних етапах її еволюції [13; 14; 15; 16], а також на узагальненні фактичного матеріалу й окресленні тенденцій розвитку історичного термінознавства в Україні [32].

Одним із підрозділів історичного термінознавства є історична термінографія — науковий напрям, який виник на межі загальної термінографії, історичної лексикографії та історичного термінознавства й орієнтований на теорію і практику укладання історичних термінологічних словників. Оскільки жанр історичного термінологічного словника передбачає звернення до лінгвістичних джерел, наголосимо на важливості докладного вивчення комплексу питань, пов'язаних із вибором, науковою інтерпретацією та аналізом його джерельної бази. Ці питання вирішує лінгвістичне джерелознавство — наукова дисципліна, яка досліджує лінгвістичні джерела, прийоми їх виявлення, вивчення та використання в мовознавчому дослідженні [2: 85].

Лінгвістичне джерелознавство генетично пов'язане з історичним джерелознавством — наукою, яка має ґрунтовні напрацювання (див., напр., праці [9; 20; 24; 29; 31; 35]). Українське історичне джерелознавство активно представлене працями науковців академічних установ: Інституту історії, Інституту української археографії та джерелознавства, а також Інституту філософії ім. Г.С. Сковороди.

Лінгвістичне ж джерелознавство як самостійна наукова дисципліна розвивається впродовж уже майже двох століть. Головним напрямом цієї дисципліни було збирання та видання давніх рукописних книг із поглибленим історико-культурним коментарем. Ученими, які першими звернули увагу на важливість вивчення лінгвістичних джерел, були видатні дослідники Ф.І. Буслаєв, О.Х. Востоков, І.І. Срезневський, О.О. Потебня, О.І. Соболевський, В.О. Ключевський, Є.Ф. Карський, Є.К. Тимченко, А.Ю. Кримський, М.М. Каринський, А.М. Селішев, С.П. Обнорський, О.О. Шахматов, О.Б. Курило, Б.О. Ларін, Б.О. Рибаків, Д.С. Лихачов та ін. Саме праці О. О. Шахматова про новгородські грамоти XIV–XV ст. і двінські грамоти XV ст. [33; 34] вважають взірцем вичерпного аналізу лінгвістичних джерел [10]. Погляди на джерела вивчення історії східнослов'янських мов і їхня практична реалізація в історико-фонетичних студіях розкриті в працях українських мовознавців В.А. Глуценка та І. М. Рябіної [5; 4; 26; 27; 28].

Самостійним науковим напрямом із власними предметом, об'єктом та методами лінгвістичне джерелознавство кваліфікують починаючи з 60-х рр. XX ст., уважаючи засновником цього напрямку російського лінгвіста С.І. Коткова [11; 12]. Розвиток теоретичних поглядів порівняльно-зіставного вивчення оригінальних текстів та їх списків, а також їх варіантів призвів до появи лінгвотекстології як нової галузі лінгвістичного знання. Важливість наукових досліджень у царині лінгвістичного джерелознавства засвідчена створенням 1958 р. в Інституті російської мови АН СРСР сектору бібліографії, джерелознавства та видання пам'яток (пізніше — сектор лінгвістичного джерелознавства і дослідження пам'яток, далі — відділ лінгвістичного джерелознавства та історії російської літературної мови, який працює й сьогодні). Завданням цього наукового підрозділу є систематичне дослідження давньоруської рукописної спадщини з метою введення її до наукового обігу у формі лінгвістичних видань із коментарями й граматичними вказівниками. Основні параметри таких видань зазначені в “Правилах лінгвістичного видання пам'яток давньоруської писемності” (1961 р.). Із 1963 р. у відділі видають періодичні збірники статей із питань дослідження та видання писемних пам'яток (із 2000 р. — щорічник “Лінгвістичне джерелознавство і історія російської мови”) [6].

Хоча в Україні немає спеціальних праць, присвячених теорії лінгвістичного джерелознавства, однак українські лінгвісти досліджують цю проблематику впродовж тривалого періоду. Першим ґрунтовним напрацюванням є “Правила видання пам'яток української мови XIV —

XVIII ст.”, укладені М.М. Пешак та В.М. Русанівським, які опубліковано 1961 р. [25]. У цій праці автори зосереджують увагу на порядкові відбирання й групування пам'яток за жанрами; подають загальну характеристику пам'яток, які готуються до видання; пропонують порядок видання й коментування пам'яток; випрацьовують правила транслітерування текстів XIV — XVIII ст. тощо [Там само].

Окремі аспекти теорії лінгвістичного джерелознавства розкрито саме в дослідженнях пам'яток української писемної культури. Теоретичне осмислення тих питань, які виникають у процесі підготовки таких пам'яток до друку, віднаходимо в працях Л.Л. Гумецької, численних публікаціях В.В. Німчука, а також у статтях Г.В. Воронич, О.В. Кровицької, Л.А. Москаленко, Ю.В. Осінчука та О. Осінчук, Н.В. Пуряєвої, В.Ю. Франчук, У.М. Штанденко та ін. Найкращі традиції лінгвістичного джерелознавства підтримано у виданнях лінгвістичної наукової спадщини, здійснених в Інституті мовознавства ім. О.О. Потебні та в Інституті української мови. Засновано серію видань “Пам'ятки української мови”, яка останнім часом навіть жанрово диференційована — видано пам'ятки конфесійного, ділового стилю тощо.

Очевидно, що й історична термінографія орієнтується на теоретичні здобутки лінгвістичного джерелознавства, оскільки якість історичного термінологічного словника, його повнота та об'єктивність залежать від якості наукового опрацювання лінгвістичних джерел цього словника.

Отже, джерельну базу історичного термінологічного словника української лінгвістичної термінології складають т. зв. вторинні джерела, які утворено внаслідок селекції з первинних джерел (літописів, актових книг та ін.) тих чи тих лінгвістичних даних; їх фіксують дослідники у словниках, енциклопедіях, підручниках тощо. Одним із таких джерел є словник І.І. Огієнка.

Важливим етапом дослідження джерельної бази є вироблення критичної матриці оцінки праць такого типу. “Історичний словник української граматичної термінології з передмовою про історію розвитку її” описано за методикою, яка враховує специфіку історичної термінографічної праці. Орієнтуємося на такі дані про аналізоване лінгвістичне джерело: I. “Зовнішня” критика джерела. 1. Час та місце створення джерела. 2. Історико-культурна та мовна ситуація в регіоні створення джерела. 3. Автор джерела, його вік, освіта, світоглядні позиції тощо. 4. Мотиви та обставини створення джерела. 5. Оцінка джерела в мовознавчих працях. 6. Праці, які лягли в основу аналізованого джерела. II. “Внутрішня” критика джерела. 1. Повнота охоплення мовних ярусів. 2. Лексеми на позначення мовознавчих понять, їхня ієрархічна організація. 3. Орієнтація автора на питому українську / запозичену лексику на позначення мовознавчих понять. 4. Особливості вживання лексичних одиниць на позначення мовознавчих понять, їхня парадигматика й синтагматика.

Як уже було зазначено, “Історичний словник української граматичної термінології” написано 1908 року в Києві. Цей час сам автор в

“Історії української літературної мови” характеризує так: “Перша російська революція 1905 року відразу знесла всі урядові заборони на українське слово і воно стало вільно розвиватися. Проти цієї заборони року 1905 виступила навіть Російська Академія наук. З кінця 1905 року народилася в Києві своя українська вільна преса, а це відразу поставило українську мову на зовсім іншу путь розвою. Тоді як досі розвій української літературної мови йшов невеликим джерелом, то з початком української преси він поплив уже широкою річкою” [23].¹ 1907 р. видано указ Синоду (від 12 листопада), який дозволяє викладати українську граматику в школах Поділля.

Щодо світоглядних позицій молодого дослідника Л.В. Мовчун зазначає: “Блискуче знання класичних мов, санскриту, французької, німецької, старослов’янської, російської, сербської та інших мов гарантувало молодому вченому велике майбутнє. Та він обрав українську мову, хоча такої дисципліни в університетському курсі тоді не було” [21: 59].

Про мотиви та обставини створення праці Іван Огієнко пише в Передмові до словника: “У того народу, що самостійне існування його не всі признають, частенько буває, що дрібні, незначні питання роблять ся великими. На перший погляд, питання про граматичну термінологію, як і інші пекучі питання, не здаєть ся такої ваги, як то справді виявляєть ся, коли придивимося до нього пильнійше. Але у кожного народу, що має свою історію, що має право на самостійне існування, та чи інша виробленність наукової термінології свідчить собою про його культурний зріст, про його культурне становище. Не може бути науки, раз на вислів її недостає термінів. Не може бути гарного, культурного розвою, коли вчені марно тратитимуть свій дорогий час на суперечки про форму. І ніде правди діти, у нас, на Україні, як ніде в другій стороні, без кінця сперечались і сперечають ся за форму та термінологію” [22: 2]. Лінгвістична термінологія, на думку вченого, розмаїта й непорядкована: “У нас що ні письменник, то свій власний правопис, що ні вчений — своя власна термінологія” [Там само], й далі : “Невиробленність і неусталеність граматичної термінології ... яскраво дала себе в знаки, і ми маємо, як то кажуть — “чия хатка, того й паніматка” — в кожній граматиці різна термінологія. А тим часом усталеність і єдність граматичної термінології має велику вагу. Може, не за горами вже той бажаний час, коли наш уряд переконаєть ся в тому, що тільки освіта рідною мовою дасть народови добрий пожиток, а державі — певну користь. У всякому разі, чи пізно, чи рано, а час цей настане...” [Там само: 3].

У науковій літературі віднаходимо спорадичні оцінки “Історичного словника...”. Зокрема, М.С. Тимошик у Передньому слові до Огієнкової “Історії української літературної мови” пише: “У контексті Огієнкових зусиль щодо захисту й утвердження наукової, політично незаан-

¹ Тут і далі цитати з праць І. Огієнка наведено в авторському написанні.

гажованої концепції походження української літературної мови, що бере початок з IX століття, значний інтерес для нашої мовознавчої науки складає його раннє дослідження “Історичний словник української граматичної термінології” (1908). Це була початкова реалізація задуму Огієнка — зібрати докупи всі мовознавчі терміни й простежити, як змінювалися вони протягом усіх історичних періодів вивчення нашими науковцями історичної граматики української мови (від граматик Зизанія, Смотрицького, Павловського, а також граматик Вагілевича, Левицького, Лозинського, Лучкая до нашого часу). Цінність словника в тому, що до нього було залучено немало слів-термінів від початків зародження української граматичної літератури, аби читачеві було видніше, яким шляхом розвивалася термінологія української мови” [30]. Окрему статтю цієї праці присвятила харківська дослідниця О.В. Медведь [19: 205–208].

Узагальнюючи копітку роботи із вивчення історії граматичної термінології, яку провів дослідник, констатуємо такі теоретичні та практичні аспекти її цінності:

1. Випрацьовано теорію історичної термінографії:

1) показано важливість вивчення граматичної спадщини;

2) здійснено періодизацію граматичної літератури і, відповідно, граматичної термінології: **1 період** — часи до 50 років; це граматики Лучкая, Левицького, Вагілевича і Лозинського. Про цей період учений пише так: “Се був період, коли мало одрізнялось своє національне од чужостороннього і для граматики підвалиною була граматика російська. Та й писали ся сі граматики не рідною мовою, — Лучкай писав по латинському, Левицький — по німецькому, а Вагілевич і Лозинський написали свої граматики мовою польською” [22: 5]; **2 період** — 50–80 роки; пошуки галицьких граматистів справді українських за змістом і за формою термінів; усвідомлення ними того, що “в граматику рідної мови не повинно вносити форм антинародніх, церк.-славянських, російських, польських”; “З початку другого періоду, у Головацького, ми ще не стріваємо сливе що нічого рідного в його граматичних працях, але рідна течія, мов сонце через хмари, вже пробиваєть ся в граматиках Осадці та Дячана. А в граматичних працях Шашкевича та Партицького, що стоять на межі другого і третього періоду, в розвитку граматичної літератури, народність вже бере гору над чужими напливами” [Там само]; **3 період** — “се той період граматичної літератури, коли вона не тільки придбала собі чисто українську форму і зміст, але перестала наслідувати чужі зразки і почала будуватись на цілком науковому ґрунті. Граматика Ом. Огоновського (р. 1889) стала межею між старим і новим часом граматичної літератури, стала непохитною підвалиною сеї літератури аж до наших часів” [Там само];

3) проаналізовано витоки української граматичної термінології й показано впливи слов'янської, російської, польської, німецької, чеської, сербської термінологій та вплив живої народної мови;

4) показано важливість творення правильно орієнтованих термінів; наголошено на переважанні неправильно орієнтованих термінів, напр., у російській термінології: “ми маємо силу термінів, то зовсім незрозумілих, то зовсім не відповідних тому розумінню, якого знаком їх уживають” [Там само: 7]; як приклади наведено терміни *надеж*, *наклонение*, *залог*, *причастие*, *междометие* тощо;

5) схарактеризовано українську наукову термінологію загалом: “Українська наукова термінологія вже давно почала розроблюватись. Ми маємо — яку, се річ інша — термінологію лікарську, ботанічну, філософську, математичну й інші, що вироблюють ся на підставі народньої мови. Але з термінологією, напр., лікарською або ботанічною, справа стоїть зовсім не так, як з термінологією граматичною. Коли терміни лікарські або ботанічні ми сливе що цілком маємо в народі, їх тільки треба там пильнійше пошукати, — то граматичної термінології, через абстрактність самої науки, у народа не маємо. В народній мові ми знайдемо терміни *горлянка*, *бишиха*, *півоня*, але термінів для *subjectum*, або назв відмінків ми не знайдемо. Виходить, що авторь граматики повинен сам витворити граматичні терміни” [Там само: 8];

6) випрацювано теоретичні засади створення українських термінів: “1. Термінологія повинна будуватись на одній певній zasadі, а не бути мішаниною принципів формальних, льогічних і граматичних. 2. Щоб кожний термін був вироблений з такого коріння, що існує в живій українській мові, а не бути словом чужомовним. 3. Кожний термін своєю будовою не повинен суперечити законам фонетики й морфольогії української мови” [Там само: 9];

7) подано докладну характеристику більшості джерел Словника і граматичної термінології, яку автор дослідив у цих джерелах;

8) наголошено на необхідності унормування української граматичної термінології, уніфікації акцентуаційних норм тощо: “Наголосу термінів теж вживаєть ся так, як бажаєть ся авторови, — маємо, напр., *однина* (См.-Стоцький), *одніна* (Коцовський) і *однинá* (Брандт, Кримський), *мно́жина*, *множіна* і *множинá*, і т. и.” [Там само: 37];

9) викладено основні засади створення історичного словника українських граматичних термінів: “Випускаючи “Історичний словник української граматичної термінології”, ми мали на оці зібрати до купи все те по часті термінології, що ми знаходимо в рідній граматичній літературі, показати суспільству, на що ми багаті тепер з сього боку, на що вбогі, і тим по змозі сприяти розвиткові нашої граматичної термінології. Багато з тих джерел, з яких ми скористали для свого словника, тепер стали за бібліографічну рідкість і розгортатись на їх можна тільки на превелику силу; тому сподіваємось, що праця наша не буде марною. В словнику ми розстановлювали вирази так, щоб кожний термін подавав з себе малюнок свого історичного життя; тому ставили їх в хронологічному порядку і внесли до словника чимало термінів давніх, з пори початку української граматичної літератури, — аби було виднійше, яким шляхом

йшов розвиток термінології і як споквола пробивалася до неї народна течія. Про історичну перспективу ми додержували і того правопису, що ним писано вирази по джерелах; з цього боку словник почасти дає нам історичний малюнок і розвитку нашого правопису. Терміни необроблені, негарно витворені ми теж занотували до словника, щоб показати виразніше, де саме бракує найбільшої праці” [Там само: 39–40].

2. І. Огієнко уклав перший і до сьогодні єдиний український історичний словник лінгвістичних термінів, започаткувавши практичну історичну лінгвотермінографію української мови.

Не вдаючись до докладної характеристики тих граматики, які І.І. Огієнко використав у словнику, зазначимо лише, що це були й перші граматики² (*Adelfötes* — Грамматика доброглаголиваго еллинословенскаго языка. Див. Буліч — “Очерки истории языкознания въ Россіи”. 1904; *Зизаній*. “Грамматика Словенска” Див. Буліч; *Смотрщицкій*. Грамматика. Див. Буліч, “Очерки”, й українські граматики, написані латинською (*Лучкай*. *Grammatika slavo-ruthena*. Budae. 1830), німецькою (*Лев*. — *Grammatik der Ruthenischen oder Klein-Russischen Sprache in Galicien*. Von Jozeph Lewicki. Przemyśl, 1834) та польською (*Ваг*. — *Grammatyka języka maloruskiego w Galicii*. Jana Wągilewicza — Львів, 1845. — 181 с.; *Лоз*. *Grammatyka języka ruskiego (małoruskiego)*. I. Łozińskiego. W Przemyślu, 1846) мовами.

До аналізу залучено наявні на той час галицькі і східні українські граматики (*Гол*. — *Грамматика Руского Языка / Складена Яковом Головацьким*. — Львов, 1849. — Ч. 6. — 1849. — 226 с.; *Деркач*. Українська граматка. Москва, 1861 р.; *Дяч*. — *Дячань П. Методична грамматика языка малоруского*. — Л., 1865. — 142 с.; *Зал*. — *Коротка грамматика української мови*. П. Залозный. Полтава, 1906; *І. Огон*. Грамматика латинська. Переложив Іляріон Огоновський. Л. 1897; *Коц*. — *Методична грамматика рускої мови*. В. Коцовский и І. Огоновский. 2 вид. Л., 1904; *Кримськ*. Украинская грамматика для учеников высших классовъ, гімназій и семінарій Придніпровья. Т. І. вып. І. Т. ІІ, вып. І. М., 1907. Т. І. вып. 2 і 6-ой, М. 1908. Проф. А. Крымський; *Лев*. — *Grammatik der Ruthenischen oder Klein-Russischen Sprache in Galicien*. Von Jozeph Lewicki. Przemyśl, 1834; *Ог*. Огоновскій Ом. “Грамматика руского языка для школъ середнихъ”. Л., 1889; *Ос*. Михаил Осадца, Грамматика руского языка. 2 изд., Л. 1864; *Парт*. Ом. Партыцькій. Грамматика руского языка для ужитку въ школахъ народныхъ. Л., 1889; *Поп*. Руска грамматика для шкіл народних. Ом. Попович, часть ІІ, 1897; *См. Ст*. Руска грамматика. Уложили С. Смаль-Стоцкий і Ф. Гартнер, Л., 1893; 2 вид. — 1907; *Тимч*. Українська грамматика. Ч. І, Е. Тимченко, К., 1907; *Шашк*. Мала грамматика языка руского для школъ головныхъ. Въ Вѣдні, 1865. Сочинена Гр. Шашкевичемъ; *Шерст*. Коротка українська грамматика для школи. Ч. І, Полтава, 1907 р.; *Яценко*. Грамматка за для укр. люду; М. 1862).

² Подаємо в такому записі, який є у І.І. Огієнка.

Щоб показати впливи на українську лінгвістичну термінологію термінологій сусідніх народів, І.І. Огієнко залучає до словника дані граматик слов'янських мов (*Hanka*. Mluwnice čili saustawa českego gazyka. Podle Dobrowskeho. W Praze, 1832; *Конч*. Grammatyka dla szkół narodowych. Pszez Jmci X. Onufrego Korpeczyńskiego. Warszawa, р.р. 1778, 1780, 1783; *Ломоносовъ*. Російская граматика, 1755; *Србска грам*. Мала србска граматика. Даничич. У Бечу, 1850; *Србска синт*. Србска синтакса, Даничич, део првый, у Београду, 1858).

Учений послуговується також даними словників, починаючи зі словника Памва Беринди і закінчуючи сучасними для нього перекладними словниками (*Беринда* — Лексикон славеноросскій, 1653; *Сл. Желех*. Малоруско-німецкий словарь. Л., 1886, 2 т.; *Сл. Желеховскій*; *Сл. Закр*. Словарь Н. Закревського. М., 1860; *Сл. Левч*. Опытъ русско-украинскаго словаря. Составиль М. Левченко. К., 1974; *Сл. Парм*. Нѣмецко-рускій словарь через О. Партицкого. Л., 1867; *Сл. Піск*. Словник живої народної, письменної і актової мови руських югівщан. Ф. Піскунов, К., 1882; *Сл. Тимч*. Русско-малоросскій словарь. Е. Тимченко; К., 1897, 1899, 2 т.; *Сл. Ум*. Словарь російсько-український. 4 т. Уманець і Спілка. 1897 і далі; *Сл. Шейк*. Опытъ южнорусскаго словаря. К. Шейковскаго, К., 1861).

Джерельною базою словника стали також правопис (*Р. пр*. Руска правопись зі словарцем. Л., 1904) та шкільні підручники³ (*Букварь 1845 р.* — народного руского языка. Въ Перемышли, р. 1845; *Букварь 1971* — для шкѣль народныхъ въ австр. державѣ. Л., 1871; *Букв. Шевч*. Букварь южно-рускій. 1861 р. СПб. Составиль Т. Шевченко; *Гатицук*. Українська Абетка. Москва, 1871 р.; *Ог. хр*. Огоновскій. Хрестоматія староруська для высшихъ клясъ гимназіальныхъ. Л., 1881; *Упр. гр*. “Оупражненія граматичніи”, містять ся накінці кн.: “Руска языкоучебна читанка”. Вѣдень, 1863).

Лінгвістичну термінологію дібрано і зі статей та монографій (*Брандт* Роман. Поправки и дополненія къ русскому переводу сравнительной морфологіи славянскихъ языковъ Ф. Миклошича, Москва, 1891. — Лекції по исторической граматикѣ русскаго языка, М., 1892. — Староцерковный языкъ, М. 1902; *Верхр*. Про говор галицьких лемків. Л., 1902. — Знадоби для пізнання угорсько-рускіх говорів. Іван Верхратський. “Зап. Н.Ті.Шевч.” 1899, кн. I і далі; *Верхр*. (“Правда”). В справі народного языка. “Правда”, 1873 р. I. Верхратський; *Ефименко*. По поводу замѣтки г. Левченко. “Основа”, 1862 р., кн. 8; *Левченко*. Замѣтки о русинской терминологіи. “Основа”, 1861. Кн. 7; *Лепкій*. Указатель на употребленье гдекоторыхъ буквъ въ русскѣй правописи. Л., 1870; *Наські гр*. Наські граматки. “Основа”, 1862, кн. I; *Ном*. Де що про українське писання і про словосбіръ К. Шейковскаго. М. Номис. “Черниговскій Листокъ” 1862 р., № 2–3; *Охр*. Про наголос в українсько-

³ Граматики теж належать до шкільних підручників, проте їх традиційно розглядають окремо.

російській мові. “Зап. Н.Т.і.Ш.”, 1900, кн. І. Д-р Вол. Охримович; *Парт.* (“Правда”). “Дещо о староруській письменности”, “Правда”, 1867 р., ч. 20, О. П(артицький); “Етимология і фонетика” ч. 5–8, II.; “Чи були коли в руськім язичі носові звуки”, “Правда”, 1868 р., ч. 34; *П.П.* Д-р Павлусевич. “Сліди кулішівки у XVII століттю”, “Мета”, 1865, № 11–12; “Як говорять Русини Угорські?” № 12. “Уваги при читанню нововиданої граматики п. Григорія Шашкевича”, “Мета”, 1865 р., № 15–16; *Роспр. Гол.* “Росправа о языцѣ южнорускѣмъ”, 1848. Надруковано в кн.: “Историческій очеркъ основанія Галицко-русской Матицѣ”. 1850, Л.; *Сомат. Верхр.* Начерк соматольогії. Іван Верхратский, Л., 1897; *Ужинок* рідного поля вистачиний працею М. Г(атцука). Москва, 1857; *Ист. оч.* Историческій очерк основанія галицко-русской Матицѣ. Составлено Я. Головацкимъ. Л., 1850).

Про “Українські приказки” Матвія Номиса (*Ном. пр.* Українські приказки, прислів'я и таке инше. СПб., 1864. Номис) як про джерело лінгвістичної термінології І. І. Огієнко пише так: “В передмові до відомих “Приказок”, написаній чудовою народною мовою, знаходимо: *цятка* (точка), *велика літера*, *вимова*, *приголось* (согласная), *покорочене мення*” [22: 25].

Матеріалом “Історичного словника...” стали дані 77 джерел: “... охоплено практично всі граматики, починаючи від граматики “Адельфотес” (1591) і закінчуючи “Українською граматикою” Є. Тимченка та “Короткою українською граматикою для шкіл” Я. Шерстюка, що вийшли 1907 року” [19: 205–206].

Поза всяким сумнівом, така джерельна база забезпечила належну на той час повноту наукового опису історії української лінгвістичної термінології, проведена в Словнику.

Вивчення власне термінологічного наповнення словника дозволило дослідникам зробити певні узагальнення: “У словнику подано терміни для номінації 463 понять із фонетики, морфології, синтаксису та орфографії, що, крім рівня розпрацьованості української лінгвістичної термінології, відтворює й тогочасний ступінь наукового осмислення структури української мови” [Там само: 206].

Наведемо окремі приклади словникових статей:

Букварь — алфавитарь, *Смотр.*

Абѣтка — *Ужинокъ р. п.*, *Сл. Шейк.*, *Сл. Парт.*, *Сл. Піск.*, *Ефименко.*

Абѣцадло — *Сл. Шейк.*

Грама́тка — *Куліш*, *Сл. Шейк.*, *Яценко*, *Левченко.*

Азбукѡвѣць — *Сл. Шейк.*, *Сл. Желех.*

Бу́кварь, буквѡръ, буквар — *у інших.*

Грамматика — Грамматика, *Смотр.*, *Лев.*, *Гол.*

Грама́тика — *у всіх інших.*

Мо́вница — *Левченко* („Основа”).

Пи́сьменница — *Ефименко* („Основа”).

Морфологія. Morfologia. Formenlehre. Wortbildungslehre.

Видословіє — *Ос.*

Наука о частяхъ мовы, *Дяч.*

Видословіє — *Сл. Парт.*

Словотвѣръ — *Г. Л., Ог.*

Словотворене — *См. Ст., Тимч.*

Словотвір — *Верхр.*

Правописаніє. Orthographia.

Pisownia — *Копч.*

Правописаніє — *Гол.*

Писанія чи орхтограхвія — *Наські гр.*

Писання — *Ном.*

Словопись, словописання — *Ефименко в „Основі”.*

Писовня — *Левченко в „Основі”.*

Правѣпись — *Упр. гр., Ос., Дяч., Сл. Парт., Сл. Желех., Ог., Митр., См. Ст., Поп.*

Правописанье — *Упр. гр.*

Правопись — *Сл. Парт.*

Правѣпысь, пысовня, *Сл. Тм.*

Правописъ — *Коц., Р. пр.*

Правѣпис — *Зал., Тимч.*

Ортографія — *Тимч.*

У номінації мовознавчих понять автор орієнтується на питому українську лексику: “Багато казати за те, що кожний термін повинен повстати з українського коріння, річ зайва, бо зрозуміла кожному. Розумно кожному, та на жаль сього правила не додержують до кінця в своїх працях наші фільологи і ми маємо чимало термінів, що мають дуже мало зв’язків з народною мовою: такі вирази, як *підмет, глагол* і інші, хоч і мають у нас свою довгу історію, проте повинні відмінитись. А термінів з чужомовних слів нам краще б не вживати зовсім” [22: 9].

Аналіз окремих елементів макро- та мікрокомпозиції словника дозволяє дійти висновку, що словник є історичним / діахронійним інвентаризаційним, кодифікаційним словником. Реєстровими словами в словникових статтях виступають російські терміни, оскільки, на думку вченого, російська термінологія “найбільш стала і добре відома нашому громадянству; подекуди з теї ж причини ми вживали термінів латинських, грецьких” [Там само: 40].

У словнику відтворено парадигматичні відношення між термінами, зокрема гіперо-гіпонімі: *Время — Время настоящее — Настоящее историческое — Время прошедшее — Время преходящее — Время давнопрошедшее — Время будущее — Будущее простое время — Время будущее сложное — Время будущее совершенное.*

В “Історії української граматичної термінології” автор наголошує на тому, що термін має бути однозначним: “Бажано б, щоб граматич-

ний термін подавав одне розумінне, а не де-кілько, щоб слово, яким його висловлено, не викликало в нас інших, зайвих асоціацій, як се ми маємо, напр., з виразами “підмет”, що висловлює багато розумінь, далі “злучка” (copula), “часослово” (verbum, у Партицького), “причастник” (participium), “перехід” (переходъ гласныхъ), часування (Тимченко, conjugatio). Зазначені терміни викличуть зовсім не те розумінне, яке вони мають в граматиці” [Там само: 9].

У словнику широко представлено варіантність, зокрема, акцентуаційну — *однина* — См. Ст., *одніна* — Коц., *однинá* — Брандт, Кримський; *множина* — См. Ст., *множіна* — Коц., *множинá* — Брандт, Кримський; графічну — Именительный — *Лев., Ваг., Гол., Ос., Упр. гр., М҃льн.* Міа-пownік — *Ваг. 1-й* — *Копч., Лоз., Србска синт., Србска гр., Упр. гр., Дяч., Сл. Парт., См. Ст., Поп., Сл. Тимч., Сл. Ум., Коц., Р. пр., Зал., Тимч.* Називный, називникъ — *Брандт.* Іменяк — *Верхратськ.* Називний — *Кримськ., Шерст.* Номінатив — *Тимч.*; орфографічну — **Впаденіє** (звукoвъ). *Elisio.* Вимѣтованье — *Гол.* Вимѣтоване — *Сл. Парт.*; Дієслово — *См. Ст., Поп., Охр., Коц., Р. пр.* Дієслово — *Зал., Шерст.* та словотвірну — **Буква начальная.** *Начальная б., Букв. 1845 р.* Начальна — *Упр. гр., Ос.* Начаткова — *Упр. гр.* Початкова — *Росправа Гол., См. Ст.*; **Зіяніє.** *Niatus. Rozziew.* Роззѣвъ — *Ос., Ос., М҃льн.* Рóззів—*См. Ст., Верхр., Р. пр.* Рóззивъ, роззивляння — *Сл. Тимч.* Роззівляння — *Сл. Ум.*

Таким чином, узагальнюючи викладене, можемо стверджувати, що І.І. Огієнко є основоположником теоретичної і практичної історичної лінгвотермінографії української мови. І сьогодні “Історичний словник української граматичної термінології...” — єдина термінографічна фіксація мовознавчих термінів із позицій діахронії в Україні. Чи досяг І.І. Огієнко поставленої мети — розкрити в історичній ретроспективі виформування української лінгвістичної термінології? Без сумніву, відповідь може бути лише ствердна. Незважаючи на те, що праця була створена понад сто років тому і що зараз почали з’являтися ґрунтовні опрацювання з історії граматичної думки (згадаймо хоча б монографії Г.П. Мацюк [18] та М.П. Лесюка [17]), словник І.І. Огієнка не втратив своєї цінності як модель опису, максимально повного охоплення джерел і як конкретний досвід реалізації такого задуму.

Варто нагадати, що історичний словник російської лінгвістичної термінології, укладений знаним білоруським дослідником М.Г. Булаховим [3], звичайно, значно більший за обсягом (5-томний), побачив світ лише на початку нашого століття. Отож одним із центральних завдань українського термінознавства є створення історичного словника української лінгвістичної термінології.

1. *Артикуца Н.* Проблеми і перспективи вивчення юридичної термінології / *Наталія Артикуца // Українська термінологія і сучасність (Матеріали II Всеукраїнської наукової конференції).* — К.: Інститут української мови; Комітет наукової термінології, 1997. — С. 50–53.

2. *Блинова О.И.* О предмете лингвистического источниковедения // Языки и топонимия Алтая. — Барнаул, 1981. — С. 83–89.
3. *Булахов М.Г.* Опыт исторического словаря русской лингвистической терминологии: В 5 т. / М.Г. Булахов. — Минск: БГПУ, 2002.
4. *Глущенко В., Рябініна І.* Проблема джерел вивчення історії мови в українському мовознавстві 10-30-х рр. ХХ ст. / Лінгвістичні студії: зб. наук. праць / Донецький нац. ун-т; наук. ред. Анатолій Загнітко. — Донецьк: ДонНУ, 2009. — Вип. 19. — С. 332–337.
5. *Глущенко В.А.* Принципи порівняльно-історичного дослідження в українському та російському мовознавстві (70–і рр. ХІХ ст. — 20–і рр. ХХ ст.) / НАН України, Ін-т мовознавства ім. О.О. Потебні; відп. ред. О.Б. Ткаченко. — Донецьк, 1998. — 222 с.
6. Институт русского языка. Отдел лингвистического источниковедения и истории русского языка [Электронный ресурс]. — Режим доступа: <http://www.ruslang.ru/agens.php?id=div&sp=20>.
7. *Іващенко В.Л.* Історіографія термінознавства: метамова і структурні підрозділи // Термінологічний вісник: Зб. наук. праць / Відп. ред. В.Л. Іващенко. — К.: Ін-т української мови НАНУ, 2013. — Вип. 2(1). — С. 5–20.
8. *Казими́рова І. А.* Розвиток категорії когніотипу в історичному термінознавстві // Наукові праці Кам'янець-Подільського національного ун-ту ім. І. Огієнка: Філологічні науки. Вип. 34. — Кам'янець-Подільський: Аксіома, 2013. — С. 126–129.
9. *Калакура Я.С.* Історичне джерелознавство [Електронний ресурс]. — Режим доступу: http://e.mail.ru/cgi-bin/link?check=1&refresh=1&cnf=2a1f09&url=http%3A%2F%2Fpdruchniki.ws%2F15840720%2Fistoriya%2Fistorichne_dzhereloznavstvo_-_kalakura_yas&msgid=14037939710000000843&x.
10. *Копосов Л.Ф.* Лингвистическое источниковедение: история и современное состояние // Вестник МГОУ. — Серия «Русская филология». — 2012. — № 3. — С. 20–24.
11. *Котков С.И.* Лингвистическое источниковедение и история русского языка. — М.: Наука, 1980. — 293 с.
12. *Котков С.И.* О предмете лингвистического источниковедения // Источниковедение и история русского языка. — М., 1964. — С. 5.
13. *Кочан І. М.* Українське термінознавство 1920-х років: погляд з позицій ХХІ століття [Електронний ресурс]. — Режим доступу: http://www.lnu.edu.ua/faculty/Philol/www/visnyk/52_2011/52_2011_kochan.pdf
14. *Кочан І. М.* Українське термінознавство 1940–1950-х років 40-50-х рр. [Електронний ресурс]. — Режим доступу: <http://ena.lp.edu.ua:8080/bitstream/ntb/11863/1/17.pdf>.
15. *Кочан І. М.* Українське термінознавство 1960–1990-х років [Електронний ресурс]. — Режим доступу: http://tc.terminology.lp.edu.ua/TK_Wisnyk733/TK_wisnyk733_1_kochan.htm.
16. *Кочан І.* Українське термінознавство в іменах. — Львів: Літопис, 2012. — 292 с.
17. *Лесюк М.* Становлення і розвиток української літературної мови в Галичині: монографія / Микола Лесюк. — Івано-Франківськ: Місто НВ, 2014. — 732 с.
18. *Мацюк Г. П.* Прескриптивне мовознавство в Галичині (перша половина ХІХ ст.). — Львів: Видавничий центр ЛНУ ім. Івана Франка, 2001. — 373 с.
19. *Медведь О.* “Історичний словник граматичної термінології” І. Огієнка як одна з перших спроб підсумувати розвиток української мовознавчої термінології // Українська термінологія і сучасність: [Матеріали ІІ Всеукр. наук. конф.]. — К., 1997. — С. 205–208.
20. *Медушевская О.М.* Современное зарубежное источниковедение. М.: Высшая школа, 1983. — 143 с.
21. *Мовчун Л.* Духовні скарби Івана Огієнка // Дивослово. — 2003. — № 10. — С. 59–62.
22. *Огієнко І.* Українська граматична термінологія. Історичний словник української граматичної термінології з передмовою про історію розвитку її / Іван Огієнко. — К.: Друкарня І-ї Київської Друк. спілки, Трьохсвятительська, 5, 1908. — 79 с.
23. *Огієнко І.* Історія української літературної мови. — Київ, 2001 (Перше видання Вінніпег — 1949) [Електронний ресурс]. — Режим доступу: <http://litopys.org.ua/ohukr/ohu01.htm>.

24. *Петряев К.Д.* Гносеологические и методологические основы источниковедения. — Киев—Одесса: Вища школа, 1978. — 67 с.
25. *Пецак М.М., Русанівський В.М.* Правила видання пам'яток української мови XIV—XVIII ст. / Відп. ред. К.К. Цілуйко. — К.: Вид-во АН УРСР, 1961. — 84 с.
26. *Рябініна І.М.* Джерела вивчення історії мови в українському мовознавстві 20-х — 30-х рр. XX ст. / І.М. Рябініна // Лексико-граматичні інновації в сучасних слов'янських мовах: Матеріали II Міжнародної наукової конф. (Дніпропетровськ, 14—15 квітня 2005 р.) / упорядник Т.С. Пристайко. — Дніпропетровськ: Пороги, 2005. — С. 363—365.
27. *Рябініна І.М.* Джерела вивчення історії мови в українському та російському мовознавстві XIX ст. — 30-х рр. XX ст.: автореф. дис. ... канд. філол. наук: 10.02.15 “Загальне мовознавство” / Рябініна Ірина Миколаївна. — Донецьк, 2008. — 20 с.
28. *Рябініна І.М.* Українські компаративісти про джерела вивчення історії мови / І.М. Рябініна // Вісник Дніпропетровського університету: Мовознавство / відп. ред. Л.П. Столярова. — Дніпропетровськ: Вид-во ДНУ, 2005. — Вип. 11. Т. 2. — С. 138—144.
29. *Стрельський В.И.* Теория и методика источниковедения истории СССР. — Киев: Вища школа, 1968. — 129 с.
30. *Тимошик М.* Передне слово // Іван Огієнко. Історія української літературної мови. — Київ, 2001 (Перше видання Вінніпег — 1949) [Електронний ресурс]. — Режим доступу: <http://litopys.org.ua/ohukr/ohu01.htm>.
31. *Тихомиров М.Н.* Источниковедение истории СССР. — М.: Соцэкгиз, 1962. — 495 с.
32. *Туровська Л.В.* Історичне термінознавство в Україні кінця XX — початку XXI ст. // Українська мова. — 2012. — № 2. — С. 67—79.
33. *Шахматов А.А.* Исследование о двинских грамотах XV века // Исследования по русскому языку. — Т. II. — СПб., 1903. — 339 с.
34. *Шахматов А.А.* Исследование о языке новгородских грамот XIII и XIV века // Исследования по русскому языку. — Т. I. — СПб., 1885—1895. — 372 с.
35. *Шмидт Е.О.* Современные проблемы источниковедения // Источниковедение. Теоретические и методологические проблемы. М.: Наука, 1969. — С. 28—34.

Статтю отримано 23.10.2014

Iryna Kazymyrova

Kyiv

I. OGIYENKO — A FOUNDER OF UKRAINIAN HISTORICAL LINGUISTIC TERMINOGRAPHY

The article deals with the little-known early work of I. Ogiyenko “Ukrainian grammatical terminology. Historical Dictionary of Ukrainian grammatical terminology with a preface about its history” from the position of linguistic source; it has been defined the modernity of researcher’s scientific views, his fundamental role in creating the theory of Ukrainian historical linguistic terminography, also it is stressed the value of the dictionary as the first and still single fixation of Ukrainian grammatical terms in diachrony.

Keywords: historical terminography, linguistic source studies, grammatical terminology, history of Ukrainian linguistics.

УДК 81'233:372.461

Сергій Омельчук
м. Херсон

УКРАЇНСЬКА ЛІНГВОДИДАКТИЧНА ТЕРМІНОЛОГІЯ З ПОГЛЯДУ НОРМАТИВНОСТІ

У статті проаналізовано типові порушення основних літературних норм, зафіксовані у фаховій лінгводидактичній літературі, і запропоновано загальні рекомендації щодо унормування української методичної термінології з урахуванням помітних змін, що відбулися за останні двоє десятиріч в академічній мовознавчій науці, та сучасних здобутків вітчизняної прикладної лінгвістики.

Ключові слова: лінгводидактичний термін, термінологічна лексика, літературна норма, нормативність.

У терміносистемі української лінгводидактики за останні двоє десятиріч відбулися помітні зміни, зумовлені, поперше, поповненням її складу новими термінами, запозиченими з інших наукових галузей або з європейської чи американської систем навчання у зв'язку з активним розгортанням процесів світової глобалізації; по-друге, введенням до поняттєвого апарату методики термінів-абревіатур; по-третє, урахуванням національних моделей творення термінологічної лексики; по-четверте, унормуванням слововживання в терміносполуках; по-п'яте, вилученням з активного вжитку не прийнятних для української мови термінологічних одиниць, нав'язаних іншомовним впливом, насамперед російської мови. З огляду на це спостерігаємо певну неузгодженість та варіантність у використанні лінгводидактичної термінології, пов'язаної з порушенням орфографічних, граматичних і лексичних норм сучасної української літературної мови. Таке явище досить активно поширене в монографіях, дисертаціях, ав-

© С.А. ОМЕЛЬЧУК, 2015

торефератах на здобуття наукових ступенів кандидата і доктора педагогічних наук зі спеціальності 13.00.02 — теорія та методика навчання (українська мова), підручниках із методики навчання мови, методичних посібниках, наукових статтях, а також у різноманітних розробках практичного спрямування вчителів-словесників.

Як засвідчує фактичний матеріал, мовці переважно ігнорують граматичні норми синтаксичного керування, сплутуючи відмінки залежних іменників при керованих дієсловах і віддієслівних іменниках (наприклад, *загальна методика навчання мовам* замість *загальна методика навчання мов*); за зразком російського словотворення вживають прикметник *понятійний* (замість *поняттєвий*) у складі термінологічної сполуки *поняттєвий апарат методики*; послуговуються активними дієприкметниками теперішнього часу замість віддієслівних відносних прикметників (наприклад, *стимулююча функція мови*, правильно *стимулювальна функція мови*); інноваційну назву методичної форми роботи *інтернет-конференція* пишуть чомусь з великої літери, нехтуючи правила українського правопису; термінологічну абрєвіатуру *ІКТ* досить часто розшифровують неправильно (*інформаційно-комунікаційні технології* помилково називають *інформаційно-комунікативними*) та ін. І таких прикладів порушення основних літературних норм, зафіксованих у фаховій лінгводидактичній літературі початку ХХІ сторіччя, безліч.

Мета нашої розвідки — схарактеризувати найтипівіші проблемні питання, пов'язані з використанням сучасної лінгводидактичної термінології, й подати загальні рекомендації щодо її унормування відповідно до чинних норм української літературної мови.

Однозначно непростотою проблемою в орфографічному оформленні є написання складних іменників із запозиченими префіксальними морфемами на позначення інтенсивності ознаки, які в останнє десятиріччя ввійшли до складу лінгводидактичної термінології. Усупереч сформованій в українському правописі традиції писати префікси інтенсивності разом їхні аналоги в нових запозиченнях та новотворах пишуть і досі через дефіс, наприклад: *бліц-опитування*, *бліц-турнір*, *бліц-вікторина*, *міні-диктант*, *міні-твір*, *міні-підручник*. Нові словотворчі форманти зі значенням інтенсивності ознаки, стверджує К. Городенська, «потрібно однаково писати з раніше запозиченими префіксами, що виражають те саме словотвірне значення» [4 : 6]. Отже, іменникам *бліцопитування*, *бліцтурнір*, *бліцвікторина*, *мінідиктант*, *мінітвір*, *мініпідручник* відповідно до сучасної орфографічної норми властиве написання разом. На жаль, неправильно оформлені нові запозичення, що активно поширилися в мовній практиці, досить швидко зафіксували сучасні лексикографічні джерела, зокрема в «Українському орфографічному словнику» подано *бліц-візит*, *бліц-вікторина*, *бліц-інтерв'ю*, *бліц-операція*, *бліц-опитування*, *бліц-таксі*, *бліц-турнір* [8 : 59], *міні-автомобіль*, *міні-блок*, *міні-війна*, *міні-комп'ютер*, *міні-криза*, *міні-мода*, *міні-процесор*, *міні-спідниця*, *міні-трактор*, *міні-футбол* [Там само : 417–418]; у словникові

«Нові слова та значення» — *бліц-інтерв'ю* [6 : 37]; у «Великому тлумачному словнику сучасної української мови» — *бліц-анкета, блиц-інтерв'ю, блиц-конкурс, блиц-опитування, блиц-питання* [2 : 64]; *міні-пальто, міні-спідниця; міні-блок, міні-процесор, міні-трактор; міні-війна, міні-криза* [Там само : 554]; у словникові-довіднику «Разом, окремо, через дефіс» — *міні-автомобіль, міні-мода, міні-процесор, міні-спідниця, міні-станція, міні-трактор, міні-футбол* [10 : 182]. На нормативне написання разом запозичених новотворів із словотворчим формантом *бліц-* та *міні-* натрапляємо в «Сучасному тлумачному словнику української мови», в словнику-довіднику «Разом, окремо, через дефіс» — *бліцкриг, блицопитування, блицтурнір* [7 : 66; 10 : 41], у «Сучасному тлумачному словнику української мови», в «Українському орфографічному словнику» — *мініметр, мінісеріал* [7 : 480; 8 : 418], у словнику «Нові слова та значення» — *мінівен, мінімаркет, мінісерт* [6 : 152–153].

Водночас лінгвометодичний термін *дубль-диктант*, як і терміни музичного мистецтва *дубль-беккар, дубль-бемоль, дубль-діез*, слід писати через дефіс, бо вони належать до слів-юкстапозитивів, утворених із двох самостійних іменників без сполучного слова.

Терміни на позначення «спрямування навчання або навчальної діяльності на особистість учня» досі пишуть неоднаково — окремо і через дефіс: *особистісно орієнтований / особистісно-орієнтований підхід до навчання, особистісно орієнтований / особистісно-орієнтований урок української мови, особистісно орієнтована / особистісно-орієнтована технологія навчання, особистісно орієнтоване / особистісно-орієнтоване навчання мови* тощо. Непослідовність в орфографічному написанні цих термінів відбивають науково-методичні праці вчених-лінгводидактів і вчителів-словесників, зокрема надруковані в провідних фахових виданнях України. Справді, складні терміни-прикметники, утворені з двох прикметникових основ, якщо названі цими основами поняття не підпорядковані одне одному, потрібно писати через дефіс, наприклад: *календарно-тематичне планування, організаційно-діяльнісні вміння, мовленнєво-комунікативний розвиток особистості*. Проте згідно з «Українським правописом» прислівники, утворені від більшості відносних прикметників зберігають на собі логічний наголос і не зливаються в одне слово з наступним прикметником або дієприкметником: *абсолютно сухий, діаметрально протилежний, послідовно миролюбний, суспільно корисний, суспільно необхідний, хімічно зв'язаний* [9 : 42]. Отже, немає жодних підстав писати *особистісно орієнтований* через дефіс, адже тоді це буде суперечити чинній орфографічній нормі. Так само рекомендуємо оформлювати термінологічні слова *компетентнісно орієнтоване навчання, діяльнісно особистісний підхід*.

До того ж у різних наукових джерелах натрапляємо на варіювання *особистісно орієнтований* й *особистісно зорієнтований* (наприклад: *особистісно орієнтована технологія — особистісно зорієнтований урок*), зумовлене особливостями словотворення: зокрема, пасивні дієприкметники *орієнтований* і *зорієнтований* утворено за допомогою суфікса *-н-* від

основи різних (за категорією виду), але синонімічних інфінітивів *орієнтувати* (недоконаний і доконаний вид) і *зорієнтувати* (доконаний вид) зі значенням «спрямовувати / спрямувати чию-небудь діяльність у певний бік, визначати / визначити напрям, мету чиеї-небудь діяльності» [2 : 702]. Крім цього, як варіантні форми *орієнтований* і *зорієнтований* подано в «Російсько-українському словникові складної лексики» С. Караванського [5 : 340].

Проблемним є написання лінгводидактичних термінів на позначення назв інноваційних форм методичної роботи вчителя-словесника, перший компонент яких — словотворчий формант з атрибутивним значенням *інтернет-*. У навчально-методичній літературі натрапляємо на непослідовність уживання великої й малої літер у таких складних словах, як *інтернет-курси* й *Інтернет-курси*, *інтернет-конференція* й *Інтернет-конференція*, *інтернет-навчання* й *Інтернет-навчання* та ін. Ураховуючи те, що названі терміни належать до загальних, тому й писати їх із великої літери немає жодних підстав. Написання цих слів з малої літери фіксує, зокрема, «Український орфографічний словник» — *інтернет-видання, інтернет-газета, інтернет-енциклопедія, інтернет-мовлення, інтернет-портал, інтернет-технологія* та ін. [8 : 322]. Такі складні лексичні новотвори, які заповнили українську мовну практику під впливом глобалізаційних тенденцій, на думку мовознавців, «деформують системно зумовлену граматичну норму української літературної мови виражати атрибутивність за допомогою прикметника — спеціалізованого засобу реалізації ознаковості та обмежують відіменникове творення прикметників, що дає підстави констатувати їхній деструктивний вплив на українське прикметникове словотворення» [4 : 4]. Замість початкового означального іменникового компонента *інтернет-* К. Горденська пропонує вживати спільнокореневі з ним прикметники *інтернетний, інтернетовий, інтернетівський*, застерігаючи: «У мовній практиці ще не спостерігаємо чіткості, послідовності в сполучуваності названих спільнокореневих прикметниках з іменниками» [Там само : 4–5]. Тож перевагу в науковому мовленні, зокрема лінгводидактичному, слід надавати термінологічним сполукам *інтернетівські курси, інтернетна конференція, інтернетове навчання, інтернетне видання, інтернетна газета, інтернетна енциклопедія, інтернетне мовлення, інтернетний портал, інтернетна технологія*, що органічно відбивають самотність національного словотворення. Так само й нормативні дидактичні терміни *медійна освіта, медійна технологія, медійний навчальний простір* мають витіснити чужомовні словотвірні форми *медіа-освіта, медіа-технологія, навчальний медіа-простір*.

Прикро вражає те, що останнім часом автори наукових і навчально-методичних текстів, зокрема надрукованих у провідних усеукраїнських фахових виданнях, використовують різні варіанти написання назв методів і прийомів, котрі не відповідають правописним нормам сучасної української літературної мови.

Родові найменування *метод* і *прийом* (так само *технологія*, *методика*, *підхід*, *спосіб*, *етап*, *модель* тощо), за нормами орфографії потрібно писати з малої літери (наприклад, *методи навчання*, *загальнодидактичні методи*, *методичні прийоми*, *прийоми дослідницького методу* та ін.), крім тих випадків, коли ці терміни є початковими у будь-якому тексті. Назви методів і прийомів, тобто видові найменування у складі досліджуваної термінології, слід писати з великої літери й у лапках, наприклад: *метод «ПРЕС»*, *метод «Мозкова атака»*, *прийом «Дослідження-моделювання»*, *прийом «Мікрофон»* тощо. Ця орфографічна норма поширюється й на правопис інших видових найменувань у поєднанні з родовими, такими як *рубрика*, *вправа*, *гра*, *вікторина*, *завдання*, *проект* та ін. (*рубрика «Читайте українською!»*, *вправа «Перевір себе»*, *лінгвістична гра «Хто більше?»*, *мовознавча гра «Добери антонім»*, *мовознавча вікторина «Назви іншим словом»*, *завдання «Ти — редактор»*, *ігрове завдання «Знайди зайве слово»*, *спільний проект «Чи знаєте ви...»*).

Проте якщо видові найменування вживають без родової назви, то його слід писати з малої літери й без лапок, наприклад: *зошит з практикуму з правопису української мови* (але *основна мета вивчення курсу за вибором «Практикум з правопису української мови»*); *навчання орфографії на внутрішньопредметних зв'язках* (але *основні поняття розділу «Орфографія»*). Це стосується також і правопису видових найменувань методів та прийомів. Порівняймо: 1. *Метод «Мозковий штурм» спонукає учнів виявляти уяву і творчість. — Варіантів мозкового штурму може бути кілька.* 2. *Прийом «Лінгвістична дуель» сприяє формуванню в учнів продуктивної мовленнєвої діяльності. — Під час лінгвістичної дуелі вчитель здійснює процес ефективного спілкування учнів.*

З малої літери пишемо видові найменування методу чи прийому, якщо його вжито у складі підрядного словосполучення в ролі залежного компонента у формі родового відмінка, де головним компонентом є родова назва (метод або прийом), наприклад: *метод вільного письма* (але *метод «Вільне письмо»*), *метод символічного бачення смислу тексту* (але *метод «Символічне бачення смислу тексту»*), *метод морфологічного ящика* (але *метод «Морфологічний ящик»*), *прийом рефлексивної бесіди* (але *прийом «Рефлексивна бесіда»*). Тож варіант написання видових найменувань методів і прийомів у лапках, але з малої літери є штучним і не відповідає нормам чинного українського правопису.

Для деяких похідних прикметників, що входять до складу українських лінгводидактичних термінів, характерна суфіксальна інтерференція. Активного вжитку набули позанормативні форми *категоріальні поняття методики*, *категоріальне значення іменника*, *функціональний підхід до навчання мови*, *функціонально-стилістичний аспект* тощо, які конфліктують зі словотвірною нормою сучасної української мови. Утім немає потреби використовувати в цих термінологічних прикметниках, утворених від абстрактних іменників *категорія* і *функція*, суфіксальну зв'язку *-альн-*. Доречними є форми *категорійний* і *функційний* (*катего-*

рійні поняття **методики**, **категорійне** значення іменника, **функційний** підхід до навчання мови, **функційно-стилістичний** аспект), які утворено за законом аналогії, наприклад: **інтеграційні** (від **інтеграція**) **процеси**, **традиційна** (від **традиція**) **методика**, **кваліфікаційні** (від **кваліфікація**) **параметри**, **інформаційні** (від **інформація**) **матеріали**, **ситуаційний** (від **ситуація**) **метод навчання**, **позиційні** (від **позиція**) **зміни**, **акцентуаційний** (від **акцентуація**) **практикум** та ін. Проте в останніх лексикографічних виданнях (академічних орфографічних і тлумачних словниках української мови) переважає передавання прикметників від іменників **категорія** і **функція** за допомогою суфікса **-альн-**. Зокрема, «Великий тлумачний словник сучасної української мови», «Український орфографічний словник» фіксують варіантні форми **категорійний** і **категоріальний** [2 : 429; 8 : 337] та єдиною можливою формою **функціональний** [2 : 1245; 8 : 921].

Суфіксальна морфема **-альн-** є цілком закономірною для термінів-прикметників віддієслівного походження, які замінили колись безпідставно усталені в українській мові дієприкметники активного стану, наприклад: **розвиваюче** (→ **розвивальне**) **навчання**, **тренуючий** (→ **тренувальний**) **комплекс вправ**, **стимулюючий** (→ **стимулювальний**) **вплив на учня**, **випереджаюче** (→ **випереджальне**) **завдання**, **узагальнююча** (→ **узагальнювальна**) **таблиця**, **уточнюючі** (→ **уточнювальні**) **члени речення** та ін.

Мовці часто припускаються прикрих недоглядів у синтаксичній сполучуваності компонентів лінгводидактичного терміна-словосполучення. Переважно це стосується використання неприйменникових та прийменниково-іменникових конструкцій. Зокрема, у мовленні фахівців натрапляємо на використання таких терміносполук, як **урок з морфології**, **урок з синтаксису**, **урок з розвитку комунікативних умінь**, **підручник з української мови**, **словник з української мови** тощо, у яких позанормативно вжито іменник з прийменником з у ролі залежного компонента підрядного словосполучення, що виражає атрибутивне значення. Відповідно до граматичних норм сучасної української літературної мови суттєву ознаку, на яку вказує залежна словоформа, краще подавати неприйменниковою конструкцією «іменник + іменник у формі родового відмінка», наприклад: **урок морфології**, **урок синтаксису**, **урок розвитку комунікативних умінь**, **підручник української мови**, **словник української мови**. Проте в окремих випадках прийменник з у складі залежного компонента підрядного словосполучення з атрибутивними відношеннями є цілком доречним, наприклад: **робочий зошит з української мови**, **посібник з культури мовлення**, **словник-довідник з українського слововживання** та ін.

Українським лінгводидактичним сполукам, вираженим підрядними словосполученнями, притаманна взаємодія варіантних граматичних форм, у яких певне лексичне значення увиразнює відповідний прийменник, наприклад: **завдання з культури мовлення** — **завдання для розвитку критичного мислення**; **завдання з морфології** — **завдання для ДПА** та ін. Прийменник з уживаємо, зазначаючи галузь знань або дисципліну, якої стосується завдання або щось інше (**завдання з орфоенії**,

завдання зі стилістики, текст з риторики, практикум з правопису); а прийменник *для* — зазначаючи призначення (завдання *для* самоконтролю, завдання *для* взаємоперевірки, текст *для* аудіювання, текст *для* стилістичного аналізу).

Термін «підхід» у теорії і практиці навчання української мови використовують здебільшого в поєднанні з іншими словами, оскільки він вимагає наявності при собі неузгодженого означення, вираженого прийменниково-іменниковим сполученням, що вказує на напрям організації діяльності. Проте в науковій літературі натрапляємо на ненормативне вживання прийменника *у(в)* замість прийменника *до*, наприклад: *компетентнісний підхід у навчанні мови, діяльнісний підхід у навчанні фонетики, системний підхід у вивченні частин мови, комплексний підхід у використанні лінгвістичних ігор*. Ці форми суперечать сучасній українській граматичній нормі — необґрунтована продуктивність прийменника *у(в)* в таких термінологічних сполуках зумовлена російськомовною інтерференцією. Порівняймо: *компетентностный подход к обучению языку, деятельностный подход к обучению фонетики, системный подход к изучению частей речи, комплексный подход к использованию лингвистических игр*. Натомість з іменниками у формі родового відмінка у ролі залежного компонента підрядного словосполучення зі значенням об'єкта, на який спрямовано дію або процес, правильно використовувати прийменник *до*: *компетентнісний підхід до навчання мови, діяльнісний підхід до навчання фонетики, системний підхід до вивчення частин мови, комплексний підхід до використання лінгвістичних ігор*.

Новим лінгводидактичним терміном, яким в останнє десятиріччя фахівці активно послуговуються в мовленнєвій практиці, є **перебіг уроку**. Цей термін заступає російську кальку *хід уроку* (рос. *ход урока*). Лексему *хід* в українській мові вживають переважно в значеннях «рух» (*хід потяга*), «прохід» (*підземний хід*), «отвір у стіні приміщення або споруди» (*потайний хід*). У значеннях «розвиток», «перебіг чогось у часі» й «сукупність окремих елементів чого-небудь» (зокрема уроку), доречно надавати перевагу іменникові *перебіг* (*перебіг подій*, а не *хід подій*; *перебіг змагань*, а не *хід змагань*; *перебіг уроку*, а не *хід уроку*).

Чи варто послуговуватися терміном — російською калькою *відкритий урок*, яким надуживають у фаховому мовленні і науковці, і вчителі? Наприклад: *Важливою формою методичної роботи вчителя є взаємовідвідування та проведення відкритих уроків. Графік проведення відкритих уроків учителями української мови й літератури. Самоаналіз відкритого уроку української мови в 6-му класі. Відкритий урок проведено у формі ділової гри та ін.* Зазначимо, що система значень російського слова *открытый* з його українськими відповідниками не збігається. Порівняймо: рос. *открытый вопрос* → укр. *нерозв'язане питання*; рос. *открытый характер* → укр. *відверта вдача*; рос. *открытое заседание* → укр. *прилюдне засідання*; рос. *под открытым небом* → укр. *просто неба*; рос. *открытый разговор* → укр. *відверта розмова*; рос. *открытый человек* → укр.

щира людина; рос. *открытые двери* → укр. *відчинені двері*; рос. *открытая тетрадь* → укр. *розгорнутий зошит*; рос. *открытые глаза* → укр. *розплющені очі* та ін. У значенні «влаштований для загального ознайомлення» російському слову *открытый* відповідає український прикметник *показовий*, наприклад: *показовий виступ гімнаста, показові змагання з волейболу* і, звичайно, *показовий урок української мови*, на якому вчитель демонструє присутнім колегам й усім запрошеним набутий власний методичний досвід і рівень мовних знань та сформованих практичних умінь і навичок учнів. В українській мові лексеми *відкритий* надаємо перевагу в таких значеннях: «нічим не прикритий зверху або з боків» (*відкритий автомобіль, відкрита сцена*), «доступний зорові; нічим не закритий» (*відкрита шия, відкрите море, відкрита рана, відкрита позиція*), «не таємне» (*відкрите голосування*) [2 : 137]. Тож усім колегам-практикам ми щиріше бажаємо фахової майстерності в проведенні **показових уроків**, а керівництву навчальних закладів не уподібнюватися чужомовним зразкам, складаючи графік проведення **показових уроків** учителями школи та здійснюючи аналіз відвіданих **показових уроків**.

Крім цього, маємо позбуватися іменника-кальки *недолік* у термінологічних сполуках *мовні недоліки, мовленнєві недоліки, стилістичні недоліки* та ін. Абстрактний іменник *недолік*, утворений від дієслівного кореня *лічити* в значенні «рахувати» й заперечної частки *недо*, є синонімом до слова *нестача* й українським відповідником до російських слів *недостаток, недочет*. Ще в 70-ті рр. ХХ сторіччя відомий український мовознавець Б. Антоненко-Давидович у своїй книжці «Як ми говоримо» застерігав: «Наша мова має досить відповідників до російських *недостаток, недочет, изъян*, то чи варто замінити всіх їх одним словом *недолік*? Хоч би тільки зі стилістичних міркувань, та й то нема в цьому потреби» [1 : 49]. Отже, замість недоречної лексеми *недолік*, яка не збагачує лексичної системи сучасної української мови, а навпаки, розхитує її, у лінгводидактичній термінології рекомендуємо використовувати слова *вада, помилка, огріх*. Наприклад: *учень має набуті мовленнєві вади, класифікація мовних помилок, у творі багато стилістичних огріхів* та ін.

Послуговуючись сучасною лінгводидактичною термінологією, мовці мають урахувати особливості вмотивованого використання паронімічних слів, близьких за будовою та звучанням, але різних за значенням. Позанормативне вживання термінологічних слів-паронімів у царині методики зумовлене насамперед їхньою тотожністю в графічному оформленні, а також невмінням диференціювати їхнє лексичне значення. Наприклад, потрібно розрізняти, прикметники *базовий* і *базисний, проектний* і *проективний, комунікативний* і *комунікаційний* і под. Нерідко читаємо: *базові поняття методики, проективна методика, інформаційно-комунікативні технології навчання*. У всіх цих прикладах мають заступати інші слова з паронімічних пар, що є нормативними в запропонованих термінологічних сполуках. Порівняємо: *базисні поняття методики, базисні положення лінгводидактики* (те, що становить основу, базис) — *базова на-*

вчальна дисципліна (провідний у низці подібних), **базові навчальні заклади** (синонім до *опорний*); **проектна методика**, **проектна робота** (стосується проекту) — **проективний простір**, **проективна геометрія** (пов'язаний із зображенням просторової фігури на площині) — **проєкційний метод**, **проєкційна апаратура** (пов'язаний зі збільшенням зображених об'єктів на екрані); **комунікаційна мережа**, **інформаційно-комунікаційні технології навчання** (стосується комунікації як ліній зв'язку) — **комунікативний підхід до навчання мови**, **мовленнєво-комунікативні вміння** (стосується комунікації як спілкування, інформації).

У науковій і навчально-методичній літературі немає однаковості й щодо вживання у складі лінгводидактичних термінів іменників *питання* і *запитання*. Дехто просто вважає їх абсолютними синонімами й відповідно використовує в науковому мовленні винятково на інтуїтивному рівні. Такий підхід суперечить нормам українського літературного слововживання, адже *питання* і *запитання* мають відмінне лексичне значення й тому не можуть бути взаємозамінними. Згідно зі «Словником-довідником з українського літературного слововживання» *запитання* — це «звертання до когось, яке потребує конкретної відповіді, роз'яснення тощо», а *питання* вживають «переважно тоді, коли йдеться про якусь проблему, справу, котрі потребують розв'язання, обговорення, вивчення тощо» [3 : 149]. З огляду на семантичне поле цих іменників лексема *запитання* є доречною в таких лінгводидактичних сполуках, як *запитання з теми*, *відповісти на запитання*, *сформулювати запитання до тексту* та ін., а лексема *питання* — у терміносполуках на зразок *проблемне питання*, *філософське питання*, *розкрити питання добра і зла*, *порушене в творі...* . До того ж іменник *питання* є складником мовознавчих терміносполук: *граматичне питання*, *знак питання*, *риторичне питання* (наприклад, *питання непрямих відмінків*, *знаком питання на письмі передають відповідну інтонацію*, *риторичним питанням називають одну зі стилістичних фігур синтаксису*).

Отже, вироблені загальні рекомендації щодо унормування сучасної лінгводидактичної термінології відбивають помітні зміни, що відбулися за останні двоє десятиріч в академічній мовознавчій науці, та сучасні здобутки вітчизняної прикладної лінгвістики. Водночас їх не можна вважати вичерпними, такими, що охоплюють усі можливі вияви відхилень від сучасних літературних норм, проте, сподіваємося, вони слугуватимуть надійним орієнтиром у правильному й доречному використанні методичних наукових понять у щоденній практиці фахового спілкування. Подальший критичний і вдумливий аналіз сучасної термінології в царині української лінгводидактики відкриває перспективи дослідження парадигматичних відношень, якими пов'язані лінгводидактичні терміни на основі спільності/відмінності за формою чи значенням.

1. Антоненко-Давидович Б. Як ми говоримо / Борис Антоненко-Давидович; укл. Я.Б. Тимошенко. — К. : Либідь, 1991. — 256 с.

2. Великий тлумачний словник сучасної української мови / Кер. вид. проекту П.М. Мовчан, В.В. Німчук, В.Й. Клічак ; Ін-т української мови НАН України, Ін-т мовознавства НАН України, Всеукраїнське тов-во «Просвіта» імені Т. Шевченка. — К. : Дніпро, 2009. — 1332 с.
3. *Головащук С.І.* Словник-довідник з українського літературного слововживання / Сергій Іванович Головащук. — К. : Наук. думка, 2004. — 448 с. — (Серія «Словники України»).
4. *Городенська К.* Нові явища та процеси в українському словотворенні: динаміка чи деструкція словотвірних норм? / Катерина Городенська // Українська мова. — 2013. — № 2. — С. 3–11.
5. *Караванський С.* Російсько-український словник складної лексики / Святослав Караванський. — К. : ВЦ «Академія», 1998. — 712 с.
6. Нові слова та значення : словник / Ін-т укр. мови НАН України; уклад. Л.В. Туровська, Л.М. Василькова. — К. : Довіра, 2009. — 272 с.
7. Сучасний тлумачний словник української мови : 1000 000 слів / за заг. ред. В.В. Дуїчинського. — Х. : ВД «ШКОЛА», 2011. — 1008 с.
8. Український орфографічний словник : близько 172 000 слів / укл. : В.В. Чумак, І.В. Шевченко, Л.Л. Шевченко, Г.М. Ярун ; за ред. В.Г. Складенка. — 7-е вид., переробл. і доп. — К. : Довіра, 2008. — 984 с. — (Серія «Словники України»).
9. Український правопис / Ін-т мовознавства ім. О. О. Потебні НАН України, Ін-т укр. мови НАН України. — К. : Наук. думка, 2010. — 288 с.
10. *Шевчук С.* Разом, окремо, через дефіс : словник-довідник / Світлана Шевчук. — К. : Вид-во А.С.К., 2003. — 416 с.

Статтю отримано 28.11.2014

Sergiy Omelchuk

Kherson

UKRAINIAN LINGUODIDACTICS TERMINOLOGY FROM THE STANDPOINT OF NORMATIVENESS

The article deals with the typical violations of the main literary norms mentioned in special linguodidactic literature and it suggests general recommendations how to normalize the Ukrainian methodological terms according to noticeable changes which have been made in academic linguistics for two decades and in the latest achievements of applied linguistics in Ukraine.

Key words: linguodidactic term, terminological lexis, literary norm, normativeness.

Мовна мозаїка

ДОВЖЕНКА і ДОВЖЕНКА́

Чим відрізняються чоловічі прізвища *Довжє́нко* і *Довженко́к* у родовому відмінку, де вони мають спільну форму *Довженка*? У них різний наголос, пор.: *Довжє́нко* — *Довжє́нка* і *Довженко́к* — *Довженка́*. Так само в аналогічних прізвищах: *Лукаше́нко* — *Лукаше́нка* і *Лукашенко́к* — *Лукашенка́*, *Шульжє́нко* — *Шульжє́нка* і *Шульженко́к* — *Шульженка́*. На противагу їм жіночі прізвища *Довжє́нка* і *Довженко́к*, *Лукаше́нка* і *Лукашенко́к*, *Шульжє́нка* і *Шульженко́к* в українській мові невідмінювані.

Катерина Городенська

УДК 81'276

Тетяна Фудерер
м. Загреб

ПРОБЛЕМА МОВНОЇ СТРАТИФІКАЦІЇ СУСПІЛЬСТВА В СУЧАСНІЙ СОЦІОЛІНГВІСТИЦІ

У статті проаналізовано нові тенденції в дослідженнях соціально зумовленої неоднорідності мови, які виявляються, зокрема, у вивченні соціально-класових відмінностей у сучасних мовах та спробах ієрархізувати сучасні суспільства за ознакою використання мови. Запропоновано термінологічне визначення поняття «мовна стратифікація суспільства». Окреслено перспективи дослідження на матеріалі української мови.

Ключові слова: соціолінгвістика, соціальна диференціація мови, соціолект, мовна стратифікація суспільства.

За півстолітню історію соціолінгвістики інтерес до неї як до галузі мовознавства тільки поживлявся, що зрештою призвело до парадоксальної ситуації: на прикладі різних мов нагромаджено колосальний матеріал, який слугує переконливою підставою для дослідження мовних явищ крізь призму соціальних характеристик мовця, проте численні студії й досі не вийшли за межі опису та розпрацювання теоретичних засад. Досліджувати соціально не в мові спонукає саме життя, адже незаперечний факт, що мова є універсальним, найприроднішим засобом соціалізації, однак механізми цього процесу так ніхто й не розшифрував. На реалії інформаційного суспільства мовознавці зреагували влучною метафорою — *Епоха Мови*, проте досі не запропонували лінгвістичного ключа до розв'язання проблем, нею породжених, констатуючи: «Можна твердити, що в останній чверті ХХ ст. людство виявилося зануреним у безмежний океан слів і фраз. Саме тому виникає питання: яке місце належить сьогодні мові

© Т.О. ФУДЕРЕР, 2015

у визначенні поняття людина? Йдеться про особливу діяльність, продукти якої — слова і фрази — атакують людину буквально зусібіч, водночас виступаючи природним засобом її соціалізації, а, ймовірно, й допомагаючи уникнути самотності» [1: 11 — 12].

Розмірковуючи про своєрідність мови як суспільного явища, мовознавці вже давно дійшли висновку про розшарування національних мов на підсистеми, взаємодія яких і є втіленням соціальних процесів. Відбиття в мові соціальної структури суспільства узвичаєно називати *соціальною диференціацією мови* [4: 300]. Саме соціальна диференціація мови є, на думку багатьох учених, найочевиднішою формою зв'язку мови і суспільства [10: 14].

Дослідження соціальних аспектів мови має тривалу лінгвістичну традицію. Ще в 20-ті роки минулого століття Е. Сепір, зауважуючи, що мова — це передусім продукт соціального та культурного розвитку, наголошував: «Мовознавство краще за всі інші соціальні науки демонструє можливість справді наукового дослідження суспільства» [2: 215]. Багато завдань, сформульованих на етапі становлення соціолінгвістики як нової мовознавчої дисципліни, не втрачають актуальності й сьогодні. Серед них — дослідження мовної поведінки людини як члена певної соціальної групи. Дж. Фішман переконував, що соціологія мови має вивчати взаємозалежність між уживанням мови та соціальною зумовленістю поведінки [26: 25–30]. Актуальним також є дослідження лінгвальної варіативності, зумовленої структурою суспільства, тобто вивчення соціальних варіантів мови [6: 49].

Розмірковуючи про витоки ідеї соціальної диференціації мови, Л. Масенко зауважує, що ідея ця як припущення про вертикальне членування (на відміну від горизонтального, під яким мають на увазі територіальне членування) належить Бодуену де Куртене [12: 8]. Учений наголошував на важливості вивчення вертикального мовного розшарування, що становить «різноманітні видозміни того самого місцевого говору за суспільними класами, за заняттями й способом життя, за соціальними верствами тощо» [5: 91].

Ідею соціальної неоднорідності мови розвивали представники французької лінгвістичної школи А. Мейє, Ж. Вандрієс. Зокрема, Ж. Вандрієс наголошував: «У будь-якій суспільній групі незалежно від її ознак та чисельності мова відіграє найважливішу роль. Вона — найміцніший зв'язок, що єднає членів групи, і водночас мова — символ і захист групової солідарності» [2: 146]. Послідовники Ф. де Соссюра в Женевській школі Ш. Баллі та А. Сеше намагалися знайти відповідь на питання про причини мовних змін. А. Сеше, зокрема, писав про три лінгвістичні дисципліни, найважливішою серед яких уважав «лінгвістику організованого мовлення» — галузь, що досліджує всі питання, пов'язані з функціонуванням мови, — проблеми конкретного вибору тих чи тих одиниць мови, питання стилю, дитячого мовлення тощо [2: 164]. Не була згадана ідея чужою й для чеського мовознавчого гуртка — до неї зверталися, зокрема, В. Матезіус, Б. Гавранек.

Екскурс в історію лінгвістичних учень переконує, що окреслену проблему розглядали здебільшого в аспекті використання мови: залежно від того, яке місце в соціальній ієрархії посідають мовці або яку мету в процесі комунікації вони перед собою ставлять. Наприклад, Р. Лаккофф переконує, що «мова — це політика, політика передбачає владу, від того, яку владу має людина, залежить, як вона говорить і як її розуміють» [27: 7]. Впадає в око й те, що попри численні спроби випрацювати теоретичні засади дослідження соціального розшарування мов, мало хто з дослідників наблизився до практичного розв'язання проблем, з ним пов'язаних. В. Колесов, приміром, ахіллесовою п'ятою працює із соціолінгвістики цього напрямку вважає те, що досі предметом комплексного аналізу не стало «ставлення різних соціальних груп до загальних явищ національної мови» [8: 3].

Українські соціолінгвісти пов'язують перспективи розпрацювання проблеми соціально зумовленої неоднорідності мови, або соціальної диференціації, з дослідженнями соціолектів. Такий підхід обґрунтувала, зокрема, Л. Ставицька, пор.: «Соціальний діалект — це різновид мови, вживаний як засіб спілкування між людьми, пов'язаними тісною соціальною або професійною спільністю, тобто це мова певної соціальної групи» [21: 20].

М. Кочерган зауважує, що хоч мовознавці про соціальне розшарування мови говорять віддавна, але трактують це питання подекуди поверхово: на практиці його зводять здебільшого до з'ясування відмінностей у «манері» висловлення (арго, змішані мови тощо). Проблема, однак, потребує глибшого дослідження, бо «розшарування мов — всеохопне явище, яке торкається самих основ економічного ладу, культури, побуту, навіть історії» [9: 306].

Розмірковуючи про сутність згаданого феномену, дослідник застерігає від прямолінійності, схематизації, оскільки відмінності між економічно неоднорідними соціальними групами не мають прямого відбиття в мовній системі. Тож «мовна стратифікація є відображенням радше систем соціальних цінностей, ніж систем соціального існування» [Там само].

У цитованому твердженні привертає увагу поняття «мовна стратифікація». Якщо соціальну диференціацію витлумачують як соціально зумовлене розшарування мови, то мовна стратифікація передбачає *ієрархізацію суспільства за мовними ознаками*. Саме в такому значенні й уживатимемо це поняття.

У сучасних студіях, присвячених аналізу згаданої проблеми, виокремлюють кілька тенденцій, найпомітнішою з яких варто вважати відмову від поширеного в 20 — 30-ті роки минулого століття прямолінійного погляду на диференціацію мови у зв'язку із соціальним розшаруванням суспільства, за якого формування класових діалектів і «мов» соціальних груп безпосередньо пов'язували із розшаруванням суспільства на класи. Увагу соціолінгвістів сьогодні привертають передусім ті мовні явища, які

спричинені не стільки класовими відмінностями, скільки професійними, освітніми, культурними, тобто «набутими» характеристиками мовців. Навіть тоді, коли соціальні чинники є більш-менш жорсткими детермінантами мовної поведінки, немає підстав для висновку про однозначну зумовленість ними мовної варіативності.

Підтвердження цих міркувань знаходимо в спостереженнях В. Лабова. Структура рольових взаємин справді істотною мірою зумовлює вибір мовцями функціонального стилю мови, однак диференціація соціальних ролей не відповідає диференціації стилів: з одного боку, різні соціальні ролі можуть реалізовуватися з використанням засобів того самого стилю мови, а з іншого — мовець може вживати засоби різних стилів, щоб яскравіше втілити певну соціальну роль.

В. Карасик пише про протиставлення двох площин соціально зумовленої варіативності мови — стратифікаційної та ситуативної. Стратифікаційна варіативність мови відбиває соціально-класову структуру суспільства, проте це відбиття має не пряmolінійний, а опосередкований культурною характер. Одиницею стратифікаційних змін у мові є мовні колективи з їхніми соціально-комунікативними ресурсами. Одиницею ситуативних змін є ролі, у яких втілено соціально зумовлені відношення [7: 21–22].

Авторка ґрунтовної праці про соціальну диференціацію української мови Л. Ставицька наголошує на умовному характері терміна «соціолект», оскільки позначувані ним різновиди мови актуалізуються лише в певних ситуаціях (наприклад, у сімейному спілкуванні чи спілкуванні у виробничому колективі), нівелюючись в інших (під час спілкування в тимчасово організованій спільноті людей, у ситуаціях міжнаціонального спілкування тощо) [21: 20].

М. Кочерган, покликаючись на Р. Барта, неоднозначність у сприйнятті соціолектів пояснює не так умовністю терміна, як природою позначуваного ним явища. Оскільки соціальний поділ мов має місце не на рівні мовної системи, яка зрозуміла всім, а на рівні дискурсу та його різновидів, то нестикуванню соціолектів властивий не інформативний, а інтерлокутивний характер — мови нецікаві, байдужі одна до одної; у своїй спільноті ми задовольняємося мовою собі подібних, не маючи життєвої потреби в мові іншого [9: 306]. Людина тримається в межах мови своєї соціальної та професійної зони, і таке саме обмеження дає змогу якось пристосовуватися до неоднорідності суспільства [3: 524].

Неоднозначність терміна «соціолект» зумовлює й те, що серед мовознавців немає одностайності в поглядах на систему соціально зумовлених варіантів мови. Здебільшого йдеться про так звані професійні мови, групові, або корпоративні, мови (жаргони), таємні мови (арго), що загалом відповідає так само горизонтальному розшаруванню — тільки простору не фізичного, а соціального, яким є суспільство (те, що в соціології окреслено терміном «соціальна диференціація»). Яскравою ілюстрацією згаданого підходу є позиція І. Матвіяса, який наголошує:

«Під соціальними діалектами розуміють професійні говори й жаргони або арго» [15: 12].

Як уже зазначали, від першої половини ХХ ст. відомий і інший підхід, за якого поняття «жаргон» ототожнювали з «класовими діалектами», зокрема з мовою аристократичної верхівки [21: 22]. Хоч мовознавці не беззастережно сприймали таке ототожнення, проте на прикладі різних мов зібрали величезний матеріал про відмінності в мовленні соціальних верхів та низів (аристократів та люмпенів, буржуа та пролетарів)*. Для прикладу згадаймо розвідку Є. Поливанова «Фонетика інтелігентської мови», у якій автор низкою фонетичних явищ обґрунтовує наявність особливої фонетичної системи в мові суспільної верхівки на протигагу мові простолюду.

Те, що соціальна неоднорідність виявляється в наявності різних суспільних груп, не викликає заперечень. Так само не викликає заперечень, що ці групи можуть відрізнитися за чисельністю: від кількох учасників (мікрогрупи) до великих спільнот (макрогрупи). До найбільших груп у межах мовної спільноти належать, як відомо, ті, які визначаємо за параметрами статі, віку. До макрогруп належать також класи — сукупності людей з однаковими соціальними та / чи економічними характеристиками.

Соціолінгвісти різних шкіл прагнули з'ясувати мовні межі (кордони та дистанції) як мікро-, так і макрогруп. У зв'язку з цим М. Вахтін, Є. Головка, покликаючись на Р. Макдевіда, пропонують таке визначення соціолекту: «Соціолект — це узвичаєний у певній спільноті субваріант мови, який через дію суспільних сил є характерним для певних етнічних, релігійних чи економічних груп або груп індивідів з певним рівнем освіти» [6: 50]. Дослідники наголошують, що запропоноване визначення охоплює діалекти не тільки соціальних, але й етнічних, релігійних та будь-яких інших груп. Саме тому, за їхніми спостереженнями, чимало вчених послуговуються вужчим терміном — *social-class dialects* («діалекти суспільних класів») [Там само].

Дослідження соціально-класових відмінностей у сучасних мовах — надзвичайно складне завдання, оскільки кордони між верствами в постіндустріальних суспільствах доволі розмиті. Завдяки явищу соціальної мобільності людина має змогу підніматися соціальною драбиною. Цей перехід супроводжують зміни в поведінкових моделях, засвоєння престижніших у соціальному плані зразків поведінки, серед іншого й мовної. Окрім того, коли йдеться про мовну стратифікацію, варто пам'ятати, що ступінь варіативності мовної підсистеми і її соціальний статус перебувають в обернено пропорційних відношеннях: що вищий статус соціолекту, то менше варіантів йому властиво [6: 52].

* Огляд сучасних праць із цієї проблематики див., зокрема, у монографії В. Карасика «Язык социального статуса» (М.: ИТДГК «Гнозис», 2002. — 333 с.), а також у підручнику М. Вахтіна, Є. Головка «Социолінгвістика и социология языка» (СПб.: ИЦ «Гуманитарная Академия»; Изд-во Европейского ун-та в Санкт-Петербурге, 2004. — 336 с.).

У працях із соціолінгвістики вказують на ще одне значення терміна «мовна стратифікація»: дехто витлумачує його як *ієрархію мовних субкодів*. Проте в такому разі не може йтися про відповідність мовної стратифікації соціальній стратифікації як *ієрархії суспільних груп*.

Проаналізувавши підходи представників різних соціолінгвістичних шкіл до витлумачення близьких за значенням понять «соціальна неоднорідність / варіативність мов», «соціальна диференціація мов», «соціолект», дійшли висновку, що в більшості випадків під «мовною стратифікацією» розуміють стратифікаційне, тобто зумовлене належністю мовців до різних соціальних страт, варіювання мовних засобів.

Проблеми мовного розшарування суспільства перебувають у фокусі зацікавлень українських лінгвістів. В аналітичних статтях Л. Ставицької [22], Л. Масенко [14], Г. Мацюк [16] узагальнено доробок вітчизняної соціолінгвістики з окресленої проблеми, визначено перспективи подальших досліджень. Щоправда, ґрунтовних праць, присвячених проблемі відбиття в сучасній українській мові соціальної стратифікації як ієрархії суспільних груп, поки що немає.

У зв'язку з цим доречним видається міркування Л. Масенко про причини «соціальної неповноти функціонування» української мови — цим поняттям дослідниця визначає такий стан української мови, за якого вона не була в ХІХ—ХХ ст. і не стала після проголошення незалежності України мовою української еліти, передусім політичної та економічної. Неповнофункційність української мови виявляється також у тому, що вона не стала для більшості територій мовою міста і, відповідно, мовою масової культури, пор.: «Потужна течія української народної мови на підступах до міста була перекрита, внаслідок чого тут не зміг утворитися наддіалектний міський варіант усного розмовного мовлення, так зване міське койне, що займає проміжну позицію між діалектом і літературною мовою і має здатність легко адаптуватися до розмаїтих і змінних форм економічного й культурного життя нового часу» [13: 126—142].

Прагнучи знайти відповідь на запитання, чому мовна ситуація в Україні за роки незалежності не змінилася на користь української мови, О. Ткаченко обґрунтовує потребу залучення до аналізу такого критерію, як економічний потенціал мови (на нашу думку, цей критерій безпосередньо стосується проблеми соціально-мовної стратифікації), адже в сучасній Україні, — наголошує вчений, — з українською мовою асоціюється ряд «незаможність — злидні — невлаштованість — невпевненість у завтрашньому дні» [24: 400—405].

Тож системному дослідженню субмов, що обслуговують потреби різних соціальних спільнот у міській, професійній комунікації, не сприяла об'єктивна реальність. У зв'язку з цим Л. Ставицька резюмує: «Вивчення мовного побуту українських міст безнадійно відстало від світової думки в аспекті лінгвального осмислення національно зумовлених урбаністичних форм мовної комунікації» [21: 243]. При цьому з-поміж різноманітних екстралінгвальних та власне мовних чинників,

що стихійно формують мовний простір міста, дослідниця називає й «природу мовних страт міста та взаємодію між ними» [21: 244].

Міська культура в мові стратифікується, на думку Л. Ставицької, за рівнями: 1) елітарна, або книжна; 2) нейтральна, загальнозрозуміла для носіїв середньолітературної культури; 3) масова культура, яка генетично виникла на основі народної культури говорів, але формувалася вже в умовах міста; а) середньопросторічна для «часткових просторічників»; 4) масова молодіжна культура; 5) «напівдіалектна» культура (сільське просторіччя в умовах міста); 6) міська субкультура (андеграунд); 7) замкнута культура злодійського арго; 8) професійна субкультура, адекватна офіційним професійним мовам та професійним жаргонам; 9) сімейні мови [21: 249–255].

Навіть побіжний аналіз запропонованої Л. Ставицькою структури мови міста свідчить про те, що йдеться про розмаїття мовного буття за горизонтальним розшаруванням, що відповідає принципам побудови соціальної структури.

Л. Масенко в згадуваній вище статті соціальну стратифікацію української мови так само витлумачує в горизонтальній площині, хоч і характеризує її як «багатоповерхову», пор.: «Функціонування суспільства відкритого типу передбачає багатостильову культуру, в якій співіснують різні ідейно-стильові течії і напрями. Структура її багатоповерхова й розмаїта. У ній співіснують офіційні й неофіційні, елітарні й масові форми побутування» [13: 141]. Неможливість цілковитого накладання такої структури на схему, вибудовану за принципами ієрархії — від вищих шаблів до нижчих, очевидна. Проте частково таке накладання доречно: наприклад, якщо взяти до уваги рівень освіти мовців.

Аналізуючи поширення певних мовних явищ у мовленні представників різних прошарків українського суспільства, дослідники, навіть не ставлячи собі за мету вивчення мовної стратифікації, дійшли цікавих висновків, які відкривають перспективи для застосування власне «стратифікаційного» підходу в лінгвістичних студіях. Зокрема, Л. Ставицька своєрідну вимову сьгоднішніх посадових осіб різних рангів (здебільшого чоловіків віком 55–75 років) на кшталт *інститут, спеціаліст, інтелігенція, проблема, колега, пленум, диктувати умови* тощо в усному публічному мовленні пов'язує з явищем «кастової фонетики». Така вимова, на думку дослідниці, була маркером «привілейовано-советської» моделі мовлення. До речі, вона властива й першому українському президентові Л. Кравчуку, пор.:

1. Вперше за всі роки незалежності / першим серед усіх президентів України Віктор Федорович розпочав реформи // Ми не будемо зараз говорити про якість тих реформ / то час покаже // Ми не будемо говорити про ті **проблеми** й помилки / які були допущені // Але сам факт / що реформи розпочалися //

2. Правда / що невизначеність у конституційному полі завжди викликала й породжувала **проблеми** //

3. Більше того / я стою на точці зору / що / враховуючи абсолютно нульовий авторитет Верховної Ради / вона не може брати на себе відповідальність написати нову кон-

ституцію // Це було б просто нонсенсом // Це було б нелогічно і неадекватно цій Верховній Раді // Тому Конституцію має написати Конституційна асамблея.../ або Конституційні збори / як їх часом називають // (З інтерв'ю Л. Кравчука 5-му телеканалу, 2010 р.)

Про символічну роль іменникових та займенникових вокативів, що має проекцію на ієрархію суспільних груп, пише М. Кочерган. Ці слова, — зазначає дослідник, — «відображають певний ступінь солідарності й готовності до співпраці й взаєморозуміння або, навпаки, — відчуженості й ворожості... Вокативи дуже чітко виражають опозицію «свій — чужий». Нерідко вокатив, звичайний для однієї соціальної групи, в іншій (протилежній) використовується в образливому чи іронічному значеннях» [9: 309–310]. Для прикладу М. Кочерган наводить уживання слів *пан* і *товариш* (часто в російській орфоепічній формі) представниками різних фракцій Верховної Ради України та ЗМІ різного політичного спрямування.

Проблеми вертикального мовного розшарування стосуються міркування П. Селігея в праці «Мовна свідомість: структура, типологія, виховання». Дослідник пропонує типологію мовної свідомості, в основі якої лежить ієрархія рівнів — від нульового до високого. Витлумачуючи мовну свідомість як форму свідомості, що «обіймає знання, почуття, оцінки й настанови щодо мови та мовної дійсності» [19: 13], П. Селігей наголошує, що без цього поняття «важко пояснити факти мовної поведінки окремих осіб і національних спільнот» [19: 7].

Варто погодитися, що структурування спільноти за рівнями мовної свідомості близьке до класифікацій типів мовних особистостей за мовною компетентністю та мовною поведінкою (у К. Седова — за типом мовленнєвої культури), пор.: елітарний, середньолітературний, літературно-розмовний, фамільярно-розмовний, народно-розмовний просторічний, арготичний [19: 94–95]. Підстави для такого висновку дає порівняння характеристик мовців з високим рівнем мовної свідомості (за П. Селігеєм) та представників елітарного типу мовної культури (за О. Сиротиніною) [20: 3–21]. Зокрема, елітарний тип мовної культури передбачає максимально повне володіння всіма можливостями мови, обов'язкове дотримання орфоепічних, лексичних та орфографічних норм, а також етичних норм спілкування тощо.

Дедалі більше з'являється статей, автори яких ставлять за мету створення мовних портретів представників різних соціальних груп. Це, зокрема, статті Л. Марчук [11], Н. Нікітіної [17], Л. Ткач [23], І. Черкез [25]. У згаданих працях дослідники аналізують риси мовної поведінки представників різних соціальних груп, що відрізняють їх від інших. Саме такі особливості є мовними маркерами, співмірними з маркерами стилю життя або, ширше, соціального статусу, за якими й вибудовують ієрархію суспільних груп.

Перспективи досліджень проблеми мовної стратифікації української суспільства пов'язані також з тим, що всі стратифікаційні параметри — такі, як стиль та спосіб життя, ієрархія статусів тощо, — активно

вербалізуються, перетворюючись на факти лінгвокультури. Яскравим свідченням цього є, зокрема, відбиття стратифікаційної структури українського суспільства в метафоричних номінаціях влади. Приклади з сучасної української прози дають підстави твердити, що процеси вербалізації соціального простору визначає принцип протиставлення, що відповідає стратифікаційним уявленням про розташування залучених до влади груп та всіх інших страт на протилежних щаблях ієрархічної драбини, пор.:

4. **Диктат приматів.** Куди подітись людині?!

5. Я надійна одиниця електорату, по таких, як я, **ще не одна мавпа видереться на верхні гілки влади.**

6. Я не належу до **господарів життя.** Я не належу до **гамадрилів.** (*Ліна Костенко, «Записки українського самашедшого»*).

Ще один ракурс метафоризації, що врізноманітнює семантичні профілі концепту «влада», — створення образів за ознакою зросту. Лінія протиставлення в цьому випадку «нормальний зріст — малий зріст». Якщо неелітні верстви — люди нормального зросту, то представники влади — карлики, пор.:

7. А ці щодня в телевізорі, — ось чому вони здаються **карликами**, вони ж усі вміщуються в ящику, дрібненькі-дрібненькі, як у перевернутий бінокль. **Сновигають, куняють, чубляться, виступають, тиснуть на кнопки, тасуються в більшість і меншість**, і безнастанно **дбають про народ.**

8. **Карлики заметушилися в ящику, забігали, залопотіли**, хочуть вирости в наших очах. Влада, влада, нічого крім влади! Вони пропонують себе, нав'язують. Вони рекламують себе як товар. Вони прикрашають себе, як свинячу голову хріном. Бубонять по радіо. Усміхаються нам з білбордів. (*Ліна Костенко, «Записки українського самашедшого»*).

Отже, з'ясовуючи методологічні засади, на яких ґрунтуються сучасні дослідження проблеми соціального розшарування мови, дійшли висновків:

1. Найочевиднішою формою зв'язку мови і суспільства в сучасній соціолінгвістиці вважають соціальну диференціацію мови, тобто таку варіативність мови, яка зумовлена структурою суспільства. Соціально зумовлений варіант мови узвичаєно називати соціолектом. Система соціолектів як вияв соціальної диференціації мови відповідає «горизонтальному» розшаруванню мови в суспільному просторі. Водночас у сучасній соціолінгвістиці більшає праця, автори яких ставлять за мету дослідити мовні кордони між соціальними групами, що пов'язані ієрархічними зв'язками. У таких дослідженнях оперують поняттям мовної стратифікації.

2. Поняття «соціальна диференціація мови» та «мовна стратифікація суспільства» не є тотожними. На відміну від соціально зумовленого розшарування мови, яке окреслюють першим поняттям, друге привертає увагу до стратифікаційної варіативності мови й передбачає ієрархізацію суспільних груп за ознакою використання мови. Тож під мовною стратифікацією розуміють певний аспект дослідження мовного буття

соціуму, що дає змогу виявити стратифікаційні ознаки в мовній поведінці представників різних верств.

1. Ажеж Ж. Человек говорящий: Вклад лингвистики в гуманитарные науки / Пер. с фр. — М.: Эдиториал УРСС, 2003. — 304 с.
2. Алтаов В. М. История лингвистических учений. — М.: Языки рус. культуры, 1998. — 368 с.
3. Барт Р. Избранные работы: Семиотика. Поэтика. — М., 1989. — 616 с.
4. Беликов В. И., Крысин Л. П. Социолінгвістика. — М.: Издательский центр РГГУ, 2001. — 439 с.
5. Бодуэн де Куртенэ И. А. Избранные труды по общему языкознанию. — М., 1963. — Т. 1–2. — 391 с.
6. Вахтин Н. Б., Головкин Е. В. Социолінгвістика и социология языка. — СПб.: ИЦ «Гуманитарная Академия»; Изд-во Европейского ун-та в Санкт-Петербурге, 2004. — 336 с.
7. Карасик В. И. Язык социального статуса. — М.: ИТДГК «Гнозис», 2002. — 333 с.
8. Колесов В. В. Язык города. — М.: Эдиториал УРСС, 2005. — 192 с.
9. Кочерган М. П. Загальне мовознавство: підручник. — К.: Вид. центр «Академія», 2003. — 464 с.
10. Крысин Л. П. Проблема социальной и функциональной дифференциации языка в современной лингвистике // Современный русский язык: Социальная и функциональная дифференциация. — М.: Языки славянской культуры, 2003. — 568 с.
11. Марчук Л. Мовний портрет інтелігента — мешканця Кам'янець-Подільського // Мова і суспільство. — 2010. — Вип. 1. — С. 181–188.
12. Масенко Л. Нариси з соціолінгвістики. — К.: Видавничий дім «Києво-Могилянська академія», 2010. — 243 с.
13. Масенко Л. Т. Соціальна стратифікація української мови. Мовне середовище // Мова і суспільство: Постколоніальний вимір. — К.: Видавничий дім «Києво-Могилянська академія», 2004. — 164 с.
14. Масенко Л. Українська соціолінгвістика: історія, стан, перспективи // Українська мова. — 2007. — № 1. — С. 3–18.
15. Матвіяс І. Г. Українська мова і її говори. — К., 1990. — 168 с.
16. Мацюк Г. П. Соціолінгвістика як інтегральний напрям досліджень в умовах сучасної парадигми: міжнародний досвід й українська перспектива // Наукові записки НаУКМА: Філологічні науки, 2012. — Т. 137. — С. 28–34.
17. Нікітіна Н. Усне мовлення українських політиків // Урок української. — 2006. — № 10. — С. 18–20.
18. Седов К. Ф. Дискурс и личность: эволюция коммуникативной компетенции. — М.: Лабиринт, 2004. — 320 с.
19. Селігей П. О. Мовна свідомість: структура, типологія, виховання / НАН України. Ін-т мовознавства ім. О. О. Потебні. — К.: Видавничий дім «Києво-Могилянська академія», 2012. — 118 с.
20. Сиротинина О. Б. Устная речь и типы речевых культур // Русистика сегодня. — 1995. — № 4. — С. 3–21.
21. Ставицька Л. О. Арго, жаргон, сленг: Соціальна диференціяція української мови. — К.: Критика, 2005. — 464 с.
22. Ставицька Л. Соціолінгвістичні дослідження в Інституті української мови // Вісник ЛНУ імені Тараса Шевченка № 20 (207), Ч. II, 2010. — С. 129–135.
23. Ткач Л. Соціолект духовної верстви як основа формування типових ознак галицько-буковинського слововжитку кінця XIX — початку XX ст. // Біблія і культура: Збірник наукових статей. Вип. 6. — Чернівці: Рута, 2004. — С. 405–419.
24. Ткаченко О. Мовна ситуація в Україні // Державність української мови і мовний досвід світу (Матеріали Міжнародної конференції). — К., 2000. — С. 400–405.
25. Черкез І. Б. Епістолярій кінця XIX — початку XX ст. як джерело дослідження соціолекту української інтелігенції // Мова і суспільство. — 2010. — Вип. 1. — С. 67–77.

26. Fishman J. The Sociology of Language / Joshua Fishman // Sociolinguistics. A reader and Coursebook / ed. by Nikolas Coupland and Adam Jaworski. — New York, 1997.
27. Lakoff R. T. Talking Power: The Politics of Language. — Basic Books, 1990.

Статтю отримано 25.11.2014

Tetyana Fuderer
Zagreb

THE PROBLEM OF LANGUAGE STRATIFICATION OF SOCIETY IN CONTEMPORARY SOCIOLINGUISTICS

The article analyses new trends in the research of socially conditioned heterogeneity of language that can be seen, in particular, in attempts to hierarchize modern societies on the basis of language use. A terminological definition of the “language stratification of society” is proposed. Opportunities for research are presented on the Ukrainian language material.

Key words: sociolinguistics, social differentiation of language, sociolect, linguistic stratification of society.

Мовна мозаїка

УКРАЇНСЬКІ ПІСНІ У ВИКОНАННІ НАРОДНОГО АРТИСТА УКРАЇНИ

Прикметник *український* за значенням пов'язаний з іменниками *українці* (пор.: *українська душа, українські звичаї, українські традиції, українські прислів'я, українські казки, українські пісні*) та *Україна* (пор.: *українські степи, українські міста, українські села, українські дороги*). Саме друге значення, як дехто вважає, уможливує заміну цим прикметником іменникової форми *України* в певних усталених словосполучах офіційного вжитку на зразок *Український президент* (замість *Президент України*), *Український парламент* (замість *парламент України*), *Український уряд* (замість *уряд України*), *Українська академія наук* (замість *Академія наук України*), *український народний артист* (замість *народний артист України*) тощо. Така заміна небезпечна тим, що вона породжує двозначність. Зокрема, словосполучку *Український президент* можна сприймати і як *Президент Української держави*, і як *Президент, що представляє інтереси українців, а не всіх народів, які живуть в Україні*. Іноді заміна надає навіть іншого значення. Наприклад, словосполучку *український народний артист* розуміємо як *артиста, пов'язаного з українським народом, його культурою, а не як артиста, якому офіційно присвоєно почесне звання народного, установленого в Україні*.

Потрібно розмежовувати також значення словосполук *український народ* і *народ України*: перша є назвою українців, а друга — всіх народів, які живуть в Україні.

Отже, у словосполучках, де прикметник *український* можна сприйняти неоднозначно ('пов'язаний з українцями' і 'пов'язаний з Україною'), його потрібно замінити іменниковою формою *України*. Саме тому правильно вживати *Президент України, Кабінет Міністрів України, Верховна Рада України, народний артист України*.

Катерина Городенська

УДК 821.161

Людмила Білоконенко

м. Дніпропетровськ

ОЗНАКИ НАДТЕКСТУ МІЖСОБИСТІСНОГО КОНФЛІКТУ

Статтю присвячено аналізу ознак надтексту міжособистісного конфлікту. Вказано, що ознаками надтексту конфлікту є: спільна тематична основа, змістова цілісність, рухливі межі, мовна єдність; також він виступає як стабільне, відкрите, високоваріативне й універсальне утворення. Звернуто увагу на те, що існування колективної ментальної свідомості — важлива умова існування надтексту конфлікту. Відзначено, що надтекст конфлікту передається у вигляді значної кількості текстів, кожен з яких відтворює певні моделі мовної поведінки осіб на всіх стадіях перебігу міжособистісного конфлікту.

Ключові слова: надтекст, ознаки надтексту, міжособистісний конфлікт, мовний конфлікт, ментальна інформація.

Розвиток лінгвістики в останні роки визначає ідея взаємозв'язку знань про мову зі знаннями про людину, завдяки чому актуальними стають не тільки роботи, присвячені явищу тексту, але й дослідження надтексту як феномена культури, в якому відтворюються всі мовні реалії та ментальна інформація. Вивчення надтексту виступає одним із важливих напрямків сучасної антропоцентричної лінгвістики, дозволяє розглядати факти мови у зв'язку з культурою її носіїв, сприяє усвідомленню людиною характерних ознак її нації.

У 60-х роках минулого століття Ю. Лотман, осмислюючи поняття «текст», акцентував увагу на його сприйнятті та розумінні як одиниці комунікативного та рецептивного ряду, порушуючи питання вже не про тип тексту, а про його обсяг, про можливі зрушення просторових кордонів. Говорячи про прозорість текстових меж, нау-

ковець доходить висновку про появу у просторі культури *тексту-коду*, який «може бути усвідомлений і виявлений як ідеальний зразок», причому в кожному випадку це не абстрактний набір правил для його побудови, а «організована структура знаків, наділена всіма ознаками текстової реальності» [8: 426]. В українському мовознавстві під текстом розуміють особливу лінгвістичну одиницю, яка характеризується зв'язністю та цілісністю, структурною організованістю, завершеністю, виступає як інструмент і продукт пізнавально-комунікативної діяльності людини, що протікає у процесі відображення дійсності суб'єктом пізнання [4: 745-746]. Сучасне вивчення тексту в контексті не лише лінгвістики дозволяє суттєво поглибити знання про цей об'єкт. Текст розглядають не тільки як одиницю мови, а як широке філософське поняття. І. Ільїн зазначає, що «все стали розглядати як текст: літературу, культуру, суспільство, історію та навіть саму людину» [5: 225].

Концептуальні ознаки, властиві поняттю «текст», цілком відповідні поняттю «надтекст», адже його внутрішня форма, актуалізована префіксом *над*, що визначає перевищення міри, межі його властивостей, дозволяє говорити про надтекст як про цілісну інформаційну єдність, структурними елементами якої є тексти, об'єднані на тематичній основі. Оскільки теорія надтексту ще не склалася та в науці відсутнє єдине розуміння його сутності, остільки питання про типологію надтекстових утворень у філології нині хіба що тільки ставиться. Визначення сутності надтексту (рос. *сверхтекст*) у лінгвістиці пов'язують із публікацією 1994 року роботи Н. Купіної та Г. Бітенської «Сверхтекст и его разновидности», в якій авторки пояснюють це явище як особливе «культурно-системне мовне утворення». Під надтекстом запропоновано розуміти сукупність висловлень, обмежену темпорально та локально, об'єднану змістовно і структурно, що характеризується цілісною модальною установкою, певними позиціями адресанта й адресата, з особливими критеріями нормального й аномального» [7: 215]. Позначуване утворення науковці зближують, у різних площинах, із поняттями «гіпертекст» (А. Загнітко, Є. Карпіловська) [3; 6]), «Х-текст» (Т. Ніколаєва) [12], «супертекст» (М. Наумова) [11], «інтертекст» (С. Гатальська) [1].

Дослідники ще не дійшли єдиної думки щодо основних ознак надтексту та не дали вичерпного визначення цього культурно-мовного феномену. Наявні тлумачення умовно стосуються однієї з двох груп: в одних указано, що розвиток надтексту більшою мірою визначає його внутрішня логіка, ніж воля авторів (Н. Медніс, В. Тюпа). Іншим характерне ширше розуміння його сутності, при якому підкреслено залежність формування надтексту від усвідомленого автором вектора: науковці називають надтекстом не тільки системи текстів, що характеризуються єдиною модальною установкою, смисловою та мовною цілісністю, але й сукупність текстів, створених, наприклад, одним автором протягом життя, у певний період творчості або на певну тему (Н. Купіна, В. Топоров). Також суперечливим є визнання темпораль-

ної та локальної обмеженості надтексту. Одні науковці підкреслюють цю властивість (Г. Бітенська, Н. Купіна). Інші стверджують, що надтекст є незамкненою єдністю, динамічною системою, яка здатна розвиватися, поповнюючись новими складниками (О. Лошаков, О. Шурупова) [16: 226]. Існують різні погляди щодо ознак надтексту (О. Лошаков [9: 194-214], Н. Медніс [10: 5-6], В. Топоров [14: 259-367]). Тому проблема концептуальної сутності надтексту конфлікту, розгляд механізмів його функціонування, опис процесів, що забезпечують внутрішню єдність, мають **актуальний** характер для сучасного українського мовознавства.

Мета статті — окреслити ознаки надтексту українськомовного міжособистісного конфлікту. **Основною джерельною базою** виступають конфліктно марковані тексти, що характеризуються єдністю форми і змісту, зв'язністю, завершеністю та забезпечують реалізацію мовцями їхніх конфліктних цілей. У центрі уваги — діалоги, репродуковані в текстах різних стилів (розмовний, публіцистичний, художній, діловий). Предметом уваги також стають когнітивні структури (знання про людське буття) як джерело мовного конфлікту. Обсяг мовного матеріалу, на основі якого зроблено висновки, близько 400 текстових фрагментів.

Структурна організованість тексту, його системність, відтворюваність дають лінгвістам підставу говорити про існування текстових парадигм. Наприклад, А. Загнітко висловлює думку про наявність трьох парадигм, у які входить художній текст: жанрової, функціонально-стильової та індивідуально-авторської [4: 766]. Намір зрозуміти сутність надтексту нашою думкою є думка про можливість виділення *ментальної парадигми*, тобто можна говорити про *об'єднання текстів, що виявляють ментальний код*, зазвичай, пов'язаний із соціально-психологічними явищами, що є проявами духовного світу людини чи соціальної спільності, епохи або етнокультури. Менталітет має загальнолюдське значення, а от ментальність орієнтує індивідуума *на відповідну поведінку, цінності* та має *світоглядно-практичний характер*. Ментальність відкривається в орієнтації особи на певне світосприйняття зі своєю системою морально-етичних, естетичних, прагматичних вимог, норм, цінностей; із апробованими принципами взаємин між людьми, з «доведеним до автоматизму» ставленням до релігії, культури, природи, простору, часу, праці, побуту, дозвілля [2: 124]. Усі ці складники народного буття виявляються в мові, яка є *формою існування та передачі ментальної інформації*.

Ментальність — це універсальний рівень індивідуальної та колективної свідомості. *Існування колективної ментальної свідомості* — умова існування надтексту. Тому логічно, що для надтексту характерний *колективний автор*. Надтекст складається з деякої кількості практичних варіантів текстів, кожен з яких, більшою чи меншою мірою, відтворює певні моделі мовної поведінки особи. Це утворення «орієнтує» індивідуума *на відповідні мовні дії*, які можуть реалізувати актуальну («тут і зараз») або потенційно можливу мовну діяльність людини в по-

єднанні з її *емоційним станом та поведінковими установками* (емоційний, мовний і поведінковий компоненти становлять структуру ментальності). Загальна картина світу «дозволяє» надтексту реалізувати необхідні буттєві «змісти» та цілі людини, серед яких — мовний конфлікт. Отже, *надтекст міжособистісного конфлікту — це система текстів, яка виявляє ментальну «норму реакції», пов'язану зі сприйняттям нацією конфлікту як явища, мовної взаємодії осіб у ньому та соціально-психологічних складових, що його супроводжують; яка надає особі можливості для планування та реалізації змістових і ситуативних «ліній» перебігу конфлікту.*

Надтекст міжособистісного конфлікту не передбачає наявності лише текстів, що є реалізацією кооперативних тактик осіб, як і не включає тільки тексти, що відображають конфронтацію. Його не можна сприймати як цілковите відтворення категорій «добро» чи «зло» в конфлікті. Надтекст міжособистісного конфлікту є безпристрасним «дзеркалом», яке відбиває ментальний код нації у всій його можливій нещадності або доброзичливості, адже історично формується членами спільноти відповідно до їхніх установок щодо цього явища. Він проявляє ментальну «норму реакції», «дозвільний простір» ступеня впливу на опонента в конфлікті; «розпізнає та пропонує» ті мовні резерви, які відповідають стадіям його перебігу. Він може мінятися з часом, виключаючи тексти, що стають неактуальними, та додає ті, які відповідають новим реаліям (напр., поява інтерактивних текстів).

Враховуючи роботи названих вище науковців, уточнюючи та доповнюючи їхні доробки, бачимо такими *ознаки надтексту міжособистісного конфлікту*:

1) наявність *тематичного центру*, «основи», що є сукупністю текстів, у яких репрезентовано поведінку осіб у мовному конфлікті різними засобами мови. Цим текстам властива певна концептуально-семантична основа, важливий культурний код, згідно з яким вони відтворюють важливий буттєвий факт — конфлікт. Такі тексти, з одного боку, є самодостатніми, адже виступають формою існування та передачі інформації про перебіг мовного конфлікту незалежно від його причин, умов, стадії, поведінки учасників та ін. З іншого — ці тексти інтегруються в надтекст лише за умови їхньої тематичної відповідності. У надтексті вони формують внутрішній простір, виявляючись різнорідними за обсягом, функціональним стилем, жанром, індивідуально-авторським представленням ситуації, але всі тексти є незмінно *однорідними тематично*. Ця обставина не дозволяє текстам «розсипатися, розлетітися й осісти в рамках інших надтекстів» [10: 2], вона з'єднує їх навколо спільної «основи»;

2) відносно *стабільна система* надтексту, який складається з текстів, що не лише виступають репрезентантами конфлікту, але й визначають закони його формування, напрями розвитку. Стабільність надтексту передбачає наявність у його текстах знаків мови, які «відобра-

жають» ментальні «норми реакції» в конфлікті з різними моделями мовної поведінки сторін. Звичайно, гетерогенність текстів призводить до їх неконгруентності між собою, інколи навіть повної відмінності (при різних мовленнєвих тактиках), але при тому вони обов'язково мають спільну «площину» з надтекстом, адже мовні конфлікти розвиваються за одними законами, хоча й за різними сценаріями. Звідси — складність, яку відчують більшість мовців на стадії власне конфлікту та при його завершенні. Важко пояснити, чому людина в конфліктах, зазвичай, удається до одних і тих самих мовних дій, але чомусь при тому хоче отримати різні результати.

Стабільність надтексту конфлікту відображається і в його структурі. Він має *центр* — це сукупність текстів, які є найбільш репрезентативними щодо мовного конфлікту, вони реалізують продуктивні і прийнятні для соціуму моделі поведінки та «норми реакції» в ньому; та «*віддалену*» *зону* — тексти, що є ситуативним, не частотним, темпорально, локально чи адресно обмеженим втіленням мовних дій особи в конфлікті (напр., поєднання мовних і позамовних дій щодо опонента). Унікальність надтексту — в його здатності «виявляти», «залучати» у своє поле й «утримувати» тексти, що відповідають його системі. Ці тексти стають сегментами системи, за якими вона визначається, а надтекст «гарантує» існування кожного тексту в ньому;

3) *змістова цілісність*, яка з'являється завдяки взаємодії кожного з текстів надтексту з позатекстовою реальністю. Як цілісна єдність надтекст конфлікту представлений текстами, які, по-перше, передають мовні дії осіб на різних стадіях перебігу конфлікту з використанням різних конфронтаційних тактик, із різними формами його завершення. По-друге, тексти тісно пов'язані з соціально значущою реальністю, адже емоційні стани, що супроводжують мовний конфлікт, як і поведінка людей, що «фіксує» ментальні установки, є об'єктивними проявами конфлікту. По-третє, надтекст виступає як цілісно-змістова єдність через проекцію на тексти, що до нього входять, особистості конфліктанта. «Життєвість» надтексту визначається тим етичним, творчим, світоглядним, науковим, історичним, релігійним та ін. «багажем», який зафіксовано мовною практикою осіб в окремих текстах. Завдяки запасу таких відомостей надтекст стає способом збагачення життєвого досвіду людей, навіть «цінності» конфлікту. «Ідеологія» надтексту створюється під впливом актуалізованих знань про «життєвість» його текстів, які виступають емоційно-ціннісним фоном, своєрідною модальною «межею», що надає цілісності надтекстовій конструкції, прагматичної і смислової єдності. Саме ці життєві знання виступають об'єктивною основою для визначення смислу кожного тексту, для з'ясування його змістової цілісності, розкриття ціннісно-змістових орієнтирів інтерпретації стратегій і тактик учасників конфлікту.

Надтекст конфлікту сприймається як цілісна структура не лише через його змістову «обов'язковість», але й тому, що він виявляється

актуалізованим у процесі осмислення мовної семантики *фрагментом культури*. Він має свій змістовий як етичний «негатив» (жорстокість, підлість, брехливість, зарозумілість, пиха та ін. щодо опонента), так і етичний «позитив» (чесність, щирість, порядність, самоповага, поступливість тощо). Лексичні, фразеологічні, граматичні резерви мови, стилістичні прийоми, що стають ключовими та багаторазово використовуваними в різних текстах, співвідносяться з етичною сферою, роблячи важливим *уявлення мовців про те, що не можна*: критично оцінювати опонента, словесно ображати, принижувати, висловлювати багато претензій, переходити «на особистості», обманювати, применшувати заслуги опонента та перебільшувати свою значущість, демонструвати свою перевагу, говорити зверхньо, підвищувати голос, дратуватися, кричати, занадто різко виявляти емоції, ігнорувати та не слухати опонента, зачіпати його «больові точки»; «заганяти в кут» опонента своїми звинуваченнями, запитаннями, претензіями, наказами тощо; перекладати на нього відповідальність за суперечку, вживати конфліктогени та відповідати конфліктогеном на конфліктоген; «розширювати» предмет конфлікту, накопичуючи претензії до опонента; ставити ультиматуми, залякувати, погрожувати, провокувати; відмовлятися від розмови з опонентом, від відповіді на його запитання, від пояснення своїх слів, дій, мотивів, цілей; завжди поступатися, погоджуватися зі словами, діями опонента. Або *можна (навіть необхідно)*: робити все можливе, щоб не вступати в конфліктний діалог; домагатися від опонента виразного формулювання суті його претензій, чітко висловлювати свою позицію, триматися на рівних із опонентом, зберігати самоконтроль і стриманість у висловлюваннях; визначати межі: говорити, що конкретно треба робити, щоб розв'язати цей конфлікт і не викликати його повторення; міняти мовленнєві тактики, вміти «переключатися» на інші теми, робити більше доброзичливих мовних (похвала, комплімент, жарт) і немовних (усмішка, схвальні рухи) посилай, вибачатися, говорити про свої помилки та про бажання йти на компроміс, бачити багатоваріантність мовних шляхів завершення конфлікту; замовкнути першим, адже для конфлікту потрібні двоє;

4) *синхронічність* надтексту — це здатність події мовного конфлікту в зовнішньому світі значною мірою збігатися з психологічним станом людини (термін, ідея запропоновані К. Юнгом). У синхронічно представленому полі надтексту поєднуються два чинники. По-перше, несвідомий образ конфлікту та його «зміст» входить у свідомість особи безпосередньо або опосередковано. По-друге, об'єктивна конфліктна ситуація здатна збігатися з цим «змістом». Суб'єкт фіксує збіг несвідомого образу з об'єктивною ситуацією й аналізує, як відбувся цей збіг. Такий процес з'єднується з певним психологічним станом людини. А оскільки образи та ситуації бувають різні, то і психологічні стани особи при збігу відмінні. Коли мовець фіксує вже відомий, повторюваний збіг, то не виражає розгубленості, а відкрито послуговується усвідомленими ра-

ніше «змістами». Завдяки такому штриху надтекст конфлікту отримує можливість «впливати» на сприйняття та «перетворення» індивідуумом позатекстової реалії відповідно до його психологічного стану;

5) *мовна спільність* — це необхідна умова існування надтексту. Вона складається завдяки взаємозв'язку конкретного тексту з буттєвими реаліями, що закріплені та відтворені в тексті можливостями мови. Наприклад, В. Топоров зараховує до таких реалій систему культурних образів, способи вираження граничності, простору та часу, прізвища, імена, числа, елементи метаопису, єдиний лексико-понятійний словник, мотиви [14: 261]. Мовний компонент у його структурі — це знання про реалії, про ситуації життєдіяльності, які є результатом набуття індивідуумами життєвого досвіду, що об'єктивується завдяки резервам мови. Цей процес не є однозначним і простим. Кожен текст відтворює особливий результат відбиття у свідомості мовця «картини» конкретного конфлікту. Логічно, що в текстах окремих мовців певні реалії представлено по-різному, якісь із них нівелюються, інші послаблюються або набувають додаткових акцентів. Але перед особою завжди постає питання про план вираження мовного конфлікту, тобто про те, що «переводить» позатекстову реальність — конфлікт — у текст. Різноманітність текстів конфлікту відкриває перспективу для мовного розмаїття всього надтексту.

Енергетичну цілісність надтексту забезпечує *сила взаємозв'язку* мовного та позамовного планів, коли особа може користуватися «готовими» мовними знаками для планування та реалізації змістових «ліній» будь-якого конфлікту. Ці моделі включають *узувальні мовні елементи* (лексичні, морфологічні маркери, «кліше», «штампи», вже сформовані синтаксичні «блоки» [Там само]), що відображають перебіг конфлікту й однозначно сприймаються в суспільстві як конфліктогени. Але надтекст також передбачає *конфліктну мовну творчість*. Непередбачуваність проблемних інтерперсональних контактів стимулює людину до змін у вже наявному тексті, до імпровізації як необхідної і швидкої реакції, до особистісної орієнтації в ситуації, що змінилася, до знаходження нових аргументів для опонента. Творчий позитивний підхід до конфлікту дозволяє перетворювати проблеми в нові можливості (конфлікт переводиться з деструктивної області в конструктивне русло), при цьому отримуючи максимальну вигоду (це питання гармонізації спілкування). Негативний творчий підхід відкриває шляхи для «вишуканих» образ опонента, включає до конфліктогенів знаки мови, що виступають такими ситуативно, проявляючись як оцінні мовні маркери, необхідні особі для конкретного адресата або ситуації.

Залежно від наявності/відсутності конфліктогенів, можна виокремити тексти, що *включають* чи *не включають* мовні конфліктогени. Ці «саботажники» спілкування налаштовують осіб на гостріше протистояння та роблять мовлення агресивнішим. Міру їхньої продуктивності визначає функціонально-стилістична належність тексту (пор.: конфліктно маркований комунікативний акт у тексті розмовного стилю,

який нерідко включає образи, грубу критику, брехню, лайку, та в публіцистичному чи діловому стилях, де прагнення до переваги над опонентом приховане, неявне, звідси більш «делікатні» форми конфліктогенів).

Особливості виявлення мовної поведінки осіб у конфлікті визначають багатовекторність текстів, адже особи послуговуються тактиками, що забезпечують різні комунікативні конфліктні цілі та відповідають певній стадії і фазі перебігу суперечки. Виділяються три *моделі мовної поведінки осіб*:

1) модель 1 — це мовна поведінка осіб, яка «сформована» *інсептивною* частиною тексту з установкою на початок конфлікту, до якої «додається» *локальна* частина тексту з установкою на можливість припинити боротьбу. Результат — мовний конфлікт стає реальністю, але може бути швидко завершеним;

2) модель 2 — це мовна поведінка осіб за моделлю 1, але цей сценарій виявляється *нерезультативним*, через що до нього додається *експансивна* частина тексту з установкою на *непередбачуваний* розвиток конфлікту. Результат — можливість знайти компроміс втрачено, мовний конфлікт досягає ескалації.

Для фази ескалації характерні мовні «впливи» на опонента:

а) «звуження» когнітивної сфери мовців, зростання їхнього емоційного напруження, що призводить до «примітивізації» мовної взаємодії (реалізується неускладненими, непоширеними, неповними, односкладними структурами; окличними і питальними реченнями; парцельованими, обірваними реченнями; повтором, еквівалентами речень);

б) неадекватне сприйняття опонента, що призводить до негативізму в реакції на нього (детермінується негативними оцінками, на мовному рівні реалізується негативно-оцінними знаками мови — лексичними, фразеологічними; порушеннями правил увічливості, морфологічними засобами вираження категорії оцінки);

в) розширення зони конфлікту, через що в тексті можуть з'явитися:

— акції сторін, які нібито не пов'язані зі змістом суперечки, відірвані від явної причини конфлікту. Якщо раніше конфліктанти мали розбіжності, що не вирішувалися, то зона їхньої взаємодії може суб'єктивно розширюватися, тому такі акції мають вихід на попередні «законсервовані» теми;

— акції сторін, які свідчать про тематичний відхід від початкового предмета конфлікту, коли у процесі протистояння сторони так «захоплені» власною конфліктною поведінкою, що забувають про причину суперечки і свої комунікативні конфліктні цілі;

г) акції «третіх осіб», які втручаються в перебіг конфлікту та змінюють його;

3) модель 3 — це мовна поведінка осіб за моделлю 2, до якої додається *апогейна* складова експансивної частини тексту з установкою на

найвищий ступінь розвитку конфлікту — жорсткі позамовні впливи. Результат — мовний конфлікт набуває форми «війни» із застосуванням усіх можливих засобів, вихід із нього надзвичайно ускладнений.

Спосіб існування мовного конфлікту підводить нас до висновку про його *дворівневу будову*: 1) перший рівень визначає причини та результат конфліктної взаємодії осіб; 2) другий — це *одиниці різних рівнів мови, які дають можливість особі для реалізації певних ситуативно необхідних мовленнєвих тактик*. Перший рівень є універсалиєю для аналізу міжособистісного конфлікту в будь-якому аспекті (психологічному, соціологічному, юридичному, історичному, медичному, філософському, культурологічному, військовому та ін.), він є статичним, адже образ конфлікту в осіб вже сформовано на передконфліктній стадії, а поява нових відомостей про об'єкт суперечки або виникнення додаткових умов перебігу — це вже нові причини конфлікту, його інше «життя». Другий — це динамічна сфера, *парадигма мовних знаків*, яка є предметом саме мовознавчого дослідження;

б) *відкритість* кордонів надтексту: в ньому складно виявити «початок» і зовсім не проглядається «кінець», він нічим не обмежений, не поставлений у жодні рамки, окрім ментальної «норми реакції», яка встановлюється колективною свідомістю народу в певний період свого культурного розвитку, відтак може змінюватися навіть до кардинально протилежної. Відкритість надтексту передбачає, що індивідуум не лише отримує інформацію про «норми реакції», але й засвоює їх, інтерпретує, використовує і створює «свої» тексти, що втілюють «нову» логіку, яка може з часом знайти відповідний образ нового текстуального світу, розширити сферу надтексту. Така «відкритість» лежить в основі будь-якого акту сприйняття та характеризує кожен момент пізнавального досвіду людини.

Але безмежність надтексту стає причиною проблем для його аналізу. З одного боку, надтекст конфлікту настільки «сильне утворення», що визначає безперервність змін у культурній «конфліктній пам'яті» народу, виводить на перший план загальний механізм ретрансляції з покоління в покоління інформації про найбільш оптимальні прийоми мовної поведінки, про стандартні завдання, що постають перед членами спільноти в процесі його перебігу, тобто він виступає культурно й історично значущим для соціуму явищем. Дослідження такого надтексту прояснює внутрішні тенденції національної культури, які неминуче пов'язані з процесами у світовому культурному просторі; властивості, що зумовили появу в минулому, існування в теперішньому та потенційний розвиток у майбутньому єдиної, але надзвичайно широкої парадигми текстів. З іншого — відкритість надтексту є його «слабкістю» (термін Н. Медніс), адже будь-яке дослідження в таких умовах надзвичайно ускладнюється. Відкритість кордонів надтексту конфлікту закладає безмежність трансформацій у його структурі, відтак і широту витлумачення. Внаслідок своєї об'ємності він може «розділятися» через

багатозначність у трактуванні «своїх» текстів (але не «розпадатися»), в результаті чого його ознаки послаблюються;

7) надтекст конфлікту є утворенням, що *не обмежене певним суб'єктом-творцем, стилем і жанром*, він одиниця всього текстового ресурсу культури. І це логічно, адже надтекст забезпечує репрезентацію конфлікту у всіх сферах життєдіяльності членів спільноти та для всіх її індивідумів. Такі відносини можуть виникати між текстами різних стилів і жанрів, створеними різними авторами, в різний час і з різними «темами». Необхідно визнати важливість вивчення цього явища як такого, що має серйозний вплив на розвиток стилесистеми української мови. Цей процес сприяє, з одного боку, універсалізації всього надтексту, тобто створенню його глобального стилістичного поля, а з іншого — «спеціалізації» для забезпечення мовної конфліктної поведінки осіб відповідно з певним стилем чи жанром мови.

Залежно від виду комунікативної «рамки», тобто з погляду категорій адресанта й адресата, вирізняють авторські та неавторські надтексти. Для надтексту міжособистісного конфлікту актуальним є лише виділення *авторських* текстів, адже міжособистісний конфлікт завжди має сторони взаємодії, в нього безумовно існують «творці». Водночас, у текстах, що до нього входять, особливо значимим вважаємо фактор адресата у плані призначення реплік адресанта *знайомому* або *незнайомому* його типу. Звідси наявність текстів, які відображають міжособистісний конфлікт із *знеособленими стосунками* (офіційними чи неофіційними), коли адресат сприймається не як особистість, а як незнайомий суб'єкт, з яким мовцеві доводиться конфліктувати; й *особистісно орієнтовані*, спрямовані на відомого (в тій чи тій мірі) суб'єкта;

8) можливість включення до надтексту конфлікту текстів, що мають *усну та письмову форми репрезентативності*. В останні роки в центрі уваги науковців при спробах опису надтекстів частіше виявляється його розуміння в широкому сенсі — як свідомо організованого результату культурно-мовного процесу, та у вузькому — як письмове джерело та як мовленнєва діяльність;

9) *високоваріативний характер* є особливою ознакою надтексту. Знання мовцем відносно зрозумілого для нього кола текстів «про мовний конфлікт» визначають можливі тенденції його розвитку. Структура надтексту «центр → віддалена зона» дозволяє адресанту з цієї сукупності текстів обрати той, що буде відповідати його потребам і допускає *виключення, заміну* одних текстів іншими або *заміщення* певних частин тексту. Можливість видозміни окремої частини тексту чи його заміна робить надтекст конфлікту високоваріативним феноменом.

Скориставшись просторовою аналогією Р. ді Бартіні (автора теорії про тривимірний час) для пояснення високоваріативного характеру надтексту конфлікту, цю ознаку розуміємо так. По-перше, «стріла часу» — це пряма. Людина «йде» в конфлікті від минулого до майбутнього, адже умовою його перебігу є час (тривалість і частота конфлікту,

період участі в ньому кожної зі сторін, період кожного його етапу та ін.), хоча «висвітлює» у своїй свідомості поточний момент — теперішнє. Але це не означає, що особа забуває про те, що залишилося в минулому. Зазвичай, у пам'яті зберігаються ті знаки мови, які стали маркерами конфлікту, викликали негативні емоції, змусили самому виявити як вербальну, так, можливо, й невербальну агресію. Вони є, хоча в силу свого сприйняття людина в цей момент їх вже «не бачить» і «не чує». Вони стають особистісним знанням індивідууму про мовний конфлікт (*Що говорив я? Що говорив опонент? На які слова образився я? На які слова образився опонент?* тощо). Завдяки «відповідям» на такі запитання формується особистий конфліктний досвід мовця. По-друге, опонентами можуть бути різні люди, тож особа має не один, а багато «досвідів», що з'явилися залежно від кількості конфліктних ситуацій, в яких вона брала участь. Тому мовець обирає різні «дороги», сформовані в різні «часи» його життя. Це другий часовий вимір, який складається зі значного числа паралельних «доріг». Третя складова — це «обсяг» мовних знаків, що використовує мовець. Знову людина відповідає собі на запитання: *Які резерви мови я можу / не можу (доречно / недоречно) та в якому обсязі використати в конфлікті щодо цієї особи? Куди приведе така «дорога»?* Людина в конфлікті «кружляє» тривимірним простором, переміщається у всіх трьох вісях часу, послуговуючись різними текстами і змінюючи їх відповідно до сфери, виду, умов, причин суперечки, власних стратегій і тактик.

Варіативність надтексту також виявляється завдяки текстам, у яких репрезентовано можливість людини *не робити* «тут і зараз» вибір, відмовитися від певної «дороги» чи реалізувати своє рішення про *тимчасове припинення взаємодії з опонентом*. Також можна говорити ще про один варіант, коли особа *не визначилася щодо свого подальшого мовного «руху»* в конфлікті. Текст, що відповідає такій невизначеності, може з'явитися, коли особа не знайома з опонентом або не знає, яка це людина, через що не має будь-якого досвіду спілкування з нею, або коли опиняється в непередбачуваній, незрозумілій конфліктній ситуації. Відсутність знань про простір «дороги», що позаду, зумовлює «нульову» пам'ять особи, ніби розриваючи рух «стріли часу», роблячи його неповноцінним. Тоді мовець потрапляє в ситуацію «невизначеність», але тимчасово, адже комунікація передбачає реакцію на співрозмовника. Виходом із цих умов є відновлення особою в пам'яті досвіду мовної взаємодії з іншими особами, ймовірно, на основі схожості психологічного типу опонента, його схильності до конфліктної поведінки, соціальної ролі чи статусу, статі, віку тощо;

10) *універсальність*, яка стає актуальною у зв'язку з посиленням у суспільстві інтересу до інформаційних технологій. Ця ознака виявляється завдяки можливості надтексту включати тексти, які також є репрезентантами конфлікту у віртуальному просторі, де існує перспектива взаємного зв'язку між особами на різних рівнях інтерактивності.

В інтернеті одним із учасників взаємодії є людина, яка, користуючись його ресурсами, може спілкуватися з іншими людьми (електронна пошта, ICQ, web-форум та ін.). Сучасний інтернет робить самодостатнім розум людини, але не враховує її почуття. Індивідуум ніби має контакт із іншою особою, однак нерідко залишається сам на сам лише з системою особливих символів на екрані. У плані такого зв'язку особа перебуває в досить специфічному світі, який є результатом її віртуальної діяльності. Але при тому вона виявляється дезорієнтованою у звичайному світі. Руйнування логічної концепції розуміння дійсності призводить до того, що особа сприймає певні життєві реалії (зокрема й міжособистісний конфлікт) уривчасто, без опори на вже наявні знання.

Розвиток інформаційних технологій робить помітним нові можливості мови, формуючи у свідомості людини нові «установки» та «норми реакції», обумовлюючи нові «правила» мовної поведінки. Комп'ютерна ера спонукає до переосмислення принципів подання і сприйняття інформації, а комп'ютер «змушує» людину до створення текстів, що є результатом поєднання різнорідних інтерактивних рівнів. Усе відоме індивідууму про слово виявляється зміненим, що відкриває нові шляхи самореалізації, і не завжди позитивні. Через це проблемою стає не так слово в конфлікті, як людина, яка здатна збільшити його інтенсивність на певних рівнях інтерактивності. Відтак до надтексту включаються тексти, що є:

а) результатом *одночасної (on-line) діалогової взаємодії*, коли в інтерактивному просторі відбувається швидкий (в усній або письмовій формі) обмін конфліктними акціями → реакціями осіб;

б) результатом *відтермінованої (off-line) діалогової взаємодії*, коли в інтерактивному просторі відбувається обмін конфліктними акціями → реакціями, де повідомлення-реакція адресата пов'язане з попередньою акцією адресанта, але ця реакція є відповіддю «із запізненням», через деякий час.

Як перший, так і другий вид є наслідком комунікаційної взаємодії осіб і можливий через спеціальні інтернет-ресурси (серед найпопулярніших — Facebook, Google+, ICQ, Skype, Twitter, Yahoo, Однокласники, ВКонтакте). Сфера таких мовних конфліктів, як і їхні причини, образи, стратегії, мовленнєві тактики, мовні конфліктогени нічим не відрізняються від тих, які було зафіксовано за межами віртуального простору, але існують і деякі відмінності. По-перше, неможливі або ускладнені певні умови перебігу конфлікту: просторові, часові, соціально-психологічні. Нереальність використання низки поведінкових тактик (фізичний вплив, нанесення тілесних ушкоджень, блокування чужої діяльності, заподіяння болю) змушує опонентів вдаватися до більш агресивних мовленнєвих тактик для захисту власної позиції, тому такі тексти нерідко включають негативно-оцінну лексику. По-друге, тексти можуть відображати перебіг конфлікту між людьми, які ніколи особисто не бачили одне одного (напр., в ресурсах Facebook, Однокласники, ВКон-

такте можна будь-кому надіслати будь-яке повідомлення, зокрема й некоректне, що може викликати відповідну негативну реакцію). По-третє, тексти, якими користувачі обмінюються через інтернет, нерідко включають емотикони, що допомагають особі проявити «креативність» в умовах обмеженої цифрової комунікації. Також інформаційні технології дозволяють доповнювати тексти фото, малюнками, умовними зображеннями, що є хоч і неприродним, але логічним для комп'ютерної ери «внесенням» до тексту.

Як бачимо, у процесі міжособистісної конфліктної діяльності відбувається розрізнення та конституювання самої людської особистості; відкривається реальність як уже здійсненої комунікативної дії, так і її потенційна актуальність; мовне спілкування інтенсифікує саморозуміння його учасниками національної культури, роздуми про значущі «змісти» та цілі у сфері людського буття, усвідомлення своєрідних рис нації. Все різноманіття текстів формує як для кожного індивідууму, так і для національної спільноти *загальну «схему» надтексту*, тобто інформацію про позиціонування адресанта й адресата в мовному конфлікті залежно від можливостей його продовження, способів впливу на опонента. При тому надтекст виступає щодо кожного індивідуума не просто як «носій» колективного знання, але й як «помічник» у його прагненні бути членом спільноти, котрий хоче гармонізувати своє спілкування.

Текст конфлікту *багатозмістовий*, тому є ще одне питання, на яке варто звернути увагу, — його транстекстуальний характер, який розглядаємо не лише як зв'язок з іншими текстами, але й, «через них», з іншими надтекстами, адже кордони надтекстів нерідко взаємопроникненні. Конфліктні тексти вповні *можуть належати одночасно різним надтекстам*. Якщо власне авторські надтексти є об'єднанням текстів одного або декількох авторів, то конфліктний текст одночасно є елементом *надтексту конфлікту* та *авторського надтексту*. Типовими зразками колективно-авторських надтекстів є надтексти-журнали, надтексти-газети, надтексти-збірники, де їхня цілісність визначена світоглядною позицією колективного автора, редакції. Тож конфліктний текст одночасно є елементом *надтексту конфлікту* та *надтексту журналу, газети* чи *збірки*. Авторські метанадтексти є цілісними об'єднаннями «вторинних» текстів, створюваних на основі первинних. До них належать наукові роботи, присвячені різноаспектному вивченню творчого надбання того чи того письменника, групи письменників, мови творів, стилістичних прийомів авторів та ін. [про це: 8: 205]. Тоді текст конфлікту одночасно може бути елементом *надтексту конфлікту* та певного *метанадтексту*. Якщо надтексти можуть кваліфікуватися на основі критерію спільності ознак стильової, родової, жанрової належності, то конфліктні тексти одночасно є елементом *надтексту конфлікту* та *надтексту певного стилю, жанру, літературного роду* тощо.

Отже, в результаті вищенаведеного аналізу надтексту міжособистісного конфлікту можна зробити такі висновки: він має єдину тематичну

основу, змістову цілісність, рухливі межі, мовну спільність; це стабільне, відкрите, високоваріативне й універсальне утворення, що виступає носієм колективного знання про можливості, норми, звичаї поведінки індивідуумів у конфлікті. Думаємо, що порушене питання заслуговує на подальшу увагу та може мати **перспективи** наукових розвідок. Зокрема, з'являються сприятливі умови для виявлення відмінностей українськомовної репрезентації інших видів конфліктів. Дослідникам ще належить визначитися і з проблемою, чи передбачають інші види конфліктів належність до інших надтекстів, чи є тими самими критерії їх виділення та яка типологія текстів у структурі цих надтекстів конфліктів.

1. *Гатальська С.М.* Філософія культури : підручник для студ. вищих навч. закл. — К. : Либідь, 2005. — С. 298–312.
2. *Додонов Р.А.* Теория ментальности: учение о детерминантах мыслительных автоматизмов : [монография]. — Запорожье : Р/А «Тандем-У», 1999. — 264 с.
3. *Загнітко А.* Структура і функції гіпертексту: статус і позиційні параметри комунікантів // *Донецький вісник Наукового товариства ім. Шевченка* / ред. А. Загнітко. — Донецьк, 2009. — Т. 26. Мовознавство. — С. 157–174.
4. *Загнітко А.П.* Теоретична граматики сучасної української мови. Морфологія. Синтаксис : [сучас. вітчизн. посіб.]. — Донецьк : БАО, 2011. — 991 с.
5. *Ильин И.П.* Постмодернизм : словарь терминов — М. : ИНИОН РАН; INTRADA, 2001. — 384 с.
6. *Карпіловська Є.А.* Вступ до прикладної лінгвістики: комп'ютерна лінгвістика : підручник. — Донецьк : Юго-Восток, 2006. — 188 с.
7. *Купина Н.А., Битенская Г.В.* Сверхтекст и его разновидности // *Человек — Текст — Культура*. — Екатеринбург : ИРРО, 1994. — С. 214–233.
8. *Лотман Ю.М.* Об искусстве: Структура художественного текста. Семиотика кино и проблемы киноэстетики. Статьи. Заметки. Выступления (1962–1993). — СПб. : Искусство-СПб, 2005. — 704 с.
9. *Лошаков А.Г.* Сверхтекст как словесно-концептуальный феномен : монография. — Архангельск : Поморский ун-т, 2007. — 344 с.
10. *Меднис Н.Е.* Феномен сверхтекста // URL: <http://pochit.ru/literatura/8359/index.html>.
11. *Наумова М.Ю.* Нові медіа та традиційні ЗМІ: моделі співіснування // *Актуальні проблеми соціології, психології, педагогіки* / відп. ред. Б.А. Головкин. — К. : Фенікс, 2011. — № 13. — С. 86–92.
12. *Николаева Т.М.* «Московский текст» в переписке Пушкина // *Лотмановский сборник*. — М., 1997. — № 2. — С. 577–590.
13. *Титаренко М.* Новочасна журналістика в контексті синергетики або В пошуках унікального «надлишку» // URL: http://lnu.edu.ua/mediaeco/merereg_zmi/tytarenko_nadl.htm.
14. *Топоров В.Н.* Петербург и «Петербургский текст русской литературы» // *Топоров В.Н. Миф. Ритуал. Символ. Образ: исследования в области мифопоэтического : избранное*. — М. : Прогресс; Культура, 1995. — С. 259–367.
15. *Тюпа В.И.* Фрагменты Петербургского интертекста // *Анализ художественного текста*. — М. : «Академия», 2006. — С. 264–272.
16. *Шурупова О.С.* К вопросу о сверхтексте // *Филологические науки. Вопросы теории и практики*. — 2012. — №7 (18). Ч. 1. — С. 225–227.

Статтю отримано 14.10.2014

Liudmila Bilokonenko

Dnipropetrovsk

THE SIGNS OF OVERTEXT OF INTERPERSONAL CONFLICT

The article examines the signs of overtext of interpersonal conflict. It was indicated that features of overtext in the conflict are: similar theme, content integrity, moving borders, linguistic unity; it is a stable, opened, high variation, and universal formation. It is pointed out that the existence of a collective mental consciousness is an essential condition for the existence of overtext of conflict. It is noted that overtext of conflict presented throughout a significant number of texts, each of which reflect certain models of linguistic behavior of people at all stages in the course of interpersonal conflict.

Key words: overtext, signs of overtext, interpersonal conflict, language conflict, mental information.

Мовна мозаїка

ІЛЛЕ ЧИ ІЛЛЕ В КЛИЧНОМУ ВІДМІНКУ?

Із 90-х років ХХ ст. чинний “Український правопис” для чоловічого імені *Ілля* подає форму кличного відмінка *Ілле*. Лише 2012 року в цьому правописі (§ 103) у відмінковій парадигмі іменника *Ілля* з’явилася форма кличного відмінка *Ілле*, хоч у § 47, де коментують правопис закінчень кличного відмінка іменників І відміни, рекомендують уживати його із закінченням **-е**, тобто як *Ілле*. Логічно постало питання: “У якій формі кличного відмінка треба вживати ім’я *Ілля*?”. Щоб прально відповісти на це питання, потрібно з’ясувати, як воно утворилося історично. Давня форма *Ілія* ([l’ijá]) зазнала історичних фонетичних змін (редукції голосного переднього ряду *i*, асиміляції *j* приголосним [л’]), унаслідок яких вона набула сучасної форми *Ілля*, пор.: [l’ijá] → [l’jja] → [l’ja] → [l’l’a] → графічно *Ілля*. Таких самих фонетичних змін зазнало це ім’я і в непрямих відмінках, зокрема й у кличному:

Р. в., Д. в., М. в.: [l’ijí] → [l’jji] → [l’ji] → [l’l’i] → графічно *Іліі*.

Зн. в.: [l’ijy] → [l’jju] → [l’ju] → [l’l’y] → графічно *Ілію*.

Ор. в.: [l’ijeju] → [l’jeju] → [l’jeju] → [l’l’ejju] → графічно *Ілією*.

Кл. в.: [l’ije] → [l’je] → [l’je] → [l’l’e] → графічно *Іліє*.

У всіх відмінкових формах іменник *Ілля*, як бачимо, мав подовжений м’який приголосний звук [л’:], м’якість якого на письмі передавали буквами **я, і, ю, є**. Зважаючи на ці історичні фонетичні зміни, ім’я *Ілля* в кличному відмінку сучасної української літературної мови повинне мати форму *Ілле*. Проте іменники першої відміни м’якої групи, основа яких мала кінцевий подовжений м’який приголосний звук (пор.: *рілля, суддя, Ілля* та ін.), зазнали вирівнювання закінчень за зразком іменників цієї ж відміни і групи, але без подовженого приголосного основи, а саме таких, як *земля, пісня* й под. Унаслідок вирівнювання в орудному та кличному відмінках усі названі іменники м’якої групи набули однакового закінчення, відповідно **-єю** (Ор. в.) та **-е** (Кл. в.), пор.: *землею, земле; піснею, пісне і ріллею, рілле; суддею, судде; Іллею, Ілле*. Саме із такими закінченнями їх кодифіковано в “Українському правописі”, а на його основі — і в граматиках та навчально-довідкових виданнях. Незважаючи на це деякі словники рекомендують форму кличного відмінка *Ілле*, див., зокрема: Нитченко Д. Український орфографічний словник. — Мельборн — Австралія, 1985. — С. 53; Скрипник Л.Г., Дзятківська Н.П. Власні імена людей. — К. : Наук. думка, 1996. — С. 229; Бурячок А.А. Орфографічний словник української мови. — К. : Наук. думка, 2002. — С. 173; Головашук С.І. Орфографічний словник української мови. — К.; Ірпінь : Перун, 2006. — С. 460. Якщо повернути історичну форму кличного відмінка *Ілле*, тоді треба вживати також *рілле, судде*. Крім цього, в орудному відмінку потрібно буде замінити закінчення **-єю** на **-єю**, тобто вживати *Іллею, ріллею, суддею*. Затвердити ці зміни вповноважена лише Українська правописна комісія.

Отже, історична форма кличного відмінка *Ілле* після водноманітнення відмінкових закінчень усіх іменників першої відміни м’якої групи перетворилася на *Ілле*. Ця нова форма кличного відмінка чоловічого імені *Ілля* досі чинна в українській літературній мові.

Катерина Городенська

УДК 811.161.2'37'0

Альбіна Ковтун

м. Чернівці

РОЗВИТОК ПОЛІСЕМІЇ ЛЕКСЕМ З РЕЛІГІЙНИМИ ЗНАЧЕННЯМИ: НЕОБРАЗНІ СЕМАНТИЧНІ ДЕРИВАТИ

У статті простежено творення полісемії лексем з необразними релігійними значеннями як індикатор рівня взаємовпливу світської й сакральної сфер у суспільстві. Визначено продуктивні шляхи семантичних змін: формування релігійних значень у загальноживаних лексемах, що викликано звуженням первинних значень, появу нових релігійних з уже відомих релігійних та утворення нерелігійних у релігійно-термінологічних лексемах через розширення релігійних значень. Необразні семантичні деривати можуть втрачати зв'язок з вихідними значеннями, що веде до розвитку омонімії.

Ключові слова: полісемія, семантична структура лексеми, сема, семантичний дериват, семантичне калькування, звуження / розширення значення.

Загальним рушієм розвитку лексичної системи кожної мови є постійно напружена рівновага її компонентів, яка виявляється в опозиції „значення слова — синтагматичні можливості слова” [7: 661]. Вивчення надстильових стосунків лексичних одиниць сприяє з'ясуванню закономірностей їх формування, охоплюючи внутрішні процеси семантичного розвитку та залежність від зовнішніх впливів, що притаманно українській релігійній лексиці, пов'язаній з численними запозиченнями, які співіснують поруч з питомою лексикою. Дослідження загальних тенденцій розвитку українського релігійного слова передбачає пошук таких лексем, від яких через універсальні семантичні переходи утворено прямі чи опосередковані семантичні деривати [10: 149] та відтворення семантичних зрушень як „шляхів семантичної еволюції та синхронної семантичної деривації, що зв'язують між собою різні значення слова і забезпечують

© А. А. КОВТУН, 2014

йому необхідну поліфункційність та не менш необхідну значеннєву єдність” [6: 585].

Полісемію українських лексем з релігійними значеннями спричинює насамперед семантична взаємодія загальнонавживаної та релігійно-термінологічної лексики, а саме:

— нове значення виникає після зміни функції предмета, ролі особи, суті явища чи процесу: *корогва* ‘церковне знамено’ (СУМ-1: 463) < псл. **korogva* (=chorogy) ‘прапор’ (ЕСУМ III: 37); *молитися* ‘звертатися до бога, до святих з проханням, подякою; проказувати слова молитви’ (СУМ-11 IV: 784) < псл. **modliti*, споріднене з лит. *molǔyti* ‘благати’ (ЕСУМ I: 501); *помазувати* ‘здійснювати обряд помазання’ (СУМ-1: 828) < псл. **mazati* ‘мазати’ (ЕСУМ I: 359).

— нове значення виникає на основі образного порівняння денотатів з протилежних сфер використання — сакральної та профанної, причому:

- регулярне залучення образного зіставлення релігійного й нерелігійного поступово стирає свіжість (у словниках такі значення подають без позначки *перен.*): *відлюдник* ‘релігійний фанатик, який живе осторонь у відлюдному місці’ < ‘той, хто тримається або живе осторонь від інших людей’ (СУМ-1: 138); *послушенство* ‘перебування прислужником у монастирі під час підготовки стати ченцем, виконання обов’язків послушника’ < ‘слухняність’ (СУМ-11 VII: 344); *владика* ‘Бог’, ‘архієрей, митрополит’ < ‘володар, пан’ (СУМ-20);

- образність збережено (авторські образні утворення у словниках, зрозуміло, відсутні, а регулярні значення мають ремарку *перен.*): *вихрещувати* ‘бити кого-небудь; глузувати з кого-небудь’ (СУМ-20) < ‘здійснювати обряд хрещення над людиною, що переходить в християнство з іншої релігії’ (СУМ-20); *іконостас* ‘виставлені напоказ нагрудні нагороди’ (*Дядько сидів на призьбі, простягнувши вперед єдину свою ногу і миліці. На грудях у нього був чималий іконостас...* (О. Довженко) < ‘портрети для публічного показу’ (— *У міськомі мені бороду обріжуть, як не закінчу цей іконостас...* — *І моїх 2 крб. за портрет Миновича плакали* (В. Яворівський) < ‘стіна зі вставленими в неї іконами’ (СУМ-1: 398); *храм* ‘сфера благоговійного зосередження чого-небудь цінного’ (*Храм світла й радості, що його вже встигла вибудувати фантазія, розвалювався...* (О. Гончар); *Поверни мені пам’ять і душі моєї храм!* (Р. Іваничук) < ‘місце, яке викликає почуття глибокої поваги’ (СУМ-1: 1247) < ‘будівля, де відбуваються богослужіння’ (СУМ-1: 1247).

Метою нашої статті є аналіз значень лексем першого різновиду, шлях виникнення яких — зміна функції предмета, ролі особи, суті явища чи процесу (називаємо їх **необразними**). Саме такі семантичні деривати мають здатність частіше втрачати зв’язок з вихідними значеннями, перетворюючись в омоніми, ніж образні. У різний час було сформовано низку сучасних омонімічних пар з релігійною лексемою: *затвор* ‘місце усамітнення затвірника (келія)’, ‘місце ув’язнення’ — *затвор*

‘пристрій для перекивання отворів приладів вогнепальної зброї і т. ін.’ (СУМ-1: 339), *запуст* ‘заговини’ — *запуст* ‘зарість’ (СУМ-11 I: 284), *лик* ‘зібрання, сонм (ангелів, святих і т. ін.)’ — *лик* ‘обличчя (звичайно на іконах)’ (СУМ-1: 497), *образ* ‘ікона’ — *образ* ‘вигляд, зображення (відображення)’ (СУМ-1: 665), *оклад* ‘металеве оздоблення на іконах’ — *оклад* ‘розмір заробітної плати’ (СУМ-1: 681), *промисел* ‘провидіння’ — *промисел* ‘добування засобів існування; місце, родовище добування чого-н.’ (СУМ-1: 913), *треба* ‘жертвоприношення; релігійний обряд (хрестини, вінчання, панахида та ін.), який замовляє вірник’ — *треба* ‘потрібно, необхідно’ (СУМ-1: 1167) та ін.

Однак в історії мови фіксуємо значно більше омонімічних пар, які сьогодні є втраченими. Зокрема, реєстр „Словника української мови XVI — першої половини XVII ст.” становить низку повторюваних заголовних слів (*воздухъ* — *воздухъ*), з пар яких сучасні українські словники фіксують лише одне слово або не фіксують жодного: *баня* ‘християнський обряд хрещення’ — *баня* ‘лазня; мінеральні купелі’ (СУМ-28 II: 18), *бѣгунъ* ‘утікач’, ‘посланець’, ‘віровідступник’ — *бѣгунъ* ‘зовнішня частина колеса’ (СУМ-28 III: 141), *винность* ‘провина’, ‘гріх’ — *винность* ‘повинність’ (СУМ-28 IV: 64), *внутрь* ‘нутро, середина’, ‘сутність’, ‘душа’ — *внутрь* ‘в, всередині, всередину та под.’ (СУМ-28 IV: 134), *воздухъ* ‘покрив для чаші з причастям’ — *воздухъ* ‘повітря’, ‘вершина’ (СУМ-28 IV: 175), *жрати* ‘приносити в жертву’ — *ежрати* ‘їсти’, ‘нищити’ (СУМ-28 IX: 180), *заступъ* ‘захист, оборона’, ‘захисник, небесна сила’, ‘напад’ — *заступъ* ‘знаряддя праці’ (СУМ-28 X: 228–229), *заходъ* ‘одна із чотирьох частин світу’, ‘країни Західної Європи, католицький світ’ — *заходъ* ‘спуск небесного світила за обрій; кінець чого-н.’ (СУМ-28 XI: 36), *исходъ* ‘рух за межі чого-небудь’, ‘назва другої із п’яти книг Старого Завіту’, ‘смерть’ — *исходъ* ‘коліно’ (СУМ-28 XIII: 219–220), *казане* ‘релігійно-повчальна промова під час богослужіння’, ‘конфесійний жанр’, ‘промова’ — *казане* ‘покарання’ (СУМ-28 XIV: 9–10), *клиросъ* ‘сукупність церковнослужителів’ — *клиросъ* ‘підвищене місце для хору в церкві’ (СУМ-28 XIV: 122), *крижъ* ‘стовп у вигляді хреста як знаряддя страти’, ‘предмет хрестовидної форми як символ християнства’, ‘хрест як геральдичний знак’, ‘молитовний жест християн’, ‘страждання’, ‘випробування’ — *крижъ* ‘крижі, попереки’ (СУМ-28 XV: 113–114) та ін.

На периферії системи, окрім лексем, залишилася досить велика кількість значень, які мали перспективу стати омонімімами, але такими не стали. Скажімо, вихідне значення лексеми *vīra* — це ‘правда, істина’: „д.-в.-н. *wāra* ж. „правда, вірність, милість”, д.-в.-н. *wār* „правдивий, правильний”, д.-ірл. *fīr* „правдивий, істинний”, лат. *vērus* „істинний, правдивий” (ЭСРЯФ I: 293). У пам’ятках Київської Русі, крім первинного значення ‘правда, істина’, за лексемою **вѣра** / **вира** словники фіксують похідні: ‘упевненість’, ‘присяга, клятва’, ‘довір’я’, ‘усвідомлення Божого закону, релігія’ (МСДРЯ I: 490) (їхній розвиток М. Шанський

схематизує так: „‘правда, істина’ > ‘клятва, обіцянка’ (тобто „запевнення кого-н. в істинності”); давньоісланд. *vār* — богиня обітниць; рос. *уверять*, польськ. *wiarac’* „клястися”) > ‘віра, упевненість’ і як конкретизація останнього значення — релігійне значення (віра в Бога)” (ЭСРЯШ I: 53-54) та ‘штраф, податок’, ‘прикмета’: „/**ВИРА** = **ВЪРА** — денежная пѣня, замѣняющая смертную казнь: *А на костехъ и по мъртвецѣ не платити виры же имени не вѣдаютъ не знаютъ его (=вѣры)*” (МСДРЯ I: 262–263); „вѣра — примѣта: — *У насъ вѣра такая, что какимъ вѣтромъ пошелъ ты изъ становища, такимъ и на мѣсто придешь*” (МСДРЯ I: 491). Останні два значення мали тенденцію до перетворення лексем у омоніми, та з часом їх втрачено: ‘прикмета’ зникло одразу — його не помічено вже в староукраїнській мові, а ‘штраф, податок’, очевидно, загубилося трохи пізніше (про його активність у староукраїнській мові пише І. Огієнко (ЕССУМ I: 232), як і низка інших похідних лексем з коренем **вір-** із тематичної групи „грошообіг”: *вір* ‘кредит’, *віритель* ‘кредитор’, *вірник* ‘довірена особа’ (ЕСУМ I: 402). У XIV–XV ст. семантичну структуру лексеми **вѣра** / **вира** поповнило значення ‘свідчення (показання)’ (ССУМ I: 229–230), яке, як і ‘штраф, податок’, стосувалося, зокрема, регулювання суспільно-ділових взаємин, судочинства зокрема. Таке значення широко представлено в документах пізнішого періоду — XVI–XVII ст. (СУМ-28 VI: 149), проте воно не дійшло до носіїв нової української мови, як і первісні значення ‘правда’ й ‘присяга, клятва’, попри їхнє особливе поживлення у XVI–XVII ст., коли полемісти, захищаючи православ’я від католицизму і протестантизму, поруч з релігійним значенням ‘визнання існування Бога, релігійний світогляд’ часто послугувалися ‘правда, істина’: *...отступают от вѣры, с невѣрными суть причтени* (Г. Смотрицький); *По принятию же духа святого уже все вѣдаютъ ...спасением людським (з невѣрства до вѣры приводячи) шафуют* (В. Суразький); *Чи не ліпше было вѣрою живымъ быти, нижли невѣриемъ здохнути* (І. Вишенський).

Отже, в сучасній українській мові закріпилися три значення лексеми *віра*, що позначають чуттєво-практичний стосунок людини до світу (‘упевненість’, ‘довір’я’, ‘визнання існування Бога, релігійний світогляд’ (СУМ-1: 151; СУМ-20), а первинне ‘правда, істина’ та низка вторинних ‘прикмета’, ‘штраф, податок’, ‘свідчення (показання)’, ‘присяга, клятва’, що могли стати омонімічними, не збереглися. Зауважимо, що, незважаючи на перерваний у вільному використанні розвиток певних гілок семантичних структур релігійних лексем, утрачені значення продуктивно зберігає фразеологія, як, наприклад, розвинене значення ‘післяплата’ лексеми *віра* у фразеологізмі *навѣру*, зафіксованому вперше ще в пам’ятках Київської Русі (МСДРЯ I: 491): *навѣру* — „в кредит, з оплатою пізніше” (СУМ-28 VI: 149), *брати на вѣру* — „брати в долг” (МСТ I: 165), „Братъ, взятьъ займы — позичати, позичатися, позичити; брати, взяти набір (у борг; на борг, боргом, *на віру*, на повір); брати, взяти в позику (позикою); боргувати, поборгувати” (РУС). Крім того,

жити на віру — „перебувати в сімейних стосунках, не зафіксованих державним органом реєстрації актів цивільного стану” (так би мовити, „жити в борг”).

Шляхів досягнення полісемії лексем з необразними релігійними значеннями з огляду на взаємозв'язок світської та сакральної сфери є кілька.

Найпродуктивнішим у розвитку семантичних структур лексем з релігійними значеннями в різних мовах завжди було утворення релігійних значень у структурах загальноновживаних лексем. Наприклад, *grіb* початково могло означало ‘те, що нагрібали чи вигрїбали’ (ЭСРЯЦ: 95) (< спільнослов'янський корінь **grebti*, *grēbati* — ‘копати, грєбти, веслувати’ (ЕСУМ I: 589), від чого могли походити ‘могила’, ‘склеп, гробниця’ (СС: 178), ‘яма’ та ‘ящик, у якому хоронять покійника (труна)’ (МСДРЯ I: 38), ‘плащаниця; місце, де зберігають плащаниці’ (СУМ-28 VII: 89). СУМ-1 та СУМ-20 як актуальні подають лише значення ‘могила’ й ‘труна’ (СУМ-1: 205; СУМ-20).

Старослов'янізми *облачатисѧ*, *облачаниє* (пов'язані з *облѣтити* ‘одягти’, що походить від псл. **obelkti* < **obvelkti* ‘одягти’, утворене префіксом **ob-** та основою дієслова **velk* ‘тягти’ (ЕСУМ IV: 136) у церковних і світських текстах Київської Русі вживали із семантикою ‘одягатися’ переважно зі стилістично піднесеним відтінком (ПЦСС V: 491; МСДРЯ II: 534), а, регулярно сполучаючись з іменниками на позначення богослужбового одягу чи його елементів (*И въ чьрны ризы облѣчешѧ* (С. Почаський), уже в XVII–XVIII ст. значення звузилося до спеціального ‘одягати (ся) у богослужбовий одяг’ (*И по оболченїи, паки молитсѧ сиѣнник* (Требник 1606: 33), функціуючи й нині (*Диякон облачившись, приготавлиє все на жертovníку до Проскомидїи* (Служєбник 1995: 62) [див. 9: 91].

Лексему *говѣти* запозичено в мову Київської Русі зі старослов'янської для актуалізації релігійного значення ‘постити’ і загальноновживаного ‘догоджати, поклонятися’ (від нього ще в старослов'янській мові шляхом семантичного переходу утворилося релігійне ‘постити’, оскільки піст „угодний” Богові (ЭСРЯШ I: 111–112). Але згодом українська лексема *говіти*, на відміну від деяких інших слов'янських мов, залишилася тільки в релігійному значенні ‘постити’ (СУМГ I: 296; СУМ-1: 194) (для порівн.: чєс. *Hoveti* — ‘виявляти поблажливість’, серб. і хорв. *govjeti* — слухатися, болгарською *говѣа* — ‘шанувати, вклонятися’ (ЕССУМ I: 283). Очевидно, через багаторазове використання релігійного значення ‘постити’ та, можливо, утруднене розуміння в мінімальних контекстах первинного ‘догоджати, поклонятися’ і його похідного ‘стримуватися’ (в мові Київської Русі для іменника *говѣніє* було ще й ‘благочєстѧ, пошана’ (МСДРЯ I: 532–533), у староукраїнській — ‘страх’ і ‘трепет’ (СУМ-28 VI: 239) значна частина вихідної семантики зникла. Утрачені нерелігійні значення міцно закріпилися за носієм з меншою кількістю семем — лексемою *благоговїти* (>*благоговїння*), з

якою лексема *говіти* тривалий час була синонімом: старослов'янське **благоговѣти** 'боятися, коритися' (ЭСРЯЦ: 32) < давньоруське **благоговѣти** 'пошановувати' (МСДРЯ I: 94) < староукраїнське *благоговіти* 'трепетно, побожно схилитися перед ким' (СУМ-28 II: 96). Унаслідок внутрішніх семантичних процесів дві синонімічні лексеми перервали взаємозаміну, підпорядкувавшись тяжінню релігійно-термінологічної лексики до однозначності. Зауважимо, що закріплення релігійних значень за загальноновживаними лексемами не завжди було стабільним: зокрема, сучасна лексема *оповідати* не має релігійного значення 'проповідувати', проте, наприклад, у „Матеріалах до словника писемної та книжної української мови XV—XVIII ст.” Є. Тимченка воно зафіксоване: „*Оповѣдати, оповѣсти*. 1. Проповідувати. 2. Оголошувати. 3. Розповідати, розповісти” (МСТ II: 47).

Синонімія релігійних і загальноновживаних лексем зникає не лише з утратою спільного значення однієї з лексем, але ще й тоді, коли одна з двох лексем відходить до пасивного фонду лексики, як *казнь* із пари *казане* (сучасне *казання*) — *казнь*. У сучасній українській мові функціює лише лексема *казання* у значенні 'проповідь' (СУМ-1: 413), хоча раніше вона мала й інші значення: походячи від дієслова *казати* 'говорити', 'повідомляти', 'радити', 'давати згоду', 'віддавати наказ', 'викривати', 'карати' (МСДРЯ 1175; ССУМ I: 355; СУМ-28 XIV: 13; СУМГ II: 207), *казане* означало 'промову', 'говоріння' та вказувало на 'покарання (у вигляді осуду)', як і первинні значення **казнь** 'покарання взагалі', 'публічний вплив на злочинця' (ЭСРЯЦ: 163–164). Але згодом *казнь* набуло значень, пов'язаних із суворішими покараннями людини за її провини: у Київської Русі *казнь* — 'нещастя' (Ср, I, с. 1178–1179), XIV–XV ст. — 'розпорядження, наказ' (ССУМ I: 462), XVI–XVII ст. — 'біда, нещастя', 'в'язниця' (СУМ-28 XIV: 14–15). У російській мові з другої половини XIX ст. — 'позбавлення життя', 'вища міра покарання', 'виконання смертної кари' (ЭСРЯЦ: 162). Сучасна українська мова має лише діалектну форму *казня* 'тюремна камера' поряд з тим, що кілька слов'янських мов зберегли давні значення, наприклад: *kázna* в сербській, хорватській і *kazen* в словенській — це 'покарання', *kaznja* верхньолужицькій — 'розпорядження, наказ'. Порушення синонімічного зв'язку між *казане* і *казнь*, розпочате із введення невідповідності 'покарання' — 'смерть', завершилося повним припиненням функціонування лексеми *казнь*.

Поява релігійних значень у лексико-семантичних структурах загальноновживаних слів спільнослов'янського лексичного фонду пов'язана із семантичним калькуванням іншомовної лексики та самостійним розвитком релігійних лексем.

1. Семантичне калькування іншомовної лексики: **помазання** 'християнський обряд, при якому масть лоб миром під час хрещення дитини, перед смертю і т. ін. (СУМ-1: 828) — у мові Київської Русі **помазаниє** 'обряд миропомазання' (актуальними були ще такі: 'миро', 'накладання мазі', 'колір, відтінок кольору' (МСДРЯ II: 1155) <

стсл. **ПОМАЗАНЬНИКЪ** як калька гр. χριστός ‘помазанець, помазаний’ (< гр. χρίειν ‘мазати, виконувати обряд помазування’) (ЕСУМ IV: 508) < стсл. **МАЗАТИ** ‘мазати’ < псл. **mazati* — ‘мазати’ (ЕСУМ II: 359); **ПРИЧАСТЯ** ‘церковний обряд, під час якого на вірника сходить благодать’ (СУМ-1: 895) — у мові Київської Русі причастіє — те саме (МСДРЯ II: 1491) < стсл. **ПРИЧАСТІЄ** ‘участь, причетність’ < **ПРИЧАСТИТИСЯ** ‘взяти участь’ (**при-** ‘при’ та іменник **ЧАСТЬ** ‘частина’ як калька сгр. ἐτάλλω ‘участь’) (ЕСУМ IV: 583); **ПРОРОК** ‘проповідник і тлумач волі Божої’ (СУМ-1: 918) — у мові Київської Русі **ПРОРОКЪ** ‘проповідник’, ‘обдарований духом віщування’ та ‘віщун’ (МСДРЯ II: 156) < стсл. **ПРОРОКЪ** ‘пророк’ (СС: 525) < стсл. **ПРОРЕШИТИ** ‘сказати, проректи’ як калька з гр. πρόφητι ‘говорю раніше’, що складається з про- ‘наперед, раніше’ та основи φημι ‘говорю, висловлюю’ (ЕСУМ IV: 501) < псл. **rekti* — версії: ‘рахувати’, ‘упорядковувати’, ‘розташовувати’, ‘кричати’, ‘ричати’ (ЕСУМ V: 53–54); **РИЗА** ‘верхнє облачення священика для богослужіння’ (СУМ-1: 963) — у мові Київської Русі **РИЗА** ‘облачення священика’, ‘одяг’, ‘шати’, ‘покривало, саван’ (МСДРЯ III: 121); загальноприйнятої етимології немає: можливо, зі стсл. **РИЗА** як калька з гр. ἔσθής ‘одяг’, ἱμάτιον ‘плаття, одяг, верхній одяг, плащ’ (ПЦСС: 548) < із псл. *riza* < псл. *rězati* ‘різати’ (ЕСУМ V: 75); **ЯЗИЧНИК** ‘той, хто визнає язичництво, ідолопоклонник, поганин’ (СУМ-1: 1311) — у мові Київської Русі **ЯЗИЧЬНИКЪ** ‘іновірець, неправовірний, язичник’ (**ЯЗЫКЪ** ‘язик’, ‘мова’, ‘наріччя’, ‘народ (плем’я), ‘чужинець (людина з іншого племені), ‘люди, народ’, ‘перекладач, провідник’, ‘полонений туземець’, ‘показання свідка’, ‘заповіт’) (МСДРЯ II: 1646–1649) < стсл. **ЯЗЫЧЬНИКЪ** ‘язичник’ (стсл. **ЯЗЫКЪ** ‘народ (насамперед чужий)’ (СС: 807) < псл. *(j)ęzykъ* < псл. **ezy* ‘язик, мова’ та суфікса *-k(ъ)*; могло виникнути під впливом грецького (біблійного) ἔθνος ‘грумада, натовп, плем’я; народ (переважно чужий, язичницький)’, що протиставляється гр. λαός ‘народ (свій, християнський)’ (ЕСУМ VI: 538). Аналогічно, шляхом калькування, творилися релігійні значення в загальноновживаних лексемах інших мов: лексема *ksiądz*, що прийшла у староукраїнську мову (*ксендзь*) з польської у значенні ‘польський католицький священик’ (СУМ-28 XV: 162), з’явилася XIII ст. у значенні ‘священик, (ст.) князь’ як калька з слат. *dominus* ‘пан’ (ЕСУМ IV: 117).

2. Самостійний розвиток релігійних значень у загальноновживаних лексемах:

а) первинні нерелігійні значення втрачено (нерелігійні значення підкреслюємо): **БОГ** ‘творець, володар Всесвіту, всезагальний світовий початок’ (СУМ-1: 65); в мову Київської Русі прийшло з праслов’янської через старослов’янську (версії: корінь **bogъ* пов’язаний із д. інд. *bhāgas* ‘наділяючий, податель, владика’ (можливо, ‘майно’, ‘їжа’, ‘шлунок’ та ін.) (ЕСУМ I: 219); „Пень ***бог-**, **баг-** має в нас аж кілька стародавніх значень: 1. **Щастя, достаток**. 2. **Світло**. 3. **Бог, Владика Світу** (ЕССУМ I: 161) і т. д.); **ГОСПОДЬ** ‘у християн — Бог’ (СУМ-1: 200); у мову Київської

Русі прийшло через старослов'янську (*господь* 'бог', 'пан', 'господар' (СС: 175–176) з псл. **gospodь* (найвірогідніше, означало 'гостинний друг, господар; гість, чужинець' (ЕСУМ I: 574), 'господар гостей' (ЭСРЯШ VII: 61); *плащаниця* 'полотнище із зображенням Ісуса Христа' (СУМ-1: 790), очевидно, утворилося в староукр. *плащаница* від значення 'полотно для загортання мертвих, саван' (*плащаница* (період Київської Русі) < 'кусок полотна' (МСДРЯ II: 958) < стсл. 'кусок полотна, полотнище' (СС: 449) < псл. **plastь* 'плащ' (ЕСУМ IV: 434–435); *притвор* 'сіни храму, передня частина церкви за папертю' (СУМ-1: 891) — у мові Київської Русі *притворь* — це 'сіни православного храму, внутрішня паперть', 'західна частина православного храму', 'церковний храм', 'критий хід, галерея' (МСДРЯ II: 1478) < стсл. *притворь* 'аркада (ряд однакових формою та розміром арок, що спираються на колони. — А. К.)', 'преторія (службова резиденція. — А. К.)' (СС: 513) < псл. **pritorь* 'прибудова' (<*pritoriti* 'прибудувати') (ЕСУМ IV: 580); *проповідувати* 'виголошувати промову релігійно-повчального характеру', 'поширювати релігійне віровчення' (СУМ-1: 917) — у мові Київської Русі *проповідати*/ *проповідовати* 'проповідувати, провіщати', 'сповіщати', 'навчати', 'указувати (представляти)', 'пророчити' (МСДРЯ II: 1557) < стсл. *проповідати* / *проповідовати* 'повідомляти, сповіщати', 'пророчити' (СС: 524) < псл. **věděti* 'знати' (цілком природний семантичний перехід від 'бачити' до 'знати' відбувся в індоєвропейській прамові) (ЕСУМ III: 391); *проща* 'відпущення гріхів', 'богомилля' (СУМ-1: 931) — у мові Київської Русі *проща* 'відпущення гріхів, прощення; дивовижне зцілення' (МСДРЯ II: 1609) < псл. **proščia* 'звільнення' < 1) псл. **prostiti* < **prostь* 'вільний' (ЭСРЯФ III: 387, 280); 2) псл. **prostь* 'вільний' < **prostiti* 'зробити так, щоб нікого не було покарано' [2: 55–59]; *скором* 'м'ясна або молочна їжа, заборонена церковними правилами для вживання у пісні дні' (СУМ-1: 1057) — у мові Київської Русі *скоромь* 'жир, масло; нескоромна їжа' (МСДРЯ II: 382) < псл. *skoromь* 'жир', очевидно, пов'язане з *kъrmъ* 'корм' (ЕСУМ V: 282); *храм* 'релігійна споруда, церква' (СС: 765; СУМ-1: 1247) у мові Київської Русі *храмь* 'будівля для богослужіння', 'скинія', 'будинок', 'житло (образно)', 'кімната', 'скарбниці', 'шатро', 'лавка' (МСДРЯ III: 1397) < стсл. *храмь* (*храмина*, *хоромь*, *хоромина*) 'дім, хата, житло' (СС: 765) < псл. **chorm*, споріднене з нім. *Schirm* з **skerm* — 'охорона', сучасне значення 'парасоля'; церковнослов. *чрѣмь* **skerm* — 'намет' (ЕССУМ IV: 456) та ін.;

б) первинні нерелігійні значення збережено (або частково збережено): *дар* 'хліб і вино, над якими відправляється церковне богослужіння', 'подарунок', 'хист' (СУМ-20); у староукр. *дарь* 'пожертва, офіра (причастя)', 'благодать', 'подарунок', 'надання комусь у власність майна' (СУМ-28 VII: 180) < у мові Київської Русі *дарь* 'подарунок', 'благодать', 'дарування', 'податок', 'відкуп', 'шлюбний подарунок' (МСДРЯ I: 631) < псл. *darь* 'подарунок' (ЕСУМ I: 12); *каяться* 'зізнаватися у своїх гріхах; сповідатися', 'визнавати свою провину', 'шкоду-

вати за вчиненим' (СУМ-1: 428) — у мові Київської Русі кавати сь 'зізнаватися у своїх гріхах; сповідатися', 'визнавати свою провину', 'шкодувати' (МСДРЯ I: 1202) < стел. кавати сь 'визнавати свою провину', 'шкодувати' (СС: 283) < псл. *kajati* 'гудити, дорікати, картати, карати; відплачувати', пов'язане з *сѣна* (< **koina*) 'оцінка' (ЕСУМ II: 413); лукавий 'диявол', 'здатний на жарти', 'неширий, ехидний, підступний' (СУМ-1: 511) — у мові Київської Русі лѣкавын 'диявол', 'хибний', 'неприятний', 'злий' (МСДРЯ II: 51) < стел. лѣкавъ 'диявол', 'підступний', 'дуже поганій', 'мерзотник' (СС: 319) < псл. **lǫkavъ* 'підступний, вигнутий, кривий; хитрий', похідне від **lǫka* 'кривизна, вигин' (ЕСУМ III: 303); поминати 'справляти поминки, брати участь у поминках', 'молитися за здоров'я живого або за упокій померлого', 'віддаючи шану, згадувати, називаючи кого-, що-небудь', 'пригадувати' (СУМ-1: 829); припускаємо такі значення в староукр. < др. поминати 'згадувати в богослужінні, в молитві, молитися за упокій і за здоров'я', 'шанувати пам'ять' (МСДРЯ II: 1159–1160) < псл. *pominati* 'згадувати' < *тънѣти, тънѣти* 'думати' (ЕСУМ IV: 509); послух 'обов'язки, покладені на ченця або послушника', 'слухняне виконання наказів, розпоряджень і т. ін.; покора' (СУМ-1: 845); припускаємо такі значення в староукр. (в XIX ст. *послухъ* 'чернець', 'послушник' (СУМБН: 294) < у мові Київської Русі послѣхъ 'підкорення', 'підлеглий', 'очевидець', 'свідок', 'свідчення', 'слух, поголос' (МСДРЯ II: 1238–1239) < псл. *sluxъ* 'слух', первісно 'те, що говорять, що можна слухати, чутка' (ЕСУМ V: 311); треба 'релігійний обряд (хрестини, вінчання, панахида)', 'жертвоприношення', 'потрібно, слід, необхідно' (СУМ-1: 1167); припускаємо такі значення в староукр. < у мові Київської Русі трѣба 'виконання священного обряду', 'жертвоприношення', 'жертва', 'молитва, поклоніння' (МСДРЯ III: 1019–1020) < стел. трѣба 'жертвоприношення', 'жертва', 'святі дари, евхаристія' (СС: 705) < псл. *terba* 'потреба, необхідність', очевидно, пов'язане з *terbiti* 'очищати, м'яти, смикати; термосити; каструвати'; у такому разі розвиток семантики йшов від 'корчувати, чистити, робити корисним', 'потребувати, споживати, куштувати' (ЕСУМ V: 626).

Аналіз самостійного розвитку релігійних значень у питомих загальноновживаних лексемах доводить, що відбулося **звуження** семантики за моделлю „релігійне” < „загальне”: *плащаниця* 'полотнище із зображенням Ісуса Христа' < 'полотнище', *притвор* 'прибудова до церкви' < 'прибудова', *проща* 'звільнення від гріхів' < 'звільнення', *скором* 'заборонена церквою м'ясна й молочна їжа' < 'жир', *храм* 'релігійна споруда' < 'споруда', *каятися* 'зізнаватися в гріхах на сповіді' < 'визнавати помилки', *послух* 'підкорення чернечим правилам' < 'підкорення' тощо. Нерелігійні лексичні одиниці „постали носіями особливої, „священної”, семантики та особливої, „високої”, експресії”, що можна пояснити приглушенням у семантичній структурі релігійних слів одних сем та активізацію чи розвиток інших [4].

Аналогічний процес утворення полісемії через формування релігійних значень у загальноновживаних лексемах через звуження їхніх первинних значень властивий релігійним лексемам мов-донорів. Так свого часу термінологізувалася низка загальноновживаних лексем у грецькій мові: *амвон* ‘підвищення в церкві перед іконостасом’ (СУМ-1: 23) < гр. ἄμβων ‘підвищення’ (ЕСУМ I: 67); *аналой* ‘високий похилий столик у церкві для ікон, книг, хрестів’ (СУМ-1: 24) < сгр. ἀναλόγειον ‘підставка для книг, пулт для читання’ < сгр. ἀναλέγω ‘читати’ (ЭСРЯШ I: 101); *анафема* ‘відлучення від церкви з оголошення довічного прокляття’ (СУМ-1: 24) < гр. ἀνάθεμα ‘відлучення, прокляття’ (ЕСУМ I: 71); *ангел* ‘Божий посланець, вісник’ (СУМ-1: 25) < гр. ἄγγελος ‘посланець, вісник, провісник’ (ЕСУМ I: 72); *апостол* ‘один із 12-ти учнів І. Христа, які проповідували його вчення’ (СУМ-1: 29) < гр. ἀπόστολος ‘посланець’ (ЕСУМ I: 80); *диявол* ‘злий дух, сатана, чорт’ (СУМ-1: 231) < гр. διάβολος ‘наклепник’ (ЕСУМ I: 81); *дяк* ‘помічник священика’ (СУМ-1: 262) < гр. διάκος, διάκων ‘слуга’ (ЕСУМ I: 153); *ігумен* ‘управитель чоловічого православного монастиря’ (СУМ-11: 396) < гр. ηγου μενος ‘управитель, начальник, наставник’ (ЕСУМ I: 289); *ікона* ‘зображення Бога, святого’ (СУМ-1: 398) < гр. εἰκὼν ‘зображення, картина, подоба’ (ЕСУМ I: 293); *кивот* ‘шафа зі скляними дверцятами для ікон’ (СУМ-1: 435) < гр. κιβωτός ‘скринька, ковчег’ (ЕСУМ I: 448); *лавра* ‘великий православний чоловічий монастир’ (СУМ-1: 486) < гр. λάντρα ‘вулиця, завулок або цілий квартал, обгороджений муром’ (ЕСУМ I: 177–178); *літургія* ‘християнська церковна відправа’ (СУМ-1: 506) < гр. λειτουργία ‘громадянська повинність, спільна справа, державна служба’ (ЕСУМ I: 272); *миро* ‘запашна олія, яку використовують у християнських церковних обрядах’ (СУМ-1: 545) < гр. μύρον ‘запашна олія’ (ЕСУМ I: 464); *потир* ‘чаша, якою користуються під час виконання християнських релігійних обрядів’ (СУМ-11 VII: 408) < гр. ποτήριον ‘чаша, келих’ (ЭСРЯФ IV: 344); *пресвітер* ‘священик; виборний керівник громади пресвітеріанської церкви’ (СУМ-1: 894) < гр. πρεσβύτερος ‘старий дід; старійшина; предок’ (ЕСУМ IV: 565); *проскура* ‘круглий хлібець у православних церковних обрядах’ (СУМ-1: 920) < гр. προσφορά ‘дар, приношення’ (ЕСУМ IV: 603); *псалом* ‘пісня з Псалтиря’ (СУМ-1: 933) < гр. ψαλλός ‘спів у супроводі музичного інструмента’ (від ψάλλω) (ЕСУМ IV: 621); *схизма* ‘церковний розкол’ (СУМ-1: 1127) < гр. σχίσμα ‘розкол’ (ЕСУМ V: 491); *титар* ‘церковний староста’ (СУМ-1: 1151) < гр. κτίτωρ ‘засновник’ (ЕСУМ V: 575); *тропар* ‘молитовний вірш для співу на честь якого-небудь свята чи святого’ (СУМ-1: 1173) < гр. τροπός ‘спосіб, манера, фасон’ (ЕСУМ V: 649); *фелон* ‘риза священика’ (СУМ-11 X: 574) < гр. φαινόλης ‘риза священика’, пов’язане з φαίνω ‘сяяти, блищати’ (ЕСУМ VI: 85); ‘верхній одяг’ (ЭСФ IV: 1135) („шата верхня убогих от дощу” (ЕССУМ IV: 426); *катехізис* ‘короткий виклад християнського віровчення у формі питань та відповідей’ (СУМ-1: 426) < гр. κατήχησις ‘усне повчання, настанова’ (ЕСУМ II: 404); *ладан* ‘аро-

матична смола для куріння під час релігійних служб' (СУМ-1: 486) < гр. λάδανον 'смола чагарника λήδος' (ЕСУМ III: 181); *катавасія* 'виконання церковних пісень двома хорами' (СУМ-1: 425) < сгр. καταβάσιον 'вид пісні' (ЕСУМ II: 401); *спудей* 'учень бурси та інших духовних навчальних закладів' (СУМ-11 IX: 611) < гр. σπουδαῖος 'старанний, порядний, чесний' (ЕСУМ V: 385); *триптих* 'ікона, що має три стулки' (СУМ-1: 1171) < гр. ἱρίπτοχος 'потрійний, складений втрое' (ЕСУМ V: 640) та ін.

Багато загальноновживаних слів стали полісемічними в латинській мові у зв'язку із входженням у релігійну сферу: *поганин* 'язичник, еретик; іноземний, нечистий, грубий' (СУМ-1: 806) < лат. *pāgānus* 'сільський, селянський, простий, неосвічений, язичницький' < лат. *pāgus* 'сільська громада, село, сільський населений пункт, область, район, округ' (ЕСУМ IV: 472); *целібат* 'обов'язкова безшлюбність' (СУМ-1: 1254–1255) < лат. *caelibātus* 'чоловіча безшлюбність' < лат. *caelebs* 'неодружений' (ЕСУМ VI: 236); *інквізиція* 'церковний суд, який відзначався особливою жорстокістю' (СУМ-1: 4–3) < лат. *inquisitio* 'розслідування, розшук' (ЕСУМ II: 205); *кантор* 'півчий, соліст церковного хору; шкільний учитель церковного співу і музики' (СУМ-1: 419) < лат. *cantor* 'співак' (ЕСУМ II: 366); *пріор* 'настоятель католицького чоловічого монастиря' (СУМ-1: 897) < лат. *prior* 'настоятель монастиря' < **prijōs* 'передній, перший; старший; значніший, важливіший' (ЕСУМ V: 587); *регент* 'керівник церковного хору' (СУМ-1: 952) < лат. *regēns* 'керуючий, правитель; володар' (ЕСУМ V: 43); *секта* 'релігійна громада, що відокремилася від панівної церкви' (СУМ-1: 1034) < лат. *sekta* 'учення, напрям, школа' (ЕСУМ V: 207); *хорал* 'церковний багатоголосий хоролий спів; хвалебна духовна пісня (переважно в католиків, протестантів)' (СУМ-1: 1246) < лат. *choralis* 'хоровий (спів)' (ЕСУМ VI: 200); *унія* 'об'єднання православної та католицької церкви під владою Папи Римського' (СУМ-1: 1198) < через польське посередництво з лат. *ūniō* 'єдність' < *ūnus* 'один' (ЕСУМ VI: 37) та ін.

Крім грецької й латинської, стають багатозначними загальноновживані лексеми і в інших мовах через творення релігійних значень: *Коран* 'книга, що містить виклад догм і положень мусульманської релігії' (СУМ-1: 46) < араб. *qur'ān* 'читання, декламація', очевидно, через тюркське посередництво *kuran* (ЕСУМ III: 12); *іслам* 'одна з різновидів релігії, в основі якої — культ Аллаха' (СУМ-1: 408) < араб. *Islām* інфінітив дієслова *salama* 'підкорятися (волі Аллаха)' (ЕСУМ I: 319); *талмуд* 'збірка положень іудаїзму', 'великий записник' (СУМ-1: 1135) < гебр. *Talmūdh* 'учення' < *tāmadh* 'учився'; *тотем* 'об'єкт культу, якого вважають родоначальником і охоронцем племені' (СУМ-1: 1162) < англ. *totem* з мови американських індіанців (алгонкінською *ototem* 'його рід') (ЕСУМ V: 610) і т. д.

Опозиція „неслов'янське — слов'янське” сформувала три шляхи утворення синонімії релігійної лексики: а) називання нових понять ін-

шомовними словами: *монах* ‘чернець’ (СУМ-1: 561) < у мові Київської Русі *мнихъ* ‘монах’ (МСДРЯ II: 159) < стсл. *Монихъ* ‘монах’ < *μοναχός* ‘самітний, одинокий’ < гр. *μόνος* ‘один, сам’ (ЕСУМ III: 506); б) введення рівноцінних слів’янських еквівалентів запозичених лексем [3: 8]: *інок* ‘чернець’ (ЕСУМ II: 307) — у мові Київської Русі *инокъ* = *инокын* ‘монах’, ‘єдиний’, ‘усамітнений’, ‘відлюдник’ (МСДРЯ I: 1103) < стсл. *инокъ* як калька з гр. *μονός* ‘той, що живе одиноко’, *μοναχός* ‘єдиний, одинокий; монах’ (ЕСУМ II: 307; СС: 260) < стсл. *инъ* ‘один’ < псл. **inъ* — ‘один’; в) утворення (чи пошук) нових лексичних відповідників з виразною внутрішньою формою, яка „дає душі можливість проникати в прозору глибину мови” [11: 116]: *чернець* ‘монах’ (СУМ-1: 1269) < у мові Київської Русі *чърньць* — ‘монах’ (МСДРЯ III: 1565) < стсл. *чръньць* — ‘монах’ (СС: 783) (‘монах, хто вбраний у чорний одяг’ (ЕССУМ IV: 785) < стсл. *чрънь* ‘чорний’ < псл. **čьrнь* — ‘чорний’ (ЕСУМ VI: 342).

Окрім утворення релігійного значення з нерелігійного, нове релігійне поставало і з іншого релігійного, яке закріпилося в мові раніше, як, наприклад, *божниця* ‘поличка з образами (іконами)’ < ‘споруда, у якій моляться Богові; храм, церква’ (СУМ-1: 66). Такий процес був особливо результативним у період переходу від язичництва до християнства, коли відбувалося переосмислення суті дохристиянських понять. Зазвичай це не призводило до втрати чи заміни лексем на позначення релігійних предметів або явищ, оскільки головне їхнє призначення зберігалось. Такі слова, за І. Огієнком, становлять основу української християнської лексики [8: 86]. Наприклад, лексеми *вівтар* (*олтар*) та *жертівник* (*жертovníк*) сьогодні називають предмети, мало схожі на ті, що були раніше, проте їхня основна функція здійснення релігійного ритуалу жертвоприношення залишилася, а тому ці лексеми продовжують функціювати. Початково *вівтар* — це ‘пристрій для спалювання жертви’ < лат. *adaile* ‘спалюю’, хоча римляни пізніше почали пов’язувати *altāre* з прикметником *altus* і відповідно пояснювати як „високе місце” (ЕСУМ I: 389). *Жертівник* < псл. *žьrѣva* так само пов’язане з обрядом жертвоприношення, під час якого влаштовували трапези в супроводі ігор, пісень і танців, виголошували богам, духам, померлим подячні й прохальні молитви, вихваляли (лит. *girti*, пр. *girtwei*, авест. *gar*), оспівували, пошановували, дякували (гр. *geras*, лат. *gratia*, д-інд. *grnāti*) і, можливо, спалювали при цьому жертви (основа **ger-* / *gьr-* / *gor-* — „горіти, палити” (ЕСУМ II: 194–195) чи пожирали (поїдали, випивали) (лит. *gėrti* ‘пити; вбирати; пиячити’, д-інд. *girāti* ‘ковтати, поглинати, пожирати’). Саме тому „слово *жьрѣти*, *жрѣти*, *жьрьти*, що в основному означало ‘приносити жертву’, згодом набуло й іншого значення ‘їсти пожадливо й багато” (ЕССУМ II: 39). Нині лексемою *жертівник* (*жертovníк*) називають освячений церковний стіл зліва від престолу, на якому священник готує для здійснення проскомидії хліб та вино — тіло й кров Ісуса Христа (СЦОТ: 54), а *вівтарем* — підвищену східну

частину церкви, відділену іконостасом від храму вірних, у якій розміщено престол — освячений стіл, на якому здійснюють таїнство євхаристії (СЦОТ: 35). Символізм церковного обряду, що заступив дохристиянський ритуал жертвоприношення, не спричинив втрати чи заміни лексем *вістар* та *жертівник*.

За наявності принципів ідейно-релігійних відмінностей між християнством і язичництвом використовують синонімічні відповідники для розрізнення назв осіб, предметів чи явищ. Скажімо, праслов'янське *žrǣva* називало предмети, хліборобські плоди, тварини і навіть людей, подарованих богам, духам, померлим предкам [5: 173]; із прийняттям християнства, за Старим Завітом, жертвами Господові були здорові тварини (воли, вівці, кози), птахи (горлиці й голуби) (Лев. 1) та хлібні жертви з ладаном і елеєм (Лев. 2); після принесення в жертву Ісуса Христа залишилися лише безкровні дарунки — хліб та вино. Сьогодні у значенні 'причастя (хліб та вино)' замість слова *жертва* використовують аналітичну форму *Святі Дари* (СЦОТ: 44) (< *дарь* 'пожертва, офіра (причастя)' (СУМ-28 VII: 180) < *дарь* 'подарунок', 'дарування', 'благодать', 'податок', 'відкуп', 'шлюбний подарунок' (МСДРЯ I: 631) < „псл. *darъ*, пов'язане з *dati*, як *žirъžiri*, *pirъ zpiti*; — з гр. δῶρον „подарунок” (ЕСУМ I: 12). Лексему *жертва* закріплено за первісним релігійним значенням 'дар богам' (СУМ-1: 283; СУМ-20), а також 'дар Господові' у старозавітному дискурсі, що асоціюється із втратою життя („Жертва — заколеніє, офіра. Жру — заколюю, зарѣзую, офірюю” (ЕССУМ I: 39).

Активне використання релігійної лексики в українській мові позначилося на розширенні лексико-семантичних структур релігійних лексем — у них сформувалися значення, які втратили зв'язок з релігійною сферою. Наслідком виходу релігійних лексем за межі релігійної сфери стало **розширення** первинних значень: *протестант* 'той, хто протестує проти кого-, чого-небудь' < 'прихильник протестантизму' (СУМ-1: 924) — у похідному значенні домінує сема 'заперечення' (< 'заперечення традиційних релігійних догм'); *жертва* 'той, хто загинув від нещасного випадку, від руки ворога і т. ін.', 'відмова від особистих прав, вигід' < 'предмет або жива істота, яких приносили як дар богам' (СУМ-1: 283) — у похідному значенні яскравою є сема 'втрата' (< 'подарунок богові'). Зауважимо, однак, що нерелігійні значення, утворені від релігійних, частіше є образними: *чернець* / *затвірник* 'самітник' < 'монах' (СУМ-11 II: 311; СУМ-11 III: 344); *кумир* 'той, хто служить предметом захоплення, поклоніння' < 'статуя, якій язичники поклоняються як божеству; ідол' (СУМ-1: 480); *писанка* 'фарбована, розмальована, занадто яскраво вбрана жінка, дівчина', 'вродлива дівчина, жінка' < 'розмальоване великоднє куряче або декоративне, звичайно дерев'яне, яйце' (СУМ-11 VI: 359), *рай* 'насолода, блаженство, щастя' (*рай* *кінематографічний, туристичний, податковий*) < 'місце, де блаженствують праведники після смерті' (СУМ-1: 945) та багато ін.

Для всіх трьох шляхів досягнення багатозначності необразних лексем з релігійними значеннями усталеними є такі семантичні рухи релігійних значень:

1) розвиток конкретних значень з конкретних: *божниця* називало конкретні релігійні споруди ‘капище’, ‘язичницький храм’, ‘синагога’, ‘жидівська школа’, ‘каплиця’, ‘храм, церква’ (МСДРЯ I: 141–142; ССУМ I: 109; МСТ I: 62; СУМ-28 III: 10-11; ЕССУМ I: 165), згодом утворилися похідні, пов’язані з іконами, — ‘полиця з образами’, ‘рушник для прикрашання ікон’, ‘продавець образів’ (СУМГ I: 82); сьогодні функціює два значення ‘храм, церква’ і ‘полиця з образами’, марковані як *розм.* (СУМ-1: 66);

2) розвиток абстрактних з абстрактних: *закон* (праслов’янське **zakonъ* (*за* ‘початок’, *конъ* ‘кінець, межа’ (ЕССЯТ X: 195) спочатку мало значення ‘установлення, ініційовані владою; право’, згодом — ‘божий заповіт’, ‘віра, православна віра’ (ЭСРЯЧ: 315), пізніше ще й ‘взаємозв’язок між предметами, явищами або процесами’, ‘норма поведінки’ (СУМ-11 III: 154);

3) розвиток конкретних з абстрактних: *пам’ять* (праслов’янське *ramęть* < **ramęnъ* ‘пам’ять’ (ЕСУМ IV: 272) у період Київської Русі мало, крім абстрактного значення ‘пам’ять’ та низки похідних ‘день пам’яті’, ‘церковна служба в пам’ять святих’, ‘поминальна трапеза’, ще й конкретне ‘майно, дане на спомин душі’ (МСДРЯ II: 871–873);

4) розвиток абстрактних з конкретних: *схима* — „запозичення із сгр. *σχημα*; сгр. „чернечий одяг” є результатом семантичної видозміни гр. *σχημα* „вигляд, зовнішність, фігура; убрання, одяг” (ЕСУМ VI: 491) — у Київській Русі розширило свою лексико-семантичну структуру утворенням ‘монаший чин’ (МСДРЯ III: 373–374; ПЦСС: 694).

Цікаво, що одна лексема може являти собою семантичну структуру, розвинену за кількома з цих напрямів. Наприклад, лексема *канон* у сучасній українській мові має значення: „1. *церк.* Усталене й узаконене вищою церковною ієрархією правило або догмат. 2. *церк.* Список, зібрання релігійних книг, узаконених церквою як Святе Письмо. 3. *церк.* Церковний спів на честь святого або свята. 4. *перен.* Правило, положення якого-небудь напряму, вчення і т. ін. 5. *муз.* Повторення музичної теми різними голосами, які послідовно вступають один за одним” (СУМ-1: 418). Слово виникло у грецькій живомовній стихії (*κανών*), куди потрапило із семітської мовної сфери: спочатку було ‘очерет, очеретина’, згодом почало означати ‘прут, зроблений з очерету’, пізніше — ‘пряму палку для вимірювання довжини чи проведення прямої лінії’, міру, якою визначали напрямок, — ‘висок (шнур), лінійку для креслення’. Звідси абстрактне значення ‘правило, норма’ (ЭСРЯП I: 292). У множині (*κανόνες*) це слово набуло значення ‘таблиці’, і хоча таблиці були різні, проте мали спільну особливість — ретельність укладання, бо від них багато залежало. Отже, у використанні слова *канон* греки інтегрували два семантичні складники, з одного боку — ‘збірник, формальний

перелік', а з другого боку — включення до такого збірника 'змістової міри', оскільки в такий збірник вносили тільки зразкові твори. „Ніби очищуючись від оболонки прикладного значення, слово *канон* сублімувало абстрактне значення” [1: 7], пройшовши шлях від конкретного прямого 'очерет' до абстрактного переносного 'правило, норма'. Останнє значення звузилося в релігійному дискурсі — 'церковне правило, норма' та утворило інші релігійні: 'жанр церковної гімнографії, покликаний прославляти якого-небудь святого чи свято', 'поминальна свіча', 'поминальна їжа' (МСДРЯ I: 1190), 'список, зібрання релігійних книг, узаконених церквою як Святе Письмо (СУМ-1: 418), 'сукупність молитов, виконання яких супроводжують здійснення євхаристії' (СЦОТ: 63), а також давнє нерелігійне значення 'переддень', пов'язане з тим, що канони читали напередодні свята під час вечірні (ЭСП I: 292). Сьогодні значення 'правило, норма' лексеми *каноне* образним значенням, похідним від релігійного 'церковне правило, норма', яке словники не фіксують (*канон ідеологічний, модний, голлівудський* та ін.).

Отже, найвиразнішим свідченням тісного взаємозв'язку профанної та сакральної сфери у мові є розвиток полісемії. В історії української мови — це поява нових релігійних значень з відомих уже релігійних, активне формування релігійних значень у загальноживаних лексемах (як внутрішньомовна потреба, коли є поняття — немає слова, так і залежність від зовнішнього впливу — заміщення запозичень абсолютними й семантичними синонімами), утворення нерелігійних значень у релігійно-термінологічних одиницях. Перші виразно ілюструє ранній період зародження християнства, коли відбувалося переосмислення язичницьких понять; утворення других викликане звуженням нерелігійних значень, що згодом можуть зникати; а поява третіх — це розширення релігійних значень, основну частину яких становлять образні утворення. Необразні семантичні деривати мають перспективу втрачати зв'язок з вихідними значеннями, перетворюючись в омоніми.

УМОВНІ СКОРОЧЕННЯ ДЖЕРЕЛЬНОЇ БАЗИ

- ЕССУМ2 — *Огієнко І.* Етимологічно-семантичний словник української мови : у 4 т. / Митрополит Лларіон (Проф. д-р Іван Огієнко) / [ред. й доповнення др. Магдалина Ласло-Куцюк; ред. колегія : др. С. Радчук, інж. Ілія Онуфрійчук, о. Протопресв. Сергій Кіцюк [та ін.]. — Вінніпер : Накладом товариства „Волинь”, 1979—1995.
- ЕСУМ — Етимологічний словник української мови : у семи томах / [ред колегія: О.С. Мельничук (гол. ред.), В.Т. Коломієць, О.Б. Ткаченко]. — К. : Наук. думка, 1982—2012.
- ИЭСРЯЧ — *Черных П.* Историко-этимологический словарь современного русского языка : в 2 т. / П.Я. Черных — [3-е изд., стереотип.]. — М. : Русский язык, 1999. — 477 с.
- МСДРЯ — *Срезневский И.И.* Материалы для словаря древне-русского языка по письменным памятникам [Электронный ресурс]. — Санкт-Петербург : Типография Императорской Академии Наук, 1893—1912. — Режим доступа : http://imwerden.de/pdf/sreznevsky_slovar_drevnerusskogo_jazyka_tom3_r-ja.pdf

- МСТ — Тимченко Є. Матеріали до словника писемної та книжної української мови XV–XVIII с. : у 2 кн./ Є. Тимченко. — [упорядн.: В.В. Німчук, Г.І. Лиса]. — К. : Літопис-XX, 2002–2003.
- ПЦСС — Полный церковно-славянский словарь (со внесением въ него важнѣйшихъ древнерусскихъ слов и выражений) / сост. свящ. магистръ Г. Дьяченко. — М. : Типографія Вильде, 1900. — 1120 с.
- РУС — Вирган І.О. Російсько-український словник сталих виразів / І.О. Вирган, М.М. Пилинська. — Х. : Прапор, 2000. — 864 с.
- СС — Старославянский словарь (по рукописям X–XI веков) / Славянский институт АН Чешской республики; [ред. Э. Благова, Р. Цейтлин, С. Геродес и др.]. — М. : Русский язык, 1992. — 842 с.
- ССУМ — Словник староукраїнської мови XIV — XV ст. : у 2 т. / [редкол. Д.Г. Гринчишин, Л.Л. Гумецька (голова), І.М. Керницький]. — К. : Наук. думка, 1977–1978.
- СУМ-1 — Словник української мови / відп. ред. В. В. Жайворонек; керівник проекту В.В. Німчук, П.Ю. Гриценко, П.М. Мовчан [та ін.] — К. : Видавничий центр „Просвіта”, 2012. — 1316 с.
- СУМ-11 — Словник української мови : [в 11 т.]. — К. : Наук. думка, 1970–1980.
- СУМ-20 — Словник української мови : у 20-ти томах [Електронний ресурс] / гол. наук. ред. В.М. Русанівський; наук. кер. проекту В.А. Широков. — К. : Наук. думка, 2010–2014. — Режим доступу : <http://lcoipr.ulif.org.ua/ExpiS/>
- СУМ-28 — Словник української мови XVI — першої половини XVII ст. : у 28 вип. / Інститут українознавства імені І. Крип'якевича НАН України / [гол. ред. Д. Гринчишин]. — Львів, 1994–2010. — Вип. 1–15 : А–Л.
- СУМБН — Білецький-Носенко П. Словник української мови / П. Білецький-Носенко. — [підгот. до вид. В.В. Німчук]. — К. : Наук. думка, 1966. — 422 с.
- СУМГ — Словарь української мови: [у 4-х т.] / збір. ред. журн. „Киевская старина”; упоряд., з дод. власного матеріалу Б. Грінченко. — [репринтне вид.] — К. : Лексикон, 1996.
- СЦОТ — Пуряєва Н.В. Словник церковно-обрядової термінології / Наталія Пуряєва. — Львів : Видавничий відділ „Свічадо” Монастиря Монахів Студитського Уставу, 2001. — 160 с.
- ЭСРЯП — Преображенский А.Г. Этимологический словарь русского языка / А.Г. Преображенский. — М. : ГИС, 1958. — 1284 с.
- ЭССЯТ — Этимологический словарь славянских языков : праславянский лексический фонд / [под ред. О.Н. Трубачева (вып.1–32) ; А.Ф. Журавлева (вып. 33–34)]. — М. : Наука, 1974–2008.
- ЭСРЯФ — Фасмер М. Этимологический словарь русского языка : в 4 т. / Макс Фасмер / [пер. с нем. и доп. О.Н. Трубачева; под ред. и с предисловием проф. Б.А. Ларина]. — [изд. 2-е, стереотип.]. — М. : Прогресс, 1986 — 1987.
- ЭСРЯЦ — Циганенко Г. Этимологический словарь русского языка : более 5 000 слов / Г.П. Циганенко. — [2-е изд., перераб. и доп.]. — К. : Рад. школа, 1989. — 511 с.
- ЭСРЯШ — Этимологический словарь русского языка / под рук. и ред. Н.М. Шанского. — М. : Изд-во Моск. ун-та, 1963–1982.
1. Алефиренко Н. „Живое” слово : проблемы функциональной лексикологии : монография / Н. Алефиренко. — М. : Флинта : Наука, 2009. — 344 с.
 2. Бабаева Е. Современная лексикография о структуре многозначности прилагательного *простой* / Языковая картина мира и системная лексикография / В.Ю. Апресян, Ю.Д. Апресян, Е.Э. Бабаева [и др.] — М. : Языки славянской культуры, 2006. — С. 761–844.
 3. Бібла С.В. Склад, джерела і шляхи формування української церковної термінології (назви церковних чинів і посад) : автореф. дис. ...канд. філол. наук : спец. 10. 02. 01 „Українська мова” / С.В. Бібла. — К., 1997. — 20 с.

4. *Пуряєва Н.* Формування української церковно-обрядової термінології: (назви богослужбових предметів) : автореф. дис. ...канд. філол. наук : спец. 10.02.01 „Українська мова” / Н.В. Пуряєва. — К., 2001. — 20 с.
5. *Войтович В.* Українська міфологія / Валерій Войтович. — [вид. 2-ге, стереотип.] — К : Либідь, 2005. — 664 с.
6. *Зализняк А.* Многозначность в языке и способы ее представления / А.А. Зализняк. — М. : Языки славянских культур, 2006. — 672 с.
7. Історія української мови. Лексика і фразеологія : [монографія] / [ред. кол. В.М. Русанівський (відп. ред.), В.Л. Карпова, В.В. Німчук, І.П. Чепіга]. — К. : Наук. думка, 1983. — 744 с.
8. *Митрополит Іларіон.* Дохристиянські вірування українського народу : історико-релігійна монографія / Митрополит Іларіон. — К. : Обереги, 1992. — 424 с.
9. *Осінчук Ю.* Історія української богослужбово-обрядової лексики : [монографія]. / Юрій Осінчук. — К. : Видав. дім Дмитра Бураго, 2009. — 176 с.
10. *Падучева Е.* Динамические модели в семантике лексики / Е.В. Падучева. — М : Языки славянской культуры, 2004. — 608 с.
11. *Потебня А.* Мысль и язык / А.А. Потебня. — К. : Синто, 1993. — 191 с.

Статтю отримано 17.06.2014.

Albina Kovtun

Chernivtsi

POLYSEMY IN RELIGIOUS LEXEMES: NON-IMAGERY SEMANTIC DERIVATIVES

The article reveals development of polysemy in religious lexemes as an indicator of social and sacral domains interrelation level. The productive ways of semantic shifts are outlined: formation of religious connotations in neutral lexemes stipulated by primary meanings narrowing, stemming of new religious lexemes out of already known ones and development of non-religious lexemes in religious terms through religious meanings broadening. Non-imagery semantic derivatives can lose relation with their primary meanings which leads to homonymy.

Key words: polysemy, semantic structure of lexeme, seme, semantic derivative, semantic loan, narrowing/broadening of meaning.

УДК 811.161.2:81'373.374

Оксана Тищенко

м. Київ

«СЛОВАРЬ УКРАЇНСЬКОЇ МОВИ» ЗА РЕД. Б. Д. ГРІНЧЕНКА У ЗВЕДЕНОМУ РЕЕСТРІ УКРАЇНСЬКОЇ ЛЕКСИКИ: ФОРМУВАННЯ СЛОВОТВІРНИХ ГНІЗД

У статті на базі фрагмента зведеного реєстру української лексики (від природа до пришиб) простежено, яку роль відіграв «Словарь української мови» за ред. Б.Д. Грінченка у наповненні ЗР лексикою з погляду формування однокорених та словотвірних гнізд. Простежено динаміку лексикографічного відбиття української лексики, з'ясовано, що ЗР може бути джерелом для етимологічних, словотвірних, фонетичних, акцентуаційних, лексикологічних досліджень.

Ключові слова: зведений реєстр, словотвірне гніздо, однокореневе гніздо, варіант.

Створення баз даних про будову сучасного українського слова, розроблення засобів автоматизованого укладання таких баз та лексикографічних праць на її основі — актуальний сьогодні напрям теоретичних та прикладних студій української лінгвістики. Зокрема, в Інституті української мови у відділі структурно-математичної лінгвістики створено комп'ютерний морфемно-словотвірний фонд української мови з генеральним реєстром понад 171 тис. українських слів за матеріалами 5 авторитетних академічних словників 1970–1989 рр. різних типів з відомостями про морфемну будову слів, їх частиномовну належність, кількість значень, абсолютну частоту вживання в тексті тощо¹, комп'ютерний фонд інновацій у сучасній україн-

¹ На базі фонду укладено «Словник афіксальних морфем української мови» Н.Ф. Клименко, Є.А. Карпіловської, В.С. Карпіловського, Т.І. Недозим (1998), «Кореневий гніздовий словник української мови» Є.А. Кар-

ській мові (параметризована база нової української лексики та корпус мікроконтекстів) (понад 20 тис. одиниць) [2].

У лабораторії комп'ютерної лінгвістики Київського національного університету імені Тараса Шевченка розробляють АСМСА — автоматизовану систему морфемно-словотвірного аналізу, структурованої на дві лінгвістичні бази даних (морфемну і словотвірну) та на морфемний і словотвірний аналізатори, що працюють у режимах пошуку, класифікації, морфемного та словотвірного аналізів на великих лексичних масивах (близько 170 тис. слів) [1; 3].

Створення словника зведеного типу «Лексикографічне відтворення динаміки українського лексикону: кінець XVIII — початок XXI ст.» (далі — ЗР: зведений реєстр) здійснюють у відділі лексикології та лексикографії Інституту української мови НАН України.

Важко переоцінити той внесок у розвиток як українського мовознавства, так і української мови, що його зробив Б.Д. Грінченко титанічною працею з доукладання та редагування епохального в історії вітчизняної лексикографії «Словаря української мови» [Гр]. Ю. Шевельов, О.О. Шахматов, І.І. Огієнко, С.О. Єфремов, А.Ю. Кримський, А.А. Бурячок, М.М. Пилинський, О.О. Тараненко, Й.О. Дзєндзелівський, В.І. Статєєва та багато інших науковців високо оцінили «Словарь...» за обсягом лексичного та фразеологічного матеріалу, використанням джерел до ілюстративного матеріалу, точністю документації, опису семантики мовних одиниць.

У багатоджерельній та багатофункціональній інтегральній системі словник Б.Д. Грінченка виконує функції координаційного центру з упорядкування лексики різних розрядів: нової, застарілої, запозиченої, актуалізованої, позасловникової тощо. Систематизуючи лексичні одиниці у зведеному словнику, який укладають за матеріалами різних за типами та часом створення словників (період серед. XIX ст. — поч. XXI ст., див. список) саме за реєстром Грінченкового словника можна визначити місце лексичної одиниці в словниковій статті та макроструктурі словника, з'ясувати особливості співвідношення реєстрів різних словників та роль кожного лексикографа у збереженні чи відсіюванні лексичних одиниць [5: 22–23].

Зведення реєстрів українських словників дає можливість створення повного індексу лексикографічно фіксованих елементів а) спільнокореневих та спільноафіксальних класів; б) словотвірного гнізда з тією чи тією вершинною лексемою з відтворенням лексичної та лексикографічної динаміки, коли наочно продемонстровано роль того чи того словника у наповненні словотвірного (або спільнокореневого) ланцюжка новими ланками.

Для прикладу наведемо відтворення у ЗР словотвірного гнізда із вершиною **продо/вжувати** (фрагмент). Переважна більшість загальнономовних словників, насамперед СУМ, який ліг в основу ЗР, фіксують таке.

піловської (2002), «Шкільний словотвірний словник української мови» Н.Ф. Клименко, Є.А. Карпіловської, Л.П. Кислюк (2005).

Лексема на означення дії, процесу: **продо/вжувати** дієсл. *недок.* (**продо/вжити**, *док.*) СУМ Орф-75 Орф-94 Орф-09 ВЗОС ОЕ Гр Гол.

Мотивовані слова зі значеннями:

— ознаки: **продо/вжений** дієприкм., *прикм.* СУМ Орф-75 Орф-94 Орф-09 ВЗОС ОЕ Гол; **продо/вжуваний** дієприкм. СУМ Орф-75 Орф-94 Орф-09 ВЗОС ОЕ;

— зі значенням предметності, стану: **продо/вження** ім. с. СУМ Орф-75 Орф-94 Орф-09 ВЗОС ОЕ Гол;

— зі значенням суб'єкта дії: **продо/вжувач** ім. ч. СУМ Орф-75 Орф-94 Орф-09 ВЗОС ОЕ; **продо/вжувачка** ім. ж. СУМ Орф-75 Орф-94 Орф-09 ВЗОС ОЕ.

ВЗОС та ОЕ доповнюють цей реєстр одиницями **продо/вжуючий**, **продо/вжуваність**, СУМ і ВЗОС — **продо/вжність**, **продо/вжний** тощо.

Ж додає варіанти вершинного слова (у видовій кореляції): словотвірний **продовжа/ти** (*недок.*), акцентуаційний **продовжи/ти** (*док.*), суб'єкта дії: **продовжа/тель**, варіанти лексем предметності, стану: фонетичний **продо/вжене**, словотвірний **про/довжка**.

Ми зацікавилися, яку роль відіграв «Словарь української мови» за ред. Б.Д. Грінченка у наповненні ЗР лексикою з погляду формування однокореневих та словотвірних гнізд. Довільно обраний діапазон зведеного лексичного реєстру української мови від *природа* до *пришиб* (це приблизно 2000 реєстрових слів, з-поміж яких близько 160 варіантів) звірено за такими словниками: СУМ Орф-75 Орф-94 Орф-09 ВЗОС ОЕ БН Ж Гр Гол УРС СІС ССІС УРЕ УРЕС.

У цьому полі виявлено:

а) **Гр: слова (варіанти), що трапляються тільки в Гр:** прируби/тися, присалабо/нитися, присанабо/житися, при/сіди (*тільки в ССС: на-в-присіди*), присвя/шуватися, прискіпа/тися, прискри/гнути, присма/-гнути, присме/рджувати, при/смиком, присні/дати, приспівну/ти, пристрі/тельний, пристрі/тище, пристрява/ти, пристяжа/ння, пристя/-жити, пристяза/ти, прису/хий, присця/ти, прись, при/сюди, притає/-нний, при/тамний, притарасо/вувати, притарасува/ти, притекти/ся, прителі/шитися, прителі/шуватися, прити/сти, прити/хти, прити/хшати, притихоми/рити, притихоми/ритися, прито/впитися, приторжи/ти, прито/ркувати, притрясти/ся, приту/жина, притю/жина, приту/жити, притю/кнути, приумі/тися, прихва/чуватися, прихи/жуватий, прихли/ськувати, прихлю/пати, прихмели/тися, прихоло/дний, прицькува/ти, приця/пати, причаля/тися, причапря/чити, прише/нець, при/-чепка, причі/пок, при/чком (*тільки у ССС: не при/чком сказати*) (57);

б) **Гр Орф: слова, донедавна зафіксовані тільки в Гр, які актуалізовано в деяких сучасних орфографічних словниках (перев. у ВЗОС):** при/світка, при/свят, приси/лля, присипа/ник, присідла/ти, присі/длувати, при/сканець, присло/н, при/смажка, при/співок, приспі/льниця, приставши/на, пристамоцкува/ти, приста/ння, приста/ча, пристін, пристрі/тний, пристрі/чений, пристуде/ний, притага/нка, притика/ч,

прито/шний, при/трапка, притрапу/нок, приту/жний, приту/жина, при/тхля, притьмо/, прихитрува/ти, прихі/дцями, прицаба/нити, прицабу/нити, причи/нонька, при/чі/вок, приши/й-хвіст (35);

в) **БН Ж Гр: одиниці Гр, зафіксовані в раніших словниках (Ж, БН) і лексикографічно втрачені в післягрінченківський період:** при/сваха, присвіча/ти, приснопи/ти, приста/я, прито/кмйти, притю/жити, приу/лок, при/ханья, присвіча/ти, при/святюк, приснопи/ти, притакови/ти, притакови/тися, прити/на, притка/ти, прито/кмйти, притю/жити, приу/лок, при/ханья, прихму/рити, причепе/нда (24);

г) **БН Ж Гр ВЗОС: слова, лексикографічна тяглість яких від БН та Ж через Гр перервалася майже на століття і відновилися у ВЗОС:** природи/ти, приса/да, присвідува/ти, при/святюк, приси/л, при/слух, при/спанка, приста/ва, при/ста/ш, прити/рок, притру/т, при/тяг, при/хвальба, прицу/пити (13);

г) **Гр СУМ: одиниці, які, попри закиди в ідеологічній заангажованості, протягом п'ятьох поколінь від Гр зберіг тільки СУМ (окрім кількох винятків у ВЗОС):** присота/тися СУМ ВЗОС Ж Гр, прислуха/ти СУМ Гр, прити/рити СУМ Ж Гр, прити/рювати СУМ Гр, прити/рюватися СУМ Гр, притра/питися СУМ ВЗОС Гр, притя/ти СУМ ВЗОС БН Ж Гр, при/шиб СУМ ВЗОС Гр (8).

Шляхом семантичного, морфемного, словотвірного аналізу виявлено нові елементи словотвірних гнізд, словотвірні, фонетичні *варіанти* загальнонових одиниць, лакуни у реестрах та словотвірних ланцюгах тощо.

Для прикладу наведемо частину зведеного реестру цілком, щоб проілюструвати лексикографічне фіксування слів — елементів словотвірного гнізда. Напівжирним шрифтом виділяємо досліджувану одиницю, супроводжуючи її коротким семантичним маркером (коротким тлумаченням із Гр або загальноновживаним синонімом, який зафіксовано в СУМ). Суцільним рядком у квадратних дужках наводимо фіксовані, загальноновживані елементи словотвірного гнізда (за потреби — зі значеннями, зафіксованими в СУМ):

[чіпля/ти, чіпля/тися, учепи/тися, причі/плюватися (причіпля/тися, причепля/тися), зачепля/тися (зачі/плюватися), за/чіпка...]

при/чіпка (*докір; привід*) ім. ж. СУМ (*розм.*) Орф-75 Орф-94 Орф-09 ВЗОС ОЕ Гол

причі/пка СУМ (*розм.*) Орф-75 Орф-09 ВЗОС Гр

при/чепка ім. ж. Гр (*привід, докір; підвісок*)

причі/пок ім. ч. Гр (*те, що причеплене до чого-небудь*)

Як бачимо, Гр пропонує фонетичний варіант *при/чепка* до загальноновживаного *при/чіпка*, супроводжуючи його ще одним значенням: *підвісок*. Новим елементом у гнізді є слово *причі/пок*.

У спільнокоренових гніздах трапляються нові елементи-синоніми, що розвивають уже відомі значення фіксованих елементів:

[начі/льник (*1. налобник в обладунках воїна; 2. налобник у кінській збруї*), начі/льний (*що міститься спереду*)...] **причі/льник ім. ч. Гр** (*частина очіпка, що обхоплює чоло*).

Отже, слово *причі/льник* може вступати в синонімічні зв'язки зі словом *начі/льник* через спільну сему *частина одягу, обладунків та ін., що міститься біля чола*.

Заналізувавши виокремлені вище 137 лексем, ми виявили фонетичні (зокрема акцентуаційні), графічні варіанти, словотвірні, граматичні варіанти, нові слова, які перебувають у структурно-семантичних відношеннях у певному словотвірному гнізді, лакуни у словотвірних ланцюжках.

1. Фонетичні (зокрема акцентуаційні) варіанти: **присвя/щуватися** дієсл. недок. Гр (присвя/чуватися СУМ); **прише/нець** ім. ч. Гр (прише/лець СУМ); **прити/кач** ім. ч. ВЗОС і **притика/ч** Гр (*кілок, яким прикріплено ярмо до дишла*); **при/чі/вок** ім. ч. ВЗОС Гр (причі/лок СУМ); **притра/питися** дієсл. док. СУМ ВЗОС Гр і **притра/фитися** Ж; **приу/лок** ім. ч. Гр Ж (прову/лок СУМ); **при/хвальба** ім. ж. ВЗОС Гр і **прихва/льба** Ж (*хвальба/ СУМ*) тощо.

2. Графічні варіанти: **присвіча/ти** дієсл. недок. Гр (*присвічувати*) і **присьвіча/ти** Ж; **приши/й-хвіст** Гр і **пришийхві/ст** ім. ч. ВЗОС Гол; **при/святко** ім. ч. ВЗОС Гр (*невелике свято*) і **при/св'яток** Ж та ін.

3. Словотвірні, граматичні варіанти:

[прискі/пуватися..] **прискіпа/тися** дієсл. недок. Гр;

[співа/ти, приспі/вувати, приспіва/ти...] **приспівну/ти** дієсл. док. Гр (*приспівати*²); **при/співок** ім. ч. Гр ВЗОС Гол (*приспів*);

[прити/хнути ...] **прити/хти** дієсл. док. Гр;

[присвя/чувати, присвя/та..] **при/свят** ім. ч. ВЗОС Гр (*присвята*);

[тра/пити, потра/пити, тра/питися, трапля/ти, трапля/тися, трапу/нок...] **при/трапка** ім. ж. ВЗОС Гр (*випадок*), **притрапу/нок** ім. ч. ВЗОС Гр (*випадок*);

[прислуха/ти, прислуха/ння../] **при/слух** ім. ч. ВЗОС Ж Гр (*прислухання*);

природи/ти дієсл. док. ВЗОС Ж Гр (*уродити*) та ін.

4. Нові слова, які перебувають у структурно-семантичних відношеннях у певному словотвірному гнізді:

[рубцюва/тися, зарубцюва/тися, рубе/ць...] доповнено словом **при-руби/тися** дієсл. док. Гр (*загойтися, зарубцюватися*);

[смерді/ти, засмерді/ти, засмерді/тися...] **присме/рджувати** дієсл. недок. Гр (*трохи смердіти*);

[сми/кати, сми/катися, сми/кання, смик...] **при/смиком** присл. Гр (*уривчасто*);

[сні/дати, підсні/дати...] **присні/дати** дієсл. док. Гр (*пропустити щось, снідаючи*);

[прита/єний, прита/єно, прита/єність...] **притає/нний** прикм. Гр (*який приховує щось*);

[притекти/, притіка/ння...] **притекти/ся** дієсл. док. Гр (*прийти, настати, притекти*);

[тихоми/рно, тихоми/рний, тихоми/рити, утихоми/рити...] **прити-хоми/рити** дієсл. док. Гр (*угамувати*), **притихоми/ритися** дієсл. док. Гр (*стихнути*);

[то/впитися, нато/впи/тися, сто/впитися...] **прито/впитися** дієсл. док. Гр (*підійти натовпом*);

[чіпля/тися, причепи/тися, приче/па...] **причепе/нда** ім. ч. і ж. Ж Гр;

[прихва/чувати, прихва/чений...] **прихва/чуватися** дієсл. недок. Гр (*братися поспіхом, підхоплюватися*);

[цькува/ти, зацькува/ти, нацькува/ти..] **прицькува/ти** дієсл. док. Гр (*нацькувати собак на когось*);

[ця/пати] **приця/пати** дієсл. док. Гр (*примочити, побризкати*);

[світи/ти, присвіти/ти, осві/чення, осві/тлення...] **при/світка** ім. ж. ВЗОС Гр (*освічування чого-н.*);

[цаба/нити..] **прицаба/нити** дієсл. док. ВЗОС Гр (*притягнути, приволокти*), прицабу/нити дієсл. док. ВЗОС Гр (*схопити*);

[спа/ти, приспа/ти...] **при/спанка** ім. ж. ВЗОС Ж Гр (*коханка*) (хоча у слова приспля/ти немає значення *кохатися*).

З-поміж наведених прикладів можна виокремити слова з новим значенням (*притектися, прихвачуватися*) або з новими відтінками значень (*причепенда*), семантично близькі до загальноновживаних слова (*прирубитися*).

5. Лексеми, мотивуюче слово до яких важко визначити, напр.: **прискри/гнути** дієсл. док. Гр (*прикрутити, поставити в незручне становище*) *Як прискригне, що ради не можна дати, то йдемо помічати шукати* (Гр). Можливо, слово пов'язане зі *скригіндзати* (*скриготати* (зубами) у Гр; **причапря/чити** дієсл. док. Гр (*надати охайного вигляду*) тощо.

6. Лакуни у словотвірних ланцюжках.

У словотвірному гнізді [туги/й, тужа/вий, тужа/во, ту/житися, тужа/витися, нату/жуватися, тужа/віння...] з'являються нові ланки — **приту/жний** прикм. ВЗОС Гр (*дуже важкий, тяжкий*), **приту/жити** (**притю/жити**) дієсл. док. Гр Ж Гр (*укріпити дах притужинами*), **приту/жина** (**притю/жина**) ім. ж. Гр (*жердина*).

Як бачимо, у словниках бракує ланки **ту/жити** зі значенням *робити тугим*, мотивувальної для лексем **приту/жити**.

Такими гіпотетичними, але незафіксованими лексемами **тага/нити**, **притага/нити** (*прив'язувати / прив'язати до тагана*) у гнізді [тага/н, тагане/ць, таганува/ти (*готувати на тагані*)...] **притага/нка** ім. ж. ВЗОС Гр (*мотузка, якою прив'язують до берега великий дуб (човен)*); **пришиба/тися** (*прибиватися, приставати*) [шиба/ти (*ударяти, бути схожим на кого-небудь*), пришиба/ти, пришиб/ти, пришиб/лений...] **при/шиб** ім. ч. СУМ (діал.) ВЗОС Гр (*притулок, причал*).

Отже, вивчення лексики української мови у форматі зведеного реєстру це:

1. Простеження динаміки лексикографічного відбиття української лексики (напр., Гр як джерело, як провідник від давніших лексикографічних праць, СУМ — спроба зберегти своєрідність української лексики).

2. Джерело для досліджень: а) походження слова, виявлення мотивувальної одиниці (*притага/нити*); б) словотвірних (виявлення синонімічних

формантів, гіпотетичних елементів словотвірних гнізд, напр., *ту/-жити*); в) фонетичних, акцентуаційних (варіанти *причі/лок — при/чі/-вок*), г) лексикологічних (виявлення синонімів, омонімів, паронімів) тощо.

3. Джерело створення нових українських словників, засіб виявлення лагун у реєстрі наявних словників тощо.

4. Джерело для творення нових слів відповідно до притаманних українській мові форм.

Аналізуючи дібраний матеріал, ми не враховували стилістичну, територіальну маркованість лексики, активність її функціонування в той чи той період розвитку мови, актуальність вживання в усних чи письмових текстах, що є предметом наступних досліджень.

1. *Алексієнко Л.А., Дарчук Н.П., Зубань О.М., Козленко І.В.* Методика створення автоматизованої системи морфемно-словотвірного аналізу (АСМСА) слів української мови // Лінгвістичний портал mova.info [Електронний ресурс] / Режим доступу: mova.info/article.aspx?l1=69&DID=73.
2. *Інститут української мови НАН України*: Офіційний сайт [Електронний ресурс] / Режим доступу: 1.nas.gov.ua/institutes/ium/Structure/Departments/Departments9/Pages/math_project.aspx.
3. *Морфемно-словотвірний аналіз як інструмент лінгвістичних досліджень* // Lingvoportal [Електронний ресурс] / Режим доступу: lingvoportal.blogspot.com/2013/10/blog-post_14.html.
4. *Сніжко Н.В.* Системний підхід до вивчення динаміки лексичного складу української мови кінця XVIII — поч. XXI ст. // *Українська мова*. — 2013. — № 3. — С. 110–127.
5. *Сніжко Н.В.* «Словарь української мови» за ред. Б.Д. Грінченка в інтегральному моделюванні розвитку лексики та лексикографії // *Лексикографічний бюлетень*: 36. наук. праць / Відпов. ред. к. філол. н. І.С. Гнатюк. — К., 2013. — Вип. 22. — С. 19–30.

ЛЕКСИКОГРАФІЧНІ ПРАЦІ

- БН Білецький-Носенко П.П. Словник української мови / Підгот. до вид. В.В. Німчук. — К.: Наук. думка, 1966. — 423 с.
- ВЗОС Великий зведений орфографічний словник сучасної української лексики / Уклад. і голов. ред. В.Т. Бусел. — К.; Ірпінь: ВТФ «Перун», 2004. — 896 с.
- Гол Голоскевич Г. Правписний словник. — Нью-Йорк — Париж — Сідней — Торонто — Львів: 1994. — 461 с.
- Гр Словарь української мови / За ред. Б.Д. Грінченка. — Т. I–IV. — К., 1907–1909.
- Ж Желеховський Є., Недільський С. Малорусько-німецький словар. — Т. I–II. — Львів, 1886.
- ОЕ Орфоепічний словник української мови: В 2-х т. / Уклад. М.М. Пешак, В.М. Русанівський, Н.М. Сологуб, В.В. Чумак, Г.М. Ярун. — К., 2001.
- Орф-75 Орфографічний словник української мови / Уклад. С.І. Головащук, Т.В. Зайцева, І.С. Назарова, М.М. Пешак, В.М. Русанівський. — К., 1975. — 856 с.
- Орф-94 Орфографічний словник української мови / Уклад. С.І. Головащук, М.М. Пешак, В.М. Русанівський, О.О. Тараненко. — К.: Вид-во «Довіра», 1994. — 864 с.
- Орф-09 Український орфографічний словник / уклали: В.В. Чумак [та ін.]; за ред. В.Г. Скляренка. — К.: Довіра, 2009. — 1011 с. — (Словники України).
- СІС Словник іншомовних слів / За ред. О.С. Мельничука. — К., 1986.
- ССІС Сучасний словник іншомовних слів / Уклад. О.І. Скопненко, Т.В. Цимбалюк. — К., 2006.
- СУМ Словник української мови. — Т. I–XI. — К.: Наук. думка, 1970–1980.

- УРЕ Українська радянська енциклопедія: В 12-и т. — К., 1977–1985.
УРЕС Український радянський енциклопедичний словник: В 3-х т. — К.,
УРС Українсько-російський словник: У 6-и т. / Гол. ред. І.М. Кириченко. — К.:
Вид-во АН УРСР, 1953–1963.

Статтю отримано 07.10.2014.

Oksana Tyshchenko
Kyiv

“DICTIONARY OF UKRAINIAN LANGUAGE”, ED. HRINCHENKO
IN CONSOLIDATED REGISTER OF UKRAINIAN LEXICON:
FORMING A STRUCTURAL WORD NESTS

The article is based on a fragment of a consolidated register of Ukrainian language (from nature to pryshyb) traced the role played by “Ukrainian Language Dictionary”, ed. Grinchenko in filling OR vocabulary in terms of one root formation and word-building nests. Traced dynamic lexicographic reflection Ukrainian vocabulary found that AR can be a source for etymological, structural word, phonetic, lexicology research.

Keywords: consolidated register, word-building nests, variant.

Мовна мозаїка

БЕССАРАБЬСЬКА, БЕСАРАБЬСЬКА чи БАСАРАБЬСЬКА ПЛОЩА?

Дехто з киян запитує, за яким правилом чинного “Українського правопису” назви *Бессарабська площа*, *Бессарабський ринок*, сам топонім *Бессарабія* українською мовою пишуть з двома літерами с?

Допоможе з’ясувати правильний правопис цього топоніма і похідних від нього прикметника та іменника звернення до історичних і теперішніх довідкових джерел. У давніх українських грамотах XIV–XV ст., а також XVI — I пол. XVII ст. зафіксовано словоформи *Басарабы* зі значенням *Басарабська земля*, *басараба* зі значенням *басарабець* та *басарабскии* як прикметник, причому всі вони мають одну літеру с (див., зокрема: Словник староукраїнської мови XIV–XV ст. — К.: Наук. думка, 1977. — С. 87). До того ж у цих та в інших писемних пам’ятках вони зафіксовані переважно з літерою а. У період формування нової української літературної мови так само переважають словоформи з а. Українські лексикографи 20 — 30-х рр. XX ст., зокрема А. Кримський, рекомендували усталити в українській мові *Басарабія*, *Басарабицина* (див.: Російсько-український словник / Гол. ред.: А.Е. Кримський. — Друкарня Вид-ва «Червоний шлях» у Києві, 1924. — Т. I. А — Ж. — С. 34), а Г. Голоскевич — *Басарабія*, *Басарабицина*, *басарабець*, *басарабський* (див.: Голоскевич Г. Правописний словник. — вид. 12. — Нью-Йорк — Париж — Сидней — Торонто — Львів, 1994. — С. 18).

“Зближення” української та російської мов за зразком російської в радянський період призвело до поширення в українській літературній мові словоформ *Бессарабія*, *бессарабський*, *бессарабець*, які подають тепер усі її орфографічні, тлумачні, перекладні та енциклопедичні словники.

Зважаючи на багатовікову традицію правопису зазначених словоформ з однією літерою с та з а, рекомендуємо повернути до сучасного українського вжитку *Басарабія*, *Басарабицина*, *басарабський*, *басарабець*. Відповідно *площу* потрібно називати *Басарабською*, а *ринок* — *Басарабським*.

Катерина Городенська

УДК 811.161.2'42 Грінченко

Валентина Лєснова

м. Луганськ

ЗАСОБИ ВИРАЖЕННЯ ОЦІНКИ В ХУДОЖНІХ ТВОРАХ БОРИСА ГРІНЧЕНКА

У статті проаналізовано засоби вираження оцінки в прозових творах Б.Д. Грінченка. Акцентовано увагу на тому, що письменник активно використовує мовні засоби, властиві народному мовленню: лексику з яскраво вираженим експресивним забарвленням, метафоричні перенесення, слова із суфіксами суб'єктивної оцінки — позитивної чи негативної. На конкретних прикладах показано, що інтенсивність оцінки може бути виражено різними способами: повторами слів, уживанням плеонастичних займенників та прислівників-інтенсифікаторів. Відзначено, що в проаналізованих текстах висока функціональна активність характерна для образних порівнянь.

Ключові слова: аксіологічні засоби, негативно оцінна семантика, позитивно оцінна семантика, інтенсивність оцінки, плеонастичні слова, порівняння.

Постать Бориса Грінченка, видатного письменника, культурного діяча, педагога, ученого кінця XIX — початку XX століття, неодноразово привертала увагу дослідників різних галузей: літературознавців, етнографів, фольклористів; цікавила вона й лінгвістів, зокрема мову та стиль його наукових, публіцистичних і художніх творів докладно проаналізовано в дисертації М.В. Кравченко [5]. Водночас, і до сьогодні залишаються недостатньо висвітленими в науковій літературі деякі аспекти мовотворчості письменника, серед яких специфіка функціонування в текстах Б.Д. Грінченка засобів вираження оцінки різних структурних рівнів. Цим і зумовлено актуальність нашої розвідки.

Мета статті: проаналізувати засоби вираження оцінки в художніх прозових творах Бориса Грінченка, з'ясувати їхню семантику та функціональну активність.

© В.В. ЛЕСНОВА, 2015

Оцінка як один із найважливіших аспектів інтелектуальної діяльності людини, безперечно, знаходить відображення в мові, оскільки суб'єкт оцінює всі елементи дійсності, а в основі мовної функції інтерпретування лежать ціннісні параметри її відображення. Як відомо, оцінку в мовленні може бути виражено засобами різних структурних рівнів: фонетичними, словотвірними, лексичними, фразеологічними, синтаксичними. Як зазначає М.В. Кравченко, „Борис Грінченко естетизує народнорозмовну стихію, активно послуговуючись фольклорним, розмовним та книжним мовленням” [5: 16]. Цю специфіку художнього стилю письменника виразно відбито у використанні ним аксіологічних засобів, серед яких як найбільш функціонально активні виділяємо такі:

1. Слова, семантично співвідносні з поняттями позитивного або негативного плану.

Зазначимо, що слів, які містять позитивну оцінку, у проаналізованих творах зафіксовано набагато менше порівняно з негативно оцінними: *Він не був генієм, навіть талантом не був, а був просто кебетливою і розумною, а найголовніше — чесною людиною* [3 I: 247]; *Добросердний чоловіча, закоханий у мої вірші та й у мене потроху* [3 I: 287]; *...він, такий невсипущий хазяїн, працюючий до кривавого поту, відпочинку ніколи не знав і не знає...* [3 II: 27].

Перевага негативно оцінних лексем над позитивно оцінними підтверджує зв'язок мови творів Б.Д. Грінченка з народним розмовним мовленням, для якого, як наголошують дослідники, „більш характерне вираження різноманітних негативних оцінок, ніж позитивних” [4: 112]. Лексеми з негативно оцінною семантикою здебільшого характеризують людину в найрізноманітніших її проявах, що є свідченням антропоцентричного характеру аксіологічної діяльності: *... нащо ж ми з жінкою будемо робить на ледацюгу? Ледацю такий потур давати!* [3 II: 40]; *Ото люди! А тепер що? Хху!.. Дрібнодухи всі!..* [3 II: 110]; *Це не хазяїн, а якась колода, якась сплюга опівнічна!.. та його й ломакою не зведеш, як розіспиться!..* [3 II: 128] та ін.

На думку Н.Д. Арутюнової, негативна оцінка має більшу тенденцію відриватися від властивостей референта, ніж оцінка позитивна; остаточний відрив від дійсності перетворює негативно оцінну лексему в лайливу [1: 231]. Приклади такого перетворення знаходимо й у художніх текстах Б.Д. Грінченка: *Уставай, бісова сонюго!* [3 II: 128]; *Еч, чортова патяка! — подумав Роман. — Слова не вміє сказати, а ще й пащекує* [3 II: 13] — у цих випадках експресивність негативно оцінних іменників *сонюга, патяка* підкреслюють лайливі слова *чортова, бісова*; *Хитра шельма! Бач як підводить!* [3 I: 306] — у Словнику української мови за редакцією Б.Д. Грінченка лексему *шельма* витлумачено як „бранное слово” [9 IV: 491], можливість уживання цього слова як лайливого констатовано й у сучасних лексикографічних джерелах [10 XI: 439]; *Ну ти, мурло! Куди прешся? Завертай назад, мугиряко!* [3 I: 306] — у Словнику української слова *мурло* та *мугиряка* подано з позначками *зневажливе,*

лайливе [10 IV: 819, 829], хоча в словнику за редакцією Б.Д. Грінченка для обох цих слів наведено лише тлумачення „неотеса, грубий чоловікъ” [9 II: 452, 455].

Борис Грінченко, за словами І.Г. Матвіяса, „тонко відчував нормалізаційні тенденції в розвитку тогочасної української літературної мови, унаслідок чого мова його творів сьогодні сприймається загалом як сучасна” [7: 16]. Свідченням цього є, зокрема, той факт, що переважну більшість оцінних лексем, ужитих у творах Б.Д. Грінченка, зафіксовано в Словнику української мови, і лише в поодиноких випадках їх охарактеризовано як застарілі, наприклад: *Репана мужва* — аж смердить! [3 II: 19] — „**Мужва** 1. дорев., зневажл. Мужики, селяни; 2. перен., заст., зневажл., лайл. Про невихованих, неосвічених людей [10 IV: 820 — 821].

Для деяких оцінних слів, ужитих Б.Д. Грінченком, у сучасному лексикографічному джерелі подано позначку *діалектне*, наприклад: *Ах ти ковтьоба дурна!* — зненацька визвірюється Тимоха [3 I: 230]. У Словнику української мови наведено два значення для цієї лексеми: „*діал.* 1. Ковбаня; 2. *зневажл.* Про незугарну, неохайну людину” [10 IV: 207], тоді як у словнику за редакцією Б.Д. Грінченка подано лише одне значення: „оставшееся на лукахъ посл — половодья углубление въ земль, наполненное водою и заросшее осокою” [9 II: 262]. Зазначимо, що лексему *ковтьоба* вміщено в словнику нижньонаддніпрянських говірок як зневажливу назву недотепи [12 II: 183].

М.В. Кравченко наголошує: „У мовній тканині художніх творів Б. Грінченка стилістично навантаженими є розмовні іменники, дієслова, прикметники, прислівники, частки, синтаксичні форми, що відображають стан унормування української літературної мови другої половини XIX ст., напрямки естетизації її народнорозмовної стихії, співвідношення наддіалектних і вузькодialeктних елементів мови” [5: 14]. Віднесення багатьох оцінних слів, зафіксованих у творах Б.Д. Грінченка, до розмовних спостерігаємо й у сучасному лексикографічному джерелі: *...Левантина, хоч і була собі утла й тендітна, але не боялася ніякої праці* [3 I: 92 — 93] — „**Утлий**. 2. розм. Слабий, недорозвинутий” [10 X: 515]; *...цей був такий харпак, що сіряк на хребті не держався, а тепер уже бач у які достатки з тих баришів убився* [3 II: 18] — „**Харпак**, розм. Бідняк, злидар” [10 XI: 27] та ін.

Однією з характерних рис ідіостилію письменника є використання народнопоетичних слів, зокрема у функції звертань, усі вони містять виразну сему позитивної оцінки, яку часто підкреслено демінутивними суфіксами: *Годі, голубка моя, годі! Не журишь...* [3 I: 209]; *Мамо, голубонько! Що вам? Погано?* [3 I: 217]; *Матіночко-голубочко!* [3 II: 75]; *Спасибі, моє серденько!* [3 II: 116] та ін.

2. Прислівники-інтенсифікатори, які „виражають важливе поняття ступеня й міри, необхідне в неперервному процесі пізнання людиною навколишньої дійсності” [11]. Репертуар таких прислівників в аналізованих творах доволі широкий: *А то ще є декохт: недавно з города привіз,*

дуже пользовитий [3 I: 275]; — *Хто ж його повіз?* — допитувавсь у сторожа старшина, *сердитий вельми* [3 I: 243].

Найбільш функціонально активним серед засобів вираження інтенсивності оцінки є прислівник *страшенно*, у якому суфікс *-енн-* яскраво увиразнює таку інтенсивність. За допомогою цього прислівника в художніх текстах найчастіше виражено інтенсивність дії, при цьому прислівник може займати препозицію або постпозицію щодо дієслова: *А на селі страшенно сміялися й глузували з Романа* [3 II: 35]; *Тільки Денис не бідкався, але страшенно лютував, не казав ні слова і щось собі думав* [3 II: 39]; *Той страшенно розсердився, кричав, що вони не сміють його „порочити”* [3 II: 39]; *Усі страшенно реготалися* [3 II: 17]; *Він і слова не сказав жінці, а запив страшенно* [3 I: 235]; *Денис лютував страшенно* [3 II: 27].

Також цей прислівник може виражати інтенсивність ознаки або стану: *Ліс зробився страшенно густий* [3 I: 264]; *...і він тільки був страшенно лютий на вчителя за образу...* [3 II: 15]; *Патрокл ... був страшенно веселий, смішив товаришів своїми жартами й лайками...* [3 II: 122]; *Ніякого руху: росте-зеленіє-жовтіє-чорніє, тоді знову: зеленіє-жовтіє-чорніє... одноманітно страшенно!* [3 I: 291].

Функцію інтенсифікатора в аналізованих текстах виконує й спільнокореневий прикметник *страшений*: *Дениса брала страшенна нетерплячка* [3 II: 82]; *Гріх страшений, нещасливий гріх — задля свого кохання попустити занепацати людей* [3 II: 115].

3. Поєднання раціонально-оцінної одиниці з плеонастичними словами так, такий, як, який: *Ох, як сумно на землі* [3 I: 228]; *Яка вперта! Аж тепер правду сказала!* [3 I: 274]; *Ох-ох! Коли то ми доживем до другого такого пишного поета!* [3 I: 279]; *Ич, яка язиката зробилася, як з паничем зазналася!* [3 II: 81]; *Боже мій! Які ж тут непривітні люди!* [3 II: 94] та ін.

Оцінку дії, події, виражену за допомогою плеонастичних слів, може бути винесено „за межі речення у формі оцінного висловлення, зокрема вигуківого фразеологізму” [6: 77]: *...я сам заведу торгівлю таку, що тільки ну! Ого-го!* [3 II: 32].

4. Порівняння, для яких властива висока функціональна активність в аналізованих текстах. К.І. Мізін кваліфікує компаративні фразеологічні одиниці як „лінгвокреативні шедеври”, зазначаючи, що „вони несуть заряд оцінки, емотивності, експресії або найвищої / найнижчої інтенсивності еталонізованої ознаки” [8: 67].

Суб’єктом порівнянь у творах Б.Д. Грінченка найчастіше є людина, її зовнішність, поведінка, риси характеру; об’єктами порівняння при цьому можуть бути тварини, рослини, предмети, природні явища та ін.: *А сам худий, як смерть* [3 I: 275]; *... шкодив мені скрізь, спотиньга кусаючи, як зрадлива собака* [3 I: 288]; *Сердита Стручиха була така добра проти цієї худой, як суха тараня, носатої, рудої крамарки* [3 II: 95]; *Він устав білий, увесь тремтячи, як лист під вітром* [3 II: 44]; *...заплакав старими, тяжкими, як камінь, як огонь, пекучими сльозами* [3 II: 44]; *Кум такий, як хмара* [3 II: 82]; *Як звір дикий, одним скоком Роман зник у темряві* [3 II:

89]; *Вона обвилась круг нього як хмелиночка...* [3 II: 117]; *...а стан який повний — скоро ходитиме, як та копиця* [3 II: 74].

Для оцінної характеристики тієї самої ознаки може бути використано порівняння з різними об'єктами, яким властива якась спільна риса, наприклад, блідий вигляд людини зображено так: *Вона була як біль біла* [3 I: 266]; *Ліна сиділа на канані [...] біла, як стіна* [3 I: 303]; *Вони стояли один перед одним білі, як крейда...* [3 II: 28]; *Старий батько згорбився, білий як молоко зробився* [3 II: 138]; фізичну силу оцінено за допомогою таких компаративних одиниць: *Старший — уже поважний, з бородою, здоровий, як робочий віл* [3 II: 7]; *Здоровий, як бугай* [3 II: 89]; *...хоч би й сама все робила — як кобила, здорова!* [3 II: 95].

Деякі порівняння мають виразний народнопоетичний характер, зберігають фольклорну основу: *Чи не гарна ж вона, як зоря пишиного ранку, чи не чиста ж, як краплина роси на білій лілії?* [3 I: 301]; *Дочок у Сивашів не було, але троє синів, як соколів...* [3 II: 6]; *Випийте, люди добрі, за здоровля моїх синів!.. Вони в мене — як золото!* [3 II: 7].

5. Слова із суфіксами суб'єктивної оцінки.

Часто вживаними в аналізованих художніх текстах є лексеми пестливої семантики, вираженої демінутивними суфіксами, які надають мові „неповторного аромату національного звучання” [2: 65]: *Ламала свої худі рученята до болю і не чула, як болить, бо серце боліло дужче. Еге, воно так боліло, бідне серденятко в молоденької дівчини, zostавшия саме, саме на всьому світі* [3 I: 221]; *Була собі вона невеличка моторна молодичця, чепурненька, щебетлива* [3 I: 233]; *Її голівонька схилилась, і чиста душа покинула тіло* [3 I: 264].

Слова із зменшено-пестливими суфіксами може бути вжито в художніх текстах також для пом'якшення негативної ознаки: *Край села стояла хата поганенька* [3 I: 206]; *Була боса, в самій спідниці та в лихенькій спідничині* [3 II: 104].

Прикметники пейоративної семантики із суфіксами *-енн-*, *-езн-*, *-юч-* в аналізованих художніх творах найчастіше вказують на великий розмір чогось: *здоровенна кудлата голова* [3 I: 229]; *здоровенні жиливі руки* [3 I: 229]; *височезний ліс* [3 I: 262]; *величезне болото-багновище* [3 I: 262] та ін. В одному мікротексті може бути вжито кілька слів з пейоративними суфіксами, що увиразнює експресивно-оцінний його характер: *Товсті стовбури мріли в темряві. Здавалося, що якісь здоровенні люди, якісь велетні похмури й страшні поставали навкруги мовчки і попростягали над Денисом свої величезні лапи, щоб його вхопити. От саме над головою нависла така лапа, широко-широко розіп'явши товстючі волохаті пальці-кігті* [3 II: 87].

Суфікси згрублості *-ак(а)*, *-юр(а)* у складі іменника можуть посилювати негативну семантику кореневої морфеми або вказувати на значний вияв характеризованої іменником якості: *Вийде злодіяка на волю та й почне мститися на людях* [3 II: 70]; — *Ти чого тут? — зненацька гримнув на нього страшний басюра* [3 II: 47].

Суфікси, що передають значення збільшення ознаки, можуть бути й у складі прикметників позитивної семантики, наприклад: *Я ніколи не думав, що він так мало мене розбирає, ця добряча душа!* [З І: 287]. У таких випадках вони є показником інтенсифікації й позбавлені негативної оцінності.

Отже, мовлення художніх прозових творів Б.Д. Грінченка надзвичайно багате на засоби вираження оцінки, що підтверджує його зв'язок з розмовним і діалектним мовленням. Оцінку в текстах може бути виражено на різних мовних рівнях.

1. Арутюнова Н.Д. К проблеме функциональных типов лексического значения // Аспекты семантических исследований. — М. : Наука, 1980. — С. 156—249.
2. Голубовська І.О. Етнічні особливості мовних картин світу : монографія. — 2-е вид., випр. і доп. — К. : Логос, 2004. — 284 с.
3. Грінченко Б.Д. Твори : в 2 т. / упоряд. В.В. Яременка ; прим. А.Г. Погрібного, В.В. Яременка. — К. : Наук. думка, 1990—1991.
4. Земская Е.А., Китайгородская М.В., Ширяев Е.Н. Русская разговорная речь : общ. вопр. Словообразование. Синтаксис. — М. : Наука, 1981. — 276 с.
5. Кравченко М.В. Мова і стиль творів Бориса Грінченка : дис. ... канд. філол. наук. — Луганськ, 2001. — 238 с.
6. Лекант П.А. Рациональный и эмоциональный аспекты русского предложения // Рус. яз. в шк. — 2004. — № 4. — С. 75—78.
7. Матвіяс І.Г. Роль говорів у мовотворчості Бориса Грінченка // Українська мова. — 2009. — № 3. — С. 10 — 16.
8. Мізін К.І. Перспектива вивчення антропоцентричності усталених порівнянь (на матеріалі компаративних фразеологій англійської, німецької, української та російської мов) // Лінгвістика : зб. наук. пр. — Луганськ, 2009. — № 1. — С. 65—70.
9. Словарь української мови : в 4 т. / упоряд., з дод. власного матеріалу, Борис Грінченко. — К., 1907—1909.
10. Словник української мови : в 11 т. — К. : Наук. думка, 1970—1980.
11. Хмелевский М. С. Формирование разряда наречий-интенсификаторов в славянских языках : дис. ... канд. филол. наук. — СПб., 2003. — 209 с. // <http://www.dslib.net>
12. Чабаненко В.А. Словник говірок Нижньої Наддніпряни : у 4 т. / В.А. Чабаненко. — Запоріжжя, 1992.

Статтю отримано 02.12.2014

Valentyna Lesnova

Luhansk

EXPRESSION MANNER OF THE EVALUATION IN BORYS HRINCHENKO'S FICTION

The article deals with the analysis of the means of expression of evaluation in the prose works of B.D. Hrinchenko. It has been emphasized that the writer actively uses linguistic means characteristic of a folk speech: the vocabulary with a strongly marked expressive coloring, metaphorical shifts, words with the suffixes of subjective evaluation, the latter being either positive and negative. Based on concrete examples, it has been shown that the intensity of the evaluation can be expressed with the help of different means such as word repetitions, the use of pleonastic pronouns as well as adverbs-intensifiers. It has been pointed out that a high functional activity is typical of figurative comparisons in the analyzed texts.

Key words: evaluative means, negative evaluation semantics, positive evaluation semantics, intensity of evaluation, pleonastic words, comparisons.

УДК 81'286 (477) «712»

Ірина Денисовець

м. Київ

СЛОВОТВІРНА СПЕЦИФІКА ОКАЗІОНАЛЬНИХ ВЛАСНИХ ГЕОГРАФІЧНИХ НАЗВ У СУЧАСНОМУ УКРАЇНСЬКОМУ ДИТЯЧОМУ ДИСКУРСІ

У статті визначено словотвірну похідність індивідуально-авторських власних географічних назв, використаних у творах сучасних українських дитячих письменників. Досліджено специфіку структури і стилістичне навантаження таких okazіональних топонімів, з'ясовано їхній емоційно-експресивний та оцінний потенціал.

Ключові слова: *індивідуально-авторські власні географічні назви, okazіональні топоніми, okazіональне словотворення, експресивність, емоційність.*

Кінець ХХ та початок ХХІ століття вирізняються посиленою увагою українських мовознавців до проблем індивідуально-авторської мовотворчості, характерної насамперед для художнього та публіцистичного дискурсів (В.А. Чабаненко [10], В.П. Ковальов [4], О.А. Стишов [9], Г.М. Віняр [2], Д.В. Мазурик [7], Т.Г. Юрченко [11], Г.М. Вокальчук [3], О.М. Турчак [8], Ж.В. Колоїз [5] та ін.). Проте зовсім мало досліджень, присвячених аналізу okazіональних лексем, які активно вживають у своїх творах сучасні українські дитячі письменники для досягнення високої емоційності та експресивності. Мовознавці зверталися до текстів дитячих творів передусім для вивчення характерних ознак дитячого мовлення або українського дитячого фольклору в художньому епосі. Питання про словотвірну вербалізацію емоційно-експресивної та оцінної семантики в казковому авторському світі дитячих творів вони не порушували зовсім.

© І.В. ДЕНИСОВЕЦЬ, 2015

Мета пропонованого дослідження — вивчити механізми та способи творення індивідуально-авторських (оказіональних) власних географічних назв, з'ясувати їхнє стилістичне навантаження в сучасному українському дитячому дискурсі.

Важливими одиницями індивідуально-авторської художньої картини світу є оказіональні географічні назви, що виражають нестандартне, унікальне світосприйняття кожного із майстрів слова. Вони породжують нові відтінки значень, формують оригінальні образи, специфічні текстові емотивно-оцінні конотації, виявляючи приховані можливості й акцентні орієнтації [1: 390]. Варто наголосити на тому, що оказіональні топоніми відкривають нові «русла» руху потоку свідомості реципієнта (дитини), актуалізуючи такі його концептуально-чуттєві сфери, які узвичаєні нейтральні лексеми, зокрема їхня внутрішня форма, не можуть виражати.

Оказіональність — це мовленнєва реалізація можливостей мовної системи, що суперечить традиції та нормі вживання, мовленнєвий вияв усього того, що могло б бути в мові, але чого насправді немає в узуальному вжитку [6: 78]. На відміну від узуальних назв географічних об'єктів, які регулярно відтворюються в неспеціальних контекстах, оказіональні географічні назви казкових світів мають свої особливості: вони нерегулярно, іноді одинично, відтворюються в неспеціальних контекстах дитячого художнього дискурсу; мотивовані контекстом і мовленнєвою ситуацією, а тому поза ними не використовуються в живому мовленні; їм властива оказіональна словотвірна структура, але вони дуже часто утворюються переважно за аналогією до вже кодифікованих географічних назв (пор.: *Добряндія* ← *Ірландія*, *Сміхоград* ← *Волгоград*). Цих лексем не фіксують словники, що свідчить про їхню функціональну одноразовість. Однією з найголовніших прикметних ознак індивідуально-авторських географічних назв у творах сучасних українських дитячих письменників є їхня експресивність та високий рівень емоційності. Аналізуючи словотвірні та семантичні ознаки оказіональних географічних лексем, що функціонують у сучасних українських дитячих творах, ми послуговуємося дефініцією Ж. Колоїз, яка зазначає, що оказіоналізм — новоутворений матеріальний репрезентант, що є результатом мовної потенції, характеризується категорією оказіональності, нульовим рівнем адаптації в «мовному просторі» та нульовим ступенем відтворюваності в просторі власне комунікативному [5: 75].

Оказіоналізми мають широкий діапазон прагматичної дії. Основна їхня мета — привернути увагу реципієнта та стимулювати його до дешифрування певної інформації, а потім дати конкретну оцінку тому чи тому явищу. Дослідники розглядають оцінку зі структурно-семантичного погляду, а саме як категорію, що об'єднує всі засоби, які має сучасна українська літературна мова у своєму розпорядженні для категоризації і позначення різноманітності оцінних значень, мотивованих зв'язками між мовцем і дійсністю. Структурно-семантичні категорії,

до яких належить і оцінка, — це такі категорії, які створюють базу для об'єднання схожих за значенням мовних (у нашому випадку оцінних) засобів різних рівнів. Семантична категорія оцінки характерна для всіх творів сучасних українських дитячих письменників як наслідок осмислення і відображення дійсності. З емоційною оцінкою пов'язана також експресивність. Вона з'являється тоді, коли оцінка виявляється як безпосередня реакція на подію. У творах українських дитячих письменників експресивність оцінних виразів спрямована на те, щоб посилити емоційний вплив на читача, тому вона є характерною ознакою дитячого художнього дискурсу, у якому оцінка слугує основною ілюкативною силою. У сучасних українських дитячих творах спостерігаємо тенденцію до вживання таких оказіональних географічних назв, які містять яскраво виражений позитивний чи негативний оцінний компонент, набуваючи додаткових конотацій залежно від контекстуального оточення. Географічні оказіоналізми у своїй семантиці мають переважно важливий підтекст усвідомлення дітьми категорій добра і зла. Наприклад, назви двох казкових країн *Добряндії* і *Зландії*, у які поселив своїх героїв В. Нестайко, походять від номінацій на позначення цих моральних категорій, напр.: *Так вона вигадала дві країни — Зландію і Добряндію* (6, с. 4). Автор використав моделі відомих географічних назв, утворивши експресивно та емоційно забарвлені оказіональні лексеми, що яскраво виражають позитивне та негативне оцінне значення. Такі оказіональні власні географічні назви репрезентують насамперед внутрішній вияв світосприйняття автора, його власні оцінні орієнтири. Серед засобів індивідуально-авторської інтерпретації географічних назв чільне місце посідають властивості семантики оказіонального топоніма та його контекстуальне оточення. Відразу стає зрозуміло, що в *Добряндії* живуть добрі мешканці, які підтримують один одного і допомагають усім без винятку, а *Зландія* славиться своїми злюками, які прагнуть одного — постійно завдавати шкоди іншим.

Цікавими є індивідуально-авторські власні географічні назви також із погляду словотвірних можливостей цих лексем. Оказіональна деривація — прогресивний процес, унаслідок якого оновлюється, збагачується та розвивається мовна система загалом [5: 220]. Оказіональні лексеми виявляють індивідуальність автора, надають дитячим творам оригінальності, увиразнюють, посилюють емоційно-експресивний зміст. Найпоширенішим способом творення оригінальних нових географічних назв у сучасному художньому дитячому дискурсі є творення за зразком конкретного реального слова, пор.: *Дивоград, Рудоград* ← *Павлоград, Волгоград*. Такі лексеми утворені способом складання, коли перша частина слова виражає характерну прикметну ознаку самого географічного об'єкта (дивовижне, бо постійно трапляються казкові дива; рудий, бо всі містяни мають волосся рудого кольору), а друга частина — це безпосередньо слово «град», що означає адміністративно-територіальну одиницю, місто, напр.: *Були вони добрі, мудрі й сердечні,*

любили своїх підданих і заснували для них на їхнє прохання казкове місто-королівство **Дивогорад** (14, с. 3); *Вітаю Вас у чарівному місті Рудоградї* (11, с. 34); *А родом я з Кихкотанїї, із самого Сміхограда* (← місто сміху), *коли чули* (18, с. 75).

Що ж до утворення оказіональних назв країн, то вони постали за аналогією до назв країн із такою словотвірною будовою, як *Гренландія, Голландія, Ірландія, Курляндія, Фінляндія*, у яких спільною є частина **-ндія**, напр.: *Отак полетів я, полетів! І потрапив у країну Картузляндію* (← країна картузів) (16, с. 8); *Цього разу я тобі повірю, але запам'ятайте, якщо у Смачляндії* (← країна смаколиків), *Вівсогорїї чи Лежебокїї зникне бодай одна дитина, буде тобі непереливки, бо ти матимеш справу з самою Рудою Вороною* (3, с. 10); *Країна Втікляндія* (← країна втікачів), *Попівський ставок та горохове поле приходять із дитинства хіба що у наші сни* (17, с. 110).

Ще одну групу становлять оказіональні назви країн, утворені за аналогією до кодифікованих топонімів із кінцевою частиною **-нія** (*Абіссинія, Аквітанія, Вавилонія, Віфінія, Іспанія, Пенсільванія, Саксонія, Сардинія, Словенія, Данія*), напр.: *Люди в Ластовинїї* (← усі жителі вкриті яскравим ластовинням) *тихі, мирні й працьовиті: жителі її — ластовини — геть усі руді та веснянкуваті* (15, с. 7); *Це прибула військова флотилія з далекої заокеанської країни Хуліганїї* (← країна, де мешкають хулігани) (15, с. 9); *Не пощастило мені з народженням, бо народився я, голубе мій, у країні Забобонїї* (← країна, у якій живуть дуже забобонні люди) (14, с. 21); *Тю! — кажу. — Що за Тропїканія* (← країна, у якій дуже спекотно і немає морозів)? — *Країна, в якій ніколи немає зими* (12, с. 107); *Тоді Ледарило збирає їх у чарівну торбу і відносить у Павутинїю* — *країну ледарства і нудьги, що розташована у морі-океані на острові Ледаряні* (7, с. 137). Лише спорадично трапляються індивідуально-авторські географічні лексеми, утворені за аналогією до таких назв країн, як *Нїгерія, Сирія*, у яких спільною частиною є **-рія**, а також до назв на зразок *Фїнікія, Фракія* зі спільною частиною **-кія**, напр.: *Цього разу я тобі повірю, але запам'ятайте, якщо у Смачляндії, Вівсогорїї чи Лежебокїї зникне бодай одна дитина, буде тобі непереливки, бо ти матимеш справу з самою Рудою Вороною* (3, с. 10).

Оказіональні географічні назви — це специфічна категорія слів, що вживаються для репрезентації одиничного об'єкта у вигаданому, казковому авторському світі. Функціонуючи в мові дитячого твору, вони розширюють свою семантику, додатково збагачуючись низкою інших змістових компонентів. На географічній карті казкового світу в дитячих творах з'являються нові назви річок, островів, гір, селищ, міст, країн, планет та світів. Такі авторські географічні назви уподібнені до відомих власних, вони активізують образно-асоціативне мислення маленьких читачів.

Прикметною ознакою українських дитячих художніх творів є створення оказіональних географічних назв, що є англіцизмами. Напр.:

Оленка від радості почала підстрибувати на місці, а Влад замріявся, уявляючи, які дива очікують на них у світі з багатообіцяючою назвою **Геймленд** (← game + land — земля гри) (4, с. 8); **Вісім** з половиною обертів, звичайно, — і всі ви в **Хісторії** (← history — земля історії) (4, с. 39); **Не знаю**, — признався **Вася**. **Шотландію, Голландію, Гренландію** знаю, а **просто Ландію** (← land — земля) — ні (15, с. 165). Трапляються і «напівангліцизми», коли перша частина оказіоналізму — це українська лексема, а друга — англіцизм на позначення поняття “земля”, напр.: **Нещодавно нічні кошмари заснували свою країну — Страхолондію** (← страх + land → лондія) (15, с. 303).

Оригінальними є назви казкових країн, що утворилися від звуків, які видають їхні мешканці, коли виконують свою улюблену справу, зокрема чоловічки, які неймовірно полюбляють їсти кашу і водночас казати: «ням-ням», тому логічно, що їх прозвали **нямликami** подібно до назви країни, у якій вони мешкають, напр.: **Та ще й дізнатися, що існує ціла країна Нямликів — чоловічків, які живуть у стінах** (1, с. 29).

Великий відсоток оказіональних топонімів становлять назви, утворені від іманентних ознак самих географічних об'єктів, яких вони називають. Напр.: **На вулиці Кленовій** (← уся засаджена кленами) **селища Топольки йшов чоловік, у літньому одязі, в жовтих черевиках із чорною шнурівкою, з портфелем** (16, с. 3); **Сестро, глянь! Містечко Древнє** (← має багатовікову історію, утворене дуже давно) **! Тобі ця назва про щось каже** (5, с. 14); **Кривуляста така річечка, вся закручувалася, може, через це й називалася Петелькою** (← форма річки закручена, як петля) (16, с. 33); **Ми, депутація зимового лісу, висловлюємо своє обурення протиправним діям адміністрації панства Крижанства** (← повністю збудоване з криги) **і вимагаємо негайного звільнення їжачка і зайчика** (8, с. 52); **Ця річка Самописка** (← води цієї річки могли зафарбувати все, що в неї занурювали), — **спокійно відповіли йому маленькі нетаківці, які купалися в річці й були точнісінько такого кольору, що й вода у ній** (20, с. 53); **Жителі Побілязер'я** (← місто розташоване навколо озера) **завмерли. Ніхто не ворухнувся** (19, с. 58); **Днями гульбище на Смердючому** (← вода в болоті мала характерний неприємний запах) **болоті** (3, с. 62); **Єдиним доказом їхнього перебування на цій планеті Навпаки був Нетак** (20, с. 96); **Минете Спасибівку** (← жителі дуже ввічливі і завжди вміють віддячити за послугу) **(це протилежний куток нашого села), тоді — пшеничне поле** (17, с. 97); **Так на карті світу (хоч про це ще ніхто не знав) з'явилася нова географічна назва — острів Переєкзаменовки** (13, с. 121); **Мій друг їжачок Колько Колючка в суботу поїхав на два дні у селище Їжаківцину** (← їжаки живуть цілими родинами) **на весілля** (12, с. 130); **Тоді Ледарило збирає їх у чарівну торбу і відносить у Павутинію — країну ледарства і нудьги, що розташована у морі-океані на острові Ледаряні** (← острів, на якому панує тотальна лінь) (7, с. 137). Проте не всі письменники абсолютно дотримуються норм сучасної української літературної мови, вони часто роблять відхилення, утворюючи ненормативні власні назви. Наприклад, у творі

«Катя Шпулька» є місто, у якому дуже популярний сир, і всі мешканці його люблять, але авторка називає містечко зменшено-пестливим топонімом *Творожок* (напр.: *Містечко Творожок стояло на березі річки* (16, с. 33), хоч у лексиці сучасної української літературної мови немає слова *творог*, його взято з російської мови.

Трапляються оказіональні топоніми, що вказують на зв'язок назви країни з технічними винаходами, зокрема комп'ютерами та екранним мистецтвом (телебаченням), напр.: *Чом би й ні? — замислився Мігель. — Геймленд, мабуть, найкращий куточок з усіх світів Комп'ютертса* (4, с. 8); *І в мою Телебабанію, в країну Заекранію, ти, голубе, не потрапиш* (11, с. 54).

Значно рідше, порівняно з назвами країн, автори вживають назви гірських масивів, проте такі оказіональні топоніми також утворюють за аналогією до вже відомих назв гір та їхніх вершин, напр.: *Край Казкового Лісу височить двовершинна гора Сніговерла* (9, с. 43). Цю оказіональну назву утворено на такій логічній основі: *Сніговерла* ← *Говерла* (найвища вершина українських Карпат) + сніг, що постійно лежить на верхівці гори.

Цікавим є словотвірний механізм утворення назви вулкана, що трапляється у творах В. Нестайка, напр.: *Сидять ваші однокласники у печері біля вулкану Петекатеполь* (← вулкан Попокатепетль, Мексика, штат Пуебла) (10, с. 91). Ця оказіональна назва постала за аналогією до вже відомої, але деякі літери в ній замінені, оскільки початок вказує на ім'я персонажа дитячого твору (це впливає з контексту), а середини обох назв вулканів збігаються.

Окрім назв, що позначають звичні географічні об'єкти, є й такі, що називають вигадані світи. Зокрема, можна провести аналогію між словотвірними моделями назв *Межичасся* і *Межиріччя*, спільною для обох лексем є перша частина, проте значення будуть абсолютно різними, оскільки *Межиріччя* — це історичний регіон в Азії, рівнина між річками Тигр та Євфрат на території сучасних Ірану та Сирії, а *Межичасся* — це казковий світ у дитячому творі, що є проміжним між реальністю і чарівною віртуальністю, пор.: *Ні, вона залишилася у Межичассі, бо зазирнула до твоєї кімнати якраз тієї миті, коли королева чаклувала* (2, с. 20);

Отже, оказіональна географічна лексика формує розум, уяву та фантазію дитини, відкриває їй нові світи, образи й моделі поведінки. Вона є потужним джерелом емоційності та засобом збагачення експресивності стилістичних можливостей мови дитячих творів. Індивідуально-авторські назви країн, світів, гір, вулиць тощо автори створюють насамперед для розширення пізнавальних можливостей дітей, а також для вираження різних емоційно-експресивних відтінків.

Індивідуально-авторські власні географічні назви підсилюють виразність, зображальність, збільшують дієву силу повідомленого в реалізації логіко-семантичного чи оцінно-емоційного змісту мови в процесі вербальної комунікації, що відображає факти реальної дійсності. У тек-

стах сучасних українських дитячих творів вони є одним із засобів створення експресивності. Конотативні компоненти значення цих лексем відтворюють зв'язок між ціннісною картиною світу та власне мовними (словотворчими) засобами, а стилістичних ефектів досягають взаємодією мовних і позамовних чинників.

Створені лексеми на позначення географічних об'єктів вигаданих казкових світів посилюють логічний та емоційний зміст авторського вербального задуму та слугують засобом увиразнення мови дитячого твору, адже оказіональні лексеми апелюють до емоційної сфери і через неї — до розуму дитини.

1. *Бойко Н.І.* Українська експресивна лексика: семантичний, лексикографічний і функціональний аспекти : [монографія] / Н.І. Бойко. — Ніжин : ТОВ Вид-во «Аспект-Поліграф», 2005. — 552 с.
2. *Віняр Г.М.* Словотворчі тенденції в сучасній українській мові (на матеріалі усного і писемного мовлення 80-х — початку 90-х років ХХ століття) : дис. ... кандидата філол. наук : 10.02.01 / Г.М. Віняр. — Дніпропетровськ, 1992. — 229 с.
3. *Вокальчук Г.М.* Авторський неологізм в українській поезії ХХ століття (лексикографічний аспект) : [монографія] / Г.М. Вокальчук. — Рівне : Перспектива, 2004. — 524 с.
4. *Ковальов В.П.* Виразальні засоби українського художнього мовлення / В.П. Ковальов. — Херсон, 1992. — 216 с.
5. *Колоїз Ж.В.* Українська оказіональна деривація : [монографія] / Ж.В. Колоїз. — К. : Акцент, 2007. — 310 с.
6. *Лыков А.Г.* Оказиональное слово как лексическая единица речи / А.Г. Лыков // Филологические науки. — 1971. — № 5. — С. 70–81.
7. *Мазурик Д.В.* Поетичні оказіоналізми: традиція і сучасність / Д.В. Мазурик // Культура слова. — К., 2000. — № 55 — 56. — С. 45–51.
8. *Турчак О.М.* Оказіоналізми в мові української преси 90-х років ХХ ст. : автореф. дис. на здобуття наук. ступеня канд. філол. наук : спец. 10.02.01 «Українська мова» / О.М. Турчак. — Дніпропетровськ, 2005. — 18 с.
9. *Стишов О.А.* Оказіоналізми у мові сучасних мас-медіа / О.А. Стишов // Культура слова. — К., 2001. — Вип. 59. — С. 72–78.
10. *Чабаненко В.А.* Норми словотворення і мовна експресія / В.А. Чабаненко // Мовознавство. — 1980. — № 2. — С. 13–20.
11. *Юрченко Т.Г.* Оказіоналізми у творчості Павла Загребельного: структурно-семантичний і стилістичний аспекти : автореф. дис. на здобуття наук. ступеня канд. філол. наук : спец. 10.02.01 «Українська мова» / Т.Г. Юрченко. — К., 2003. — 18 с.

СПИСОК ВИКОРИСТАНИХ ДЖЕРЕЛ

1. *Воронина Л.* Прибулець з Країни нямликів [Текст] / Л. Воронина. — К. : Грані-Т, 2012. — 136 с.
2. *Воскресенська Н.* Дивовижні пригоди Наталки в країні Часу [Текст] / Н. Воскресенська. — К. : Грані-Т, 2007. — 112 с.
3. *Воскресенська Н.* Руда Ворона [Текст] / Н. Воскресенська. — К. : Грані-Т, 2008. — 136 с.
4. *Ільченко О.* Загадкові світи старої обсерваторії [Текст] / О. Ільченко. — К. : Грані-Т, 2009. — 96 с.
5. *Луцевська О., Вздутьська В., Шапіто Г., Живка З.* Різдвяні повісті [Текст] / О. Луцевська, В. Вздутьська, Г. Шапіро, З. Живка. — К. : Грані-Т, 2009. — 144 с.
6. *Нестайко В.З.* Чарівний талісман : [Текст] / В.З. Нестайко. — К. : Країна Мрій, 2010. — 288 с.

7. *Нестайко В.З.* Дивовижні пригоди в лісовій школі: Сонце серед ночі. Пригоди в Павутинії / В.З. Нестайко. — Х. : ВД «ШКОЛА», 2012. — 208 с.
8. *Нестайко В.З.* Дивовижні пригоди в лісовій школі: Загадковий Яшка. Сонячний зайчик і Сонячний вовк / В.З. Нестайко. — Х. : ВД «ШКОЛА», 2012. — 128 с.
9. *Нестайко В.З.* Дивовижні пригоди в лісовій школі: Таємний агент Порча і козак Морозенко. Таємниці лісею «Кондор» / В.З. Нестайко. — Х. : ВД «ШКОЛА», 2011. — 128 с.
10. *Нестайко В.З.* Дивовижні пригоди в лісовій школі: Секрет Васи Кицина. Енелолик, Уфа і Жахоб'як / В.З. Нестайко. — Х. : ВД «ШКОЛА», 2011. — 128 с.
11. *Нестайко В.З.* Чарівні окуляри [Текст] / В.З. Нестайко. — К. : Веселка, 2008. — 95 с.
12. *Нестайко В.З.* Найновіші пригоди Їжачка Колька Колючки та Зайчика Косі Вуханя [Текст] / В.З. Нестайко. — К. : А-БА-БА-ГА-ЛА-МА-ГА, 2008. — 160 с.
13. *Нестайко В.З.* Тореадори з Васюківки [Текст] / В.З. Нестайко. — К. : А-БА-БА-ГА-ЛА-МА-ГА, 2009. — 440 с.
14. *Нестайко В.З.* Чорлі [Текст] / В.З. Нестайко. — К. : Вид-во «Майстер-клас», 2012. — 64 с.
15. *Нестайко В.З.* Країна Сонячних Зайчиків [Текст] / В.З. Нестайко. — К. : Країна Мрій, 2014. — 352 с.
16. *Новікова-Бемм Л.К.* Катя Шпупька : [Текст] / Л.К. Новікова-Бемм. — Донецьк : Донбас, 2013. — 88 с.
17. *Павленко М.* Домовичок з палітрою: [Текст] / М. Павленко. — К. : Грані-Т, 2011. — 112 с.
18. *Павленко М.* Півтора бажання [Текст] / М. Павленко. — К. : Грані-Т, 2007. — 128 с.
19. *Павлишин Г.* Унікальна Картоплина [Текст] / Г. Павлишин. — К. : Грані-Т, 2008. — 72 с.
20. *Чеповецький Ю.* Дивовижна подорож М'якуша, Нетака та Непосидька / Ю. Чеповецький. — Х. : ВД «ШКОЛА», 2011. — 176 с.

Статтю отримано 23.09.2014.

Iryna Denysovets

Kyiv

DERIVATIONAL SPECIFICS OF OCCASIONAL OWN GEOGRAPHICAL NAMES IN THE MODERN UKRAINIAN CHILDREN'S DISCOURSE

The article defines the derivational origins of individual author's own geographical names used in the works of modern Ukrainian children's writers. The paper investigates the specificity of structure and stylistic load of such occasional toponyms, finds their emotionally expressive and evaluative potential.

Keywords: individual author's own geographical names, occasional toponyms, occasional derivation, expressivity, emotionality.

УДК 047.31 + 811.6

**XV МІЖНАРОДНА КОНФЕРЕНЦІЯ
КОМІСІЇ ЗІ СЛОВ'ЯНСЬКОГО
СЛОВОТВОРЕННЯ ПРИ МІЖНАРОДНОМУ
КОМІТЕТІ СЛАВІСТІВ**

11–16 травня 2014 року у м. Лютерштадт Віттенберг (Німеччина) в Університеті Мартина Лютера, Галле-Віттенберг відбулася 15 Міжнародна конференція Комісії зі слов'янського словотворення при Міжнародному комітеті славістів «Слов'янське словотворення в порівнянні: теоретичні та прагматичні аспекти» (*Slawische Wortbildung im Vergleich: Theoretische und pragmatische Aspekte*). Такі конференції щороку відбуваються у різних країнах Європи, представники яких входять до Комісії зі слов'янського словотворення при МКС. Окрім членів Комісії, організатори запрошують окремих дослідників зі своєї країни, а також можливих претендентів на вступ до Комісії. Організацію 15 конференції взяла на себе керівник відділу слов'янської філології та мовних досліджень Інституту славістики Університету Мартина Лютера Галле-Віттенберг, доктор філологічних наук, професор *Світлана Анатоліївна Менгель*. Конференція відбулася за фінансової підтримки Фонду Leucorea Університету Мартина Лютера Галле-Віттенберг та Німецького фонду наукових досліджень (*Deutsche Forschungsgemeinschaft*). Участь у цьому поважному науковому заході взяли 42 науковці з 14 країн: Білорусі, Польщі, Сербії, Росії, Німеччини, Болгарії, Австрії, України, Македонії, Швейцарії, Хорватії, Боснії, Чехії, Словенії. Учасники заслухали 41 доповідь, кожна з яких викликала активне обговорення й наукову дискусію. Робочими мовами конференції традиційно є всі слов'янські мови, а також

© Л.П. КИСЛЮК, 2015

англійська та німецька. Засідання відбувалися в старовинному приміщенні університету Лекорії (Leucorea), заснованому 1502 року, звідки 500 років тому Лютер і Меланхтон поширювали ідеї Реформації.

Конференцію відкрили представники університету та директор Фонду Leucorea доктор *Маріанна Шретер*, яка розповіла про навчальні традиції Університету Мартина Лютера. З вітальним словом до учасників звернулася організатор конференції професор *С.А. Менгель*. Тематику конференції запропоновано з огляду нагальної проблеми сучасної дериватології — пошуку теоретичних підходів та практичних моделей до порівняльного опису словотвірних систем сучасних слов'янських мов з урахуванням динамічних змін їхнього розвитку, бачення перспектив такого опису з позицій застосування досягнень різних мовознавчих підходів.

Одразу після відкриття розпочалося пленарне засідання конференції, яке відкрив голова Комісії, професор, член-кореспондент НАН Білорусі та голова МКС, доктор *О.О. Лукашанець* (Мінськ, Білорусь). У доповіді «**Загальні проблеми зіставного вивчення слов'янських мов**» він зупинився на проблемі визначення теоретичних підходів до порівняльного опису явищ словотвірної системи у різних мовах та пошуку комплексних засобів опису їх (словотвірних категорій, словотвірних моделей, словотворчих формантів, словотвірних значень тощо). З доповіддю «**Перспективи контрастивних досліджень у словотворенні**» (*Perspektywy badań konfrontacyjnych słowotwórstwa*) виступила професор, доктор Інституту польської мови Варшавського університету *Кристина Вашакова* (Варшава, Польща), яка наголосила на необхідності застосування до дериватологічних досліджень даних електронних корпусів національних мов та досягнень когнітивістики.

Наступного дня, 12 травня було виголошено 9 доповідей. Професор, доктор *Божо Чорич* (Белград, Сербія) у доповіді «**Про комбіноване словотворення на фоні інших близьких найменувань**» (О комбинованој творби речи на фону других блиских назива) окреслив проблему різних традицій творення та розуміння термінів словотвору в слов'янських мовах: комбіноване словотворення чи композиція, або ж складні випадки класифікації одиниць як композитів чи префіксально-суфіксальних утворень. Його колега, професор, доктор *Райна Драгичевич* (Белград, Сербія) у доповіді «**Різні підходи до префіксації у теорії словотвору слов'янських мов**» (Различити теоријски приступи префиксацији у словенској творби речи) запропонувала бачення теоретичної проблеми розрізнення префіксації та композиції на матеріалі сербської мови. Професор, доктор *Г.О. Ніколаєв* (Казань, Росія) виголосив спільну з професором, доктором *Н.Г. Ніколаєвою* доповідь «**Типологічні універсалії слов'янського словотворення**», а професор, доктор *З.А. Харитончик* (Мінськ / Білосток, Білорусь) — «**Семантика і прагматика слова в дзеркалі дериваційних процесів**». Поняття словотвірного гнізда в сучасному мовознавстві актуалізували у доповідях професор, доктор *О.В. Нікітевич* (Гродно, Білорусь)

«Дериваційне гніздо як об'єкт і модель у теорії словотвору» та професор, доктор *Аліція Нагурко* (Берлін, Німеччина / Варшава, Польща) «Словотвірні гнізда і концепція фреймів» («*Wortbildungnester*» und *konzeptuelle Frames*), яка спробувала поєднати концептуальний, лексичний та словотвірний аналізи на матеріалі концепту 'святий'. Важливу теоретичну проблему словотвірної категоризації, спільної для слов'янських мов, як взаємодію словотвірної системи (ядро — оточення — периферія) і правил словотворення (діють — вибірково — відсутні) розкрила у своїй доповіді «Засади словотвірної категоризації лексики у міжслов'янських паралелях» професор, доктор *Є.А.Карніловська* (Київ, Україна). Розширили проблематику та мовний матеріал доповіді доктора *Роберта Хаммеля* (Берлін, Німеччина) «Слов'янські складні назви: між словотвором і синтаксисом» (*Die slawische Nominalphrase zwischen Wortbildung und Syntax*) на матеріалі слов'янських, балтійських та германських мов і доктора *Людвіга Селімського* (Катовіце, Польща) «Словотворення й етимологія» (*Словообразуване и етимология*), який на матеріалі всіх європейських мов показав некоректність проведення етимологічного аналізу без урахування аналізу словотвірного.

По обіді організатори влаштували для учасників екскурсію історичною частиною Віттенберга, який готується 2017 року відсвяткувати 500-річчя Реформації, а багато споруд міста є пам'ятками під егідою ЮНЕСКО; та до музею Меланхтона, соратника Мартина Лютера, просвітника й видатного ученого та професора університету в часи розквіту вишу в 16 столітті.

13 травня учасники виголосили 11 доповідей з широкого спектру словотвірної проблематики у славистиці як на матеріалі нової лексики, так і в розрізі діахронічних досліджень. Проблемам підходів вивчення та класифікації нової лексики в різних слов'янських мовах присвячено доповіді доцента, доктора *Юлії Балтової* (Софія, Болгарія) «Про місце і застосування підходів від значення до форми і від форми до значення у слов'янських дослідженнях зі словотвору» (*За мястото и приложението на подходите от значение към форма и от форма към значение в славянските словообразователни изследвания*); професора, доктора *Бранко Тошовича* (Грац, Австрія) «Національні форманти-унікати»; професора, доктора *Олени Коряковцевої* (Седльце, Польща) «Загальнослов'янський фонд інтернаціональних словотвірних морфем: теоретичні та прагматичні аспекти дослідження»; професора, доктора *Є.Г. Которової* (Зелена Гура, Польща / Томськ, Росія) «Словотворення як інтерфейсний феномен»; професора, доктора *О.В. Петрухіної* (Москва, Росія) «Утворення нових слів у російській мові: теоретичні аспекти та дискурсивний аналіз»; кандидата філологічних наук *Л.П. Кислюк* (Київ, Україна) «Підходи до вивчення семантики похідного слова: українська дериватологічна школа в порівнянні з іншими слов'янськими». Теоретичним проблемам дериватології присвячено доповіді професора, доктора *Лідії Аризанковської* (Скоп'є, Македонія) «Словотворення як частина македонського мовознавства в теоретичному

та прагматичному аспектах» (Зборообразувањето како дел од македонската наука за јазикот од теоретски и прагматички аспект); професора, доктора *Йохана Реке* (Тюбінген, Німеччина) «Усе ще “словотворення” чи краще знову “морфологія”?» (Immer noch „Wortbildung“ oder nicht doch wieder „Morphologie“?). Словотвірні проблеми у світлі діяхронного розвитку та мовних контактів окреслено в доповідях професора, доктора *Лори Тасевої* (Берн, Швейцарія / Софія, Болгарія) «Грецько-слов'янські словотвірні еквіваленти в перекладах XIV століття»; професора, доктора *Кристини Клещовой* (Катовіце, Польща) «Утворення і функціональні зміни польського прислівника» (Powstawanie i zmiany funkcji polskiego przysłówka); професора, доктора *Світлани Менгель* (Галле, Німеччина) «Деривація як специфічна риса слов'янського словотвору: причини та наслідки в світлі діяхронічних процесів».

14 травня учасники заслухали 12 доповідей. Професор, доктор *Ренате Беленчиков* (Магдебург, Німеччина) у доповіді «Словники в словотворі та словотвір у словниках» зробила докладний аналіз лексикографічних здобутків у дериватології всіх слов'янських мов. Доктор *Зофія Ева Рудник-Карватова* (Варшава, Польща) у доповіді «Теоретичні та прагматичні аспекти упорядкування слов'янської термінології у словотворі» (Theoretical and pragmatic aspects of building Slavic terminology in word-formation) розповіла про здобутки та проблеми в роботі з упорядкування та систематизації слов'янської дериватологічної термінології. Професор, доктор *І.Г. Милославський* (Москва, Росія) запропонував доповідь «10 тез про належність слов'янської аспектології до словотвору і наслідках цього для граматики і лексикографії», у якій на матеріалі категорії виду російського дієслова показав недостатність використання цієї категорії без семантичних характеристик дієслів для зіставного вивчення мов. Професор, доктор *О.П. Єрмакова* (Калуга, Росія) виголосила цікаву доповідь «Можливості словотвору у сфері вираження логічних категорій», в якій переконливо довела, що в словотворі мають вираження лише ті словотвірні категорії, які виражені в лексиці (наприклад, суб'єкт, об'єкт, простір, час), і не мають словотвірного вираження ті логічні категорії, які не виражені в лексиці, а лише в синтаксисі (причина, мета). Доктор *Барбара Штебих Голуб* (Загреб, Хорватія) запропонувала оглядову доповідь «Хорватське словотворення між традицією і новими тенденціями» (Hrvatsko rječoslovlje — između tradicije i novih potreba). Велику зацікавленість у слухачів викликали доповіді на матеріалі нової лексики різних слов'янських мов, де кожен міг провести паралелі з рідномовним матеріалом, професора, доктора *Амели Шехович* (Сараєво, Боснія) «Особливості творення жіночих назв за професією у сучасній боснійській мові» (Tvorbena obilježja nomina professionis u savremenom bosanskom jeziku); доцента, доктора *Івани Боздоховой* (Прага, Чехія) «Сучасне творення складних назв особи в чеській мові» (K současnému tvoření složených názvu osob v češtině) та професора, доктора *Ірени Страмлич Брезник* (Марибор, Словенія) «Конкурування суфіксів в іменникових спільнокоренових синоні-

мах у сучасній словенській лексиці» (*Obrazilna konkurenčnost samostalnih istokorenskih sufiksálnih soromenk v novejši slovenski leksiki*). Цікаві теми досліджень запропонували членам Комісії запрошені організаторами доктор *Сергій Афонін* (Галле, Німеччина) «Роль словотворення при маркуванні соціальної дистанції у звертанні»; доктор *Олена Плаксіна* (Берлін, Німеччина) «Усвідомлене словотворення німецько-російськими школярами-білінгвами» (*Wortbildungsbewusstsein bilingualer deutsch-russischer Grundschüler*); професор, доктор *Л.В. Рацібурська* (Нижній Новгород, Росія) «Прагматичні аспекти сучасного російського словотворення»; професор, доктор *Олександр Кіклевич* (Ольштин, Польща) «Семантична дифузія і амбісемія у словотворенні».

15 травня було виголошено 7 доповідей. Професор, доктор *Г.П. Нецименко* (Москва, Росія) виголосила доповідь «Внутрішня динаміка словотвірних систем близькоспоріднених (слов'янських) мов: центроспрямований — центробіжний рух». Професор, член-кореспондент НАН України, доктор *Н.Ф. Клименко* (Київ, Україна) у доповіді «Взаємозв'язки різнорівневих похідних одиниць мови як критерій їх зіставлення (на матеріалі східнослов'янських і новогрецької мов)» продемонструвала можливості зіставного вивчення неблизькоспоріднених мов для подальшого розвитку теорії словотвору, наприклад, цікавий висновок про те, що композиція заперечує подальшу префіксацію (*причорноморський*). Професор, доктор *Сергій Сахно* (Париж, Франція) продемонстрував свій довідок — словник «100 коренів російської мови» (100 racines essentielles du russe: Découvrir les trésors des mots), виданий у Парижі 2005 й 2011 року, й розповів про особливості його укладання в доповіді «Словотвірна мотивація російської лексики: співвідношення між синхронією і діахронією, формально-семантичні паралелі з західноєвропейськими мовами». Професор, доктор *Василка Радева* (Софія, Болгарія) у доповіді «Дериваційний потенціал прикметників — спільність і багатоваріантність» (Деривационен потенциал на прилагателните имена в славянските и неславянските езици — общност и многообразие) на матеріалі болгарської, російської, чеської та польської мов показала можливості зіставного вивчення словотвірного потенціалу прикметників у слов'янських мовах; а доцент, доктор *Цветанка Аврамова* (Софія, Болгарія) у доповіді «Безсуфіксні імена жителів у слов'янських мовах» (Безсуфиксни имена на жители (popina habitatorum) в славянските езици) запропонувала своє бачення можливостей зіставного вивчення іменників. Професор, доктор *О.Г. Лукашанець* (Мінськ, Білорусь) виголосила доповідь «Принципи контрастивних досліджень соціолектної деривації»; а доктор *Сергій Бірюков* (Галле, Німеччина) — «Трансформаційна поетика».

Відбулося також закрите засідання Комісії зі слов'янського словотворення при Міжнародному комітеті славистів, на якому підсумовано роботу за рік, прийнято чотирьох нових членів, що розширило географічні та мовні межі Комісії, а також ухвалено рішення про проведення наступного XVI засідання у травні 2015 року в м. Марибор (Словенія),

організацію і проведення якого взяла на себе професор, доктор Ірена Страмлич Брезник. Організаторка запропонувала тему наступного засідання: «Демінутиви в слов'янських мовах: форма і функція».

Після закриття конференції відбувся «Слов'янський вечір» з поетичним перформансом Сергія Бірюкова та пісенним колажем Олександра Кіклевича, організований командою помічників професора С.А. Менгель.

Організатори планують видати тексти доповідей окремим збірником.

Лариса КИСЛЮК (м. Київ)

Статтю отримано 02.10.2014

Larysa Kysliuk

Kyiv

XV INTERNATIONAL CONFERENCE OF THE COMMITTEE
OF WORD-FORMATION AT THE INTERNATIONAL COMMITTEE OF SLAVISTS

Мовна мозаїка

БУКВАЛЬНИЙ і БУКВАЛІСТСЬКИЙ

Зі значенням 'створений за зразком будови відповідного слова чи словосполучення іншої мови, точний за формою, дослівний' одні автори вживають *буквальний*, інші — *буквалістський* чи навіть *буквалістичний*. Чи можна використовувати всі ці прикметники в українській мові? Ні, не можна. Суперечить нормі прикметник *буквалістичний*, утворений подібно до російського *буквалістический*. Два інші прикметники розрізняються відтінками свого спільного значення та стилістичним забарвленням: *буквальний* означає "точний за формою, дослівний" і уживаний тоді, коли таку точність потрібно просто констатувати, а не оцінювати; *буквалістський* за значенням тісно пов'язаний із негативно забарвленим словом *буквалізм*, що виражає формальне слідування чому-небудь, сліпе копіювання оригіналу, тому він доречний там, де треба негативно оцінити дотримання зовнішньої форми в чомусь на шкоду суті.

Отже, значення відповідності чого-небудь оригіналові за формою прикметник *буквальний* передає нейтрально, а *буквалістський* — негативно.

Катерина Городенська

УДК 811.161.2

КРУГЛИЙ СТІЛ «МОВА ПІДРУЧНИКІВ ДЛЯ ЗАГАЛЬНООСВІТНІХ НАВЧАЛЬНИХ ЗАКЛАДІВ: СУЧАСНИЙ СТАН І ПОГЛЯД У МАЙБУТНЄ»

В останні десятиліття в Україні видано нові покоління підручників для загальноосвітніх навчальних закладів. У процесах підручникотворення насамперед задіяні установи Міністерства освіти і науки України, Національної академії педагогічних наук України, Національної академії наук України, державні і комерційні видавництва. Підручники для школи нині проходять різнорівневу експертизу, оскільки вони мають відповідати державним стандартам і щодо змістового наповнення, і щодо дотримання мовного стандарту.

Питання якості підручників для загальноосвітніх навчальних закладів — важлива ланка в турботі суспільства про стан освіти в Україні. За умови зростання кількості інформації й використання різноманітних шляхів її поширення шкільні підручники проходять тест на життєвість, відповідність віковим особливостям учнів, тест на відповідність мови підручників літературному стандарту української мови.

На круглому столі «Мова підручників для загальноосвітніх навчальних закладів: сучасний стан і погляд у майбутнє», який відбувся в Інституті української мови НАН України 11–12 листопада 2014 року, було порушено такі проблеми: специфіка сучасного підручникотворчого процесу в Україні: мовний вимір; технологія створення сучасного підручника; експертиза навчальної літератури для загальноосвітніх навчальних закладів; культура мови

© С.Я. ЄРМОЛЕНКО, А.Ю. ПОНОМАРЕНКО, 2015

сучасних програм та підручників для загальноосвітніх навчальних закладів; мовні помилки в підручниках: об'єктивний і суб'єктивний аспекти; термінопростір сучасного підручника; динамічна стабільність мовної норми в підручникотворенні: лексика, граматики, стилістика; шляхи вдосконалення мови сучасних підручників.

Серед учасників круглого столу — науковці Інституту української мови НАН України (Н. Горголюк, С. Єрмоленко, Н. Сологуб, С. Бибик, Т. Коць, А. Пономаренко, Г. Сjuta, О. Данилевська, Л. Колібаба, Н. Яценко, О. Задорожний, Г. Бардукова та ін.), Інституту педагогіки НАПН України (Т. Засекіна, Н. Голуб та ін.), Інституту інноваційних досліджень та змісту освіти (О. Дубовик, Н. Шинкарук, О. Николук), ННДІ українознавства і всесвітньої історії (С. Бойко, О. Смольницька, О. Цебро, О. Хоменко та ін.), співробітники Міністерства освіти і науки України (О. Котусенко), вчителі-методисти — автори підручників (В. Сичова, А. Ворон, В. Солопенко та ін.), викладачі педагогічних вишів (М. Вашуленко, Л. Мацько, К. Голобородько, О. Маленко, В. Шляхова), представники видавництва (Н. Заблоцька, І. Іванюк («Генеза»), Л. Щербакова («Грамота»), І. Красуцька («Освіта»), «Педагогічна преса»), ЗМІ (К. Рибалко, О. Мостепан, («Дивослово»), Т. Синьоок («Літературна Україна»), Д. Матат («Освіта України»).

Зі вступним словом звернулася заступник директора Інституту української мови НАНУ Ніна Горголюк, яка наголосила на актуальності проблем, винесених для дискусії, зацентрувавши на мові підручників. Іван Огієнко сформулював головну вимогу до підручника — написання його українською літературною мовою, інакше «це сильно нашкодить нашій культурі». Він мав рацію, адже підручник — це та інформаційна модель, що акумулює весь людський досвід, формує світогляд молодого покоління державотворців. Завдання учасників засідання — випрацювати рекомендації, які прислужаться для створення підручників нового покоління — якісних, ефективних, доступних; визначити важливі віхи в процесі сучасного підручникотворення.

Мова сучасних підручників у світоглядному й прагматичному вимірі привернула увагу і стала темою доповіді модератора круглого столу професора Світлани Єрмоленко, завідувача відділу стилістики та культури мови Інституту української мови НАНУ. Погляди науковців і освітян — теоретиків і практиків — на створення ідеального підручника для ЗНЗ не завжди збігаються. Так і має бути. Підручники з різних галузей знань — суспільно-гуманітарних, природничо-математичних, художньо-естетичних ... — об'єднує мова, адже нею структурується й засвоюється будь-яка інформація. Хочемо, щоб сучасні підручники виховували патріотів України. У зв'язку з тим, що в сучасній дидактичній філософії приділяють (точніше, мають приділяти) велику увагу поняттю національної ідентичності, бажано, щоб це поняття в удосконаленій мовній формі було актуалізоване в сучасній навчальній літературі. До речі, зміст книжного терміна *ідентичність* можна передати такими

словами Ліни Костенко: «всяк народ на ділі доведе — хоч там нема того, що є деінде, зате є те, чого нема ніде».

Що має давати неперервна мовна освіта? Динамічний розвиток словника, пов'язаний із профільним навчанням; вироблення орфографічної стійкості; уміння сприймати і створювати тексти; володіння нормами усного спілкування. Шкільна освіта формує мовну особистість. Для цього мають бути *психологічні передумови* (переборення мовної непевності, мовна стійкість); *комунікативні передумови* (наявність мовного середовища, досягнення автоматизму володіння мовою, професійно орієнтоване навчання мови); *соціальні передумови* (соціальна вигода від володіння українською мовою, взаємодія особистої і суспільної перспективи професійного зростання).

Сьогодні всі говорять про надмірне ускладнення шкільних програм. Інколи виникає асоціація з, умовно кажучи, «науковим спамом». У лабіринтах наукових термінів, які пропонують програми з різних дисциплін, губиться інтерес учнів до отримуваної в школі інформації.

Микола Вашуленко, академік Національної академії педагогічних наук України, автор «Букварів», що витримали десятки перевидань, ознайомив присутніх з особливостями мовного оформлення підручника з навчання грамоти. Зміни в суспільстві істотно змінили думку про «Буквар» як першу навчальну книгу першокласника. Нині «Буквар» розглядаємо як перший підручник навчання рідної мови, він орієнтує учня на активну участь у всіх видах мовної діяльності.

Заступник директора з науково-експериментальної роботи Інституту педагогіки НАПН України Тетяна Засекіна порушила питання, чи має бути якийсь документ, що жорстко регламентує створення підручника, чи це творчий пошук, до певної міри стихійний процес? До державного стандарту бажано створити глосарій шкільної освіти. Програми і підручники мають відповідати глосарію. Нині в Україні масове впровадження неапробованих підручників. На помилки у навчальних книгах найчастіше звертають увагу батьки учнів. Чи варто експертним комісіям розглядати саме рукописи підручників? Напевне, потрібно давати гриф «Рекомендовано» на книгу, яка вже малим тиражем пройшла апробацію, експериментально перевірена. Реформи в освіті бажано здійснювати керовано і виважено.

Ніна Голуб, завідувач лабораторії навчання української мови Інституту педагогіки НАПН України, зазначила, що державний стандарт — це обов'язковий документ, і відступати від його вимог ми не можемо. У нас єдина програма, і саме під цю програму створюються підручники. На жаль, фіксуємо відступи від програми: ми або ускладнюємо, додаємо те, чого немає в програмі, або спрощуємо, не викладаємо в підручнику деяких тем, передбачених програмою. Типовим явищем стало уникнення реалізації завдань соціокультурної змістової лінії навчання мови або ігнорування компонента «соціо». Важливо підготувати функ-

ційно грамотного учня не лише в межах предмета, а з виходом на соціум. Дитина має усвідомлювати свою роль у суспільстві.

На основних нововведеннях в організації та проведенні експертизи навчальної літератури для загальноосвітніх навчальних закладів наголосила Ольга Дубовик, начальник відділення науково-методичного забезпечення загальної середньої освіти Інституту інноваційних технологій та змісту освіти МОН України. Уперше кожному вчителю українських шкіл буде надано можливість обирати і замовляти саме ті підручники, які відповідатимуть його дидактичним пріоритетам.

Позитивної інтриги зібранню додала участь у ньому безпосередніх споживачів продукції підручникотворців — учнів загальноосвітніх навчальних закладів. Анастасія Скоблюк, учениця 11-А класу СЗШ №281 м. Києва, розповіла, наскільки підручники відповідають освітнім потребам сучасних школярів і чи допомагають вони в підготовці до зовнішнього незалежного оцінювання.

Учитель початкових класів приватного навчального закладу НВК «Школа I ступеня — дитячий садок «Всесвіт» (м. Київ) Олена Таровська у виступі шукала відповідь на питання «Якою має бути мова підручників XXI століття?» Підручникотворцям варто створювати сучасний підручник сучасною мовою, орієнтуючись на потреби і психолого-педагогічні характеристики цільової аудиторії — сучасних школярів в амплітуді між поколінням Y (випускників) і поколінням Z (першокласників). У перспективі — формування освітніх практик силами самих учнів, персоналізація навчання, використання відкритих освітніх ресурсів.

Оксана Данилевська, старший науковий співробітник відділу соціолінгвістики Інституту української мови НАНУ, схарактеризувала елементи тоталітарного дискурсу в українських підручниках з історії періоду незалежності.

Світлана Бирик, старший науковий співробітник відділу стилістики та культури мови Інституту української мови НАН України, зосередилась на проблемі використання елементів розмовно-побутової сфери спілкування для вирішення лінгводидактичних завдань. Доповідачка відзначила, що під час планування завдань для учнів треба враховувати, що вони не всі говорять літературною мовою вдома (побутова мова в селі й у місті), а тому на роботу з текстами розмовного стилю покладено вагоме лінгводидактичне і виховне завдання — прилучати учнів до естетики щоденного міжособистісного спілкування розмовним стилем літературної мови.

Тексти розмовного стилю, що їх пропонують учителі для прочитання, ситуації, за якими учні складатимуть діалоги, повинні справляти і психологічно-розвантажувальний ефект, оскільки в реальній українськомовній практиці органічний і такий компонент, як національний гумор. Розігрувані побутові діалоги, створювані тексти мають формувати в учнів і критичну оцінку до надлишку обценізмів, вульгаризмів, просторіччя в сучасній сценічній мові — мові драматургійного мистецтва, мультиплікації, кіно, телебачення.

Тетяна Коць, старший науковий співробітник відділу стилістики та культури мови Інституту української мови НАНУ, проаналізувала лінгводидактичний потенціал публіцистичних текстів у підручниках для загальноосвітніх навчальних закладів. Використання публіцистичних текстів зобов'язує авторів підручників дотримуватися визначальних ознак стилю, мовної норми, забезпечувати суголосне настроюм доби, віку учнів змістове наповнення.

Старший науковий співробітник відділу стилістики та культури мови Інституту української мови НАНУ Ангеліна Пономаренко запропонувала підручникотворцям доповнити навчально-методичні комплекти з української мови ще одним складником — зошитом-словником з української мови, у якому варто поєднати кілька сегментів — тлумачний, фразеологічний, орфографічний, перекладний (для шкіл з викладанням мовами національних меншин) словнички. Кожний сегмент має охоплювати достатній для досягнення дидактичної мети у відповідному класі реєстр-мінімум і друковану основу для власноруч створеного під керівництвом учителя словничка.

Надія Сологуб, провідний науковий співробітник відділу стилістики та культури мови Інституту української мови НАНУ, підкреслила, що і в інформаційну добу, незважаючи на розмаїття джерел інформації, роль учителя в навчальному процесі залишається провідною. Приєднуючись до загальної думки про актуальність круглого столу, доповідачка вважає за потрібне порекомендувати найближчим часом провести круглий стіл про роль учителів в оволодінні учнями українською мовою. У сучасних підручниках бажано постійно оновлювати художні тексти, вони повинні відповідати часові, бо саме завдяки цим дидактичним матеріалам відбувається естетичне та інтелектуально-емоційне виховання школярів.

Галина Сюта, старший науковий співробітник відділу стилістики та культури мови Інституту української мови НАНУ, з'ясовуючи роль шкільного підручника як засобу формування й розширення інтелектуального тезаурусу сучасних учнів, провела опитування старшокласників. Воно виявило низький рівень володіння мовно-поетичним афористичним матеріалом, невміння вживати відомі художні цитати для підкріплення думки. Тому одне із завдань підручників з української мови та літератури — уміщувати й популяризувати ці мінітексти як своєрідні етномарковані формули висловлення певних тем, реакції на певні ситуації тощо. Звичайно, якщо йдеться про виховання учнів, які не тільки висловлюються, спілкуються, а й думають по-українському, мають сформований український інтелектуальний тезаурус.

Доцент кафедри методики викладання та культури української мови Інституту філології та соціальних комунікацій Черкаського національного університету ім. Б. Хмельницького Валентина Шляхова наголосила на тому, що підручники до етапу рекомендації до використання в ЗНЗ мають проходити етап апробації. Нині цьому на заваді стоїть недостатнє фінансування. Учні не повинні через безгрошів'я в державі

навчатися за неякісними підручниками, у яких порушено принципи науковості й доступності. Авторам програм, підручників і завдань зовнішнього незалежного оцінювання варто дотримуватися уніфікованого підходу до використання термінології, щоб не виникало різночитань і непорозумінь.

Автор підручників з української мови, вчитель-методист вищої категорії СЗШ №281 м. Києва Вікторія Сичова в замальовках із повсякдення сучасної школи на реальних прикладах показала сильніші й слабші сторони підручників у навчальному процесі. У новій лінійці підручників з української мови, доопрацьованих після апробації, авторів зорієтували на збільшення кількості вправ за рахунок скорочення словничків. Хоч загальновідомо, що часто словнички в підручнику — єдине інформаційне джерело для учня, бо насправді словників (орфографічних, тлумачних...) у шкільних бібліотеках здебільшого немає.

Оксана Тищенко, старший науковий співробітник відділу лексикології та лексикографії Інституту української мови НАНУ, на основі аналізу рукописів підручників, посібників з української мови виявила системні лінгвальні вади (порушення мовних норм, змістова неточність, неетичність формулювань, невідповідність джерельної бази) та лінгвістичні вади (термінологічно-поняттєва й змістова неточність, нелогічність). Доповідачка наголосила, що неточності спричинені прогалинами в лінгвістичній компетентності автора; невідповідністю навчальних програм сучасній лінгвістичній та лінгвальній картинам; редакторськими недоглядами.

Ніна Яценко, старший науковий співробітник відділу наукової термінології Інституту української мови НАНУ, зазначила, що сьогодні для нас актуальними мовно-освітніми проблемами залишаються ті, які свого часу порушував І. Огієнко: написання шкільних підручників, функціонування української термінології, видання українськомовної навчальної літератури. Адже саме їх вирішення допомогло б сформувати українську свідомість і менталітет українця. Термінологія у шкільних підручниках повинна бути усталена, уніфікована, тлумачення термінів має бути доступним для учнів. Саму кількість термінів, рекомендовану для засвоєння, необхідно перевірити. Вирішувати цю проблему потрібно на рівні укладання державних стандартів, програм, співпрацюючи з відділом наукової термінології Інституту української мови НАНУ.

Лариса Колібаба, старший науковий співробітник відділу граматики Інституту української мови НАНУ, у виступі «Мова сучасних підручників для початкової школи на тлі літературних норм» детально проаналізувала типові випадки порушення норм літературної мови в сучасних навчальних книгах для молодших школярів. Жваве обговорення викликали формулювання завдань і приклади речень із букваря, підручників з математики, рідної мови, природознавства, образотворчого й музичного мистецтва, «Сходинок до інформатики».

Професор кафедри української мови Кам'янець-Подільського національного університету імені Івана Огієнка Анжеліка Попович напо-

лягає на здійсненні обов'язкової лінгвістичної експертизи шкільних підручників з усіх предметів, а також пропонує оновити нормативну базу щодо єдиного мовного режиму в загальноосвітніх навчальних закладах. Також вона вважає за доцільне відновити практику апробування шкільних програм з різних предметів у школах і їх обговорення у педагогічних вишах.

Кандидат біологічних наук Олександр Задорожний звернув увагу присутніх на вікові особливості формування і функціонування центральної нервової системи людини, зокрема головного мозку. Він наголосив, що розвиток мієлінових оболонки деяких нервових волокон (з високою швидкістю проведення нервових імпульсів) триває до 12–13 років, а повноцінний гормональний фон для вищої нервової діяльності людини створюється з настанням її статевої зрілості. Від цих об'єктивних біологічних факторів залежить як швидкість сприйняття інформаційних потоків, так і обсяги їхнього засвоєння, що треба враховувати авторам створюваних підручників. Надмір термінів і понять низки підручників, зокрема з біології, може закономірно викликати розвиток процесів гальмування (через перезбудження та втому) певних ділянок мозку, що призводить до втрати уваги, інтересу й бажання вивчати ту чи ту тему, той чи той предмет. Високий рівень науковості підручника далеко не означає, що випускники загальноосвітніх навчальних закладів у своєму повсякденні будуть використовувати всі закладені в ньому знання.

Мовні помилки в підручниках з математики було проаналізовано у виступі Наталії Мацько, старшого наукового співробітника лабораторії математичної і фізичної освіти Інституту педагогіки НАПН України. Доповідачка також обґрунтовувала потребу створення сучасної концепції державної мови на основі позитивного досвіду мовної політики інших держав.

Ганна Бардукова, молодший науковий співробітник відділу граматики Інституту української мови НАНУ, зосередила увагу на двомовних підручниках з природознавства для середньої школи, зокрема на якості перекладу. У разі, коли оригінальний текст підручника створено українською мовою, під час перекладу його російською для шкіл з викладання мовами нацменшин часто увиразнюються мовні огріхи українського тексту. Ретельна робота над перекладом дає змогу вдосконалити і текст оригіналу підручника.

Під час круглого столу обговорено найгостріші проблеми сучасного підручникотворення, прозвучало багато цікавих конструктивних ідей, які ближчим часом буде впроваджено в практику, та найголовніше — відбувся діалог між усіма учасниками підручникотворчого процесу, і вони почули один одного.

Учасники засідання констатували, що науковий, змістовий рівень підручників за останні десятиліття змінився відповідно до стратегії й тактики сучасної шкільної освіти, і висловили такі пропозиції:

— об'єднати зусилля всіх учасників підручникотворчого процесу для забезпечення високої якості підручників для загальноосвітніх навчальних закладів, у зв'язку з чим рекомендувати

Міністерству освіти і науки України:

— здійснювати обов'язкову лінгвістичну експертизу шкільних підручників з усіх предметів;

— спільно з Національною академією наук України, Національною академією педагогічних наук України розробити порядок та критерії лінгвістичної експертизи підручників;

— передбачити проведення обов'язкової апробації підручників до етапу рекомендації їх до використання у ЗНЗ та видання масовим тиражем;

— оновити нормативну базу щодо єдиного мовного режиму в загальноосвітніх навчальних закладах;

— розробити термінологічний глосарій до Державного стандарту початкової загальної освіти, Державного стандарту повної загальної середньої освіти;

— дотримуватися уніфікованого підходу до використання термінології в програмі, у всіх альтернативних підручниках та завданнях ЗНО;

— переглянути чинні програми для загальноосвітніх навчальних закладів з огляду на дотримання принципу доступності навчання, відповідності віковим особливостям учнів;

— забезпечити право вчителя обирати підручники та інші складники навчально-методичних комплектів і отримувати їх у потрібній для забезпечення ефективного навчально-виховного процесу кількості.

Інституту української мови НАН України:

— забезпечити інформування учасників підручникотворчого процесу про динаміку норм сучасної української літературної мови;

— узагальнити результати моніторингу мови підручників у вигляді рекомендацій з культури мови для редакторів освітніх видань.

Світлана ЄРМОЛЕНКО, Ангеліна ПОНОМАРЕНКО (Київ)

Статтю отримано 17.12.2014

*Svitlana Yermolenko
Angelina Ponomarenko
Kyiv*

ROUND TABLE "LANGUAGE TEXTBOOK FOR SECONDARY SCHOOLS:
CURRENT STATUS AND OUTLOOK"

УДК 049.32+811.161-162.2-4

**НОВИЙ ПІДРУЧНИК
З УКРАЇНСЬКОЇ МОВИ ДЛЯ СЛОВАКІВ***Mária Čižmarová. Ukrajinský jazyk pre slovákov.* – Prešov: Filozofická fakulta Prešovskej univerzity, 2011. – 282 s.

Зі вступом до Європейського Союзу Словацька Республіка взяла на себе нові зобов'язання щодо створення належних умов для всебічного розвитку національних меншин на її території. З огляду на те, що українці належать до найчисленніших меншин Східнославацького регіону, розбудова україномовного шкільництва стала для Словаччини одним з її пріоритетних напрямів у галузі національної освіти. В умовах, коли під тиском економічних та ін. обставин на території республіки скорочувалась кількість установ із вивченням української мови та інших українознавчих дисциплін¹, Пряшівський університет став

¹ Після 1989 року у Словаччині зменшилася кількість національних шкіл для українців. Це було викликано об'єктивними та суб'єктивними чинниками, один з яких пов'язаний із пильною увагою до вивчення німецької та англійської мов як до поширених мов спілкування між жителями різних європейських країн. Це, зі свого боку, призвело до послаблення зацікавленості представників української меншини в освіті рідною мовою. Сьогодні, за нашими даними, в Східнославацькому регіоні нараховується близько двох десятків шкіл, де вивчають українську мову. Серед них — шість повних середніх загальноосвітніх навчальних закладів з викладанням предметів українською мовою: Гімназія імені Т. Шевченка у Пряшеві (єдина, що має статус школи з навчанням українською мовою, хоча більшість навчальних дисциплін нині викладають словацькою), Гімназія у Свиднику (українську мову вивчають факультативно), Середня торговельна школа у Свиднику (українську мову вчать у 3-ому та 4-ому класах), Середня медична школа у Гуменному (існують паралельно українські та словацькі класи), Гімназія та Середня сільськогосподарська технічна школа у Меджилабірцях.

сьогодні, по суті, єдиним у Словаччині державним вищим навчальним закладом, де готують фахівців з україністики. З огляду на політико-економічні та культурні зміни, які сталися в Словаччині після «оксамитової» революції, на філософському факультеті відкрито відділення: українська мова як іноземна². Для переважної більшості його студентів, які за походженням словаки, знайомство з українською мовою починається в університетських стінах. Перед пряшівськими україністами постало завдання створити лінгвістичні посібники нового типу, які б відповідали актуальним суспільним умовам та були призначені для тих, для

кого рідною є словацька мова³.

Рецензована праця «Українська мова для словаків», підготовлена відомою словацькою україністкою професором кафедри української мови та літератури Університету в Пряшеві Марією Чижмаровою⁴ в межах проекту «Організація та розширення лінгвокультурологічного та перекладацького центру» за підтримки програми Європейського фонду регіонального розвитку «Дослідження та розвиток», повною мірою відповідає обом цим вимогам. Підручник розрахований на студентів-

² В Україні фахову підготовку словакістів на державному рівні здійснює кафедра словацької філології Ужгородського національного університету. Базовим для студентів-словакістів є підручник словацької мови, написаний викладачами цього університету (Пахомова С. М., Джоганик Я. Словацька мова. — Ужгород: Графіка, 2008. — 472 с.).

³ Останнім часом у Пряшівському університеті створено низку українознавчих посібників: Kredátusová J., Opalková J. Kontrastívna lexikológia pre prekladateľov (rusistov a ukrajnistov). — Prešov: Filozofická fakulta Prešovskej univerzity v Prešove, 2010. — 157 s.; Kredátusová J. Odborný preklad v praxi. Učebnica s cvičeniami pre ukrajnistov. — Prešov: Filozofická fakulta Prešovskej univerzity v Prešove, 2011. — 171 s.; Kredátusová J. Konzekutívne tlumocenie 1. pre ukrajnistov. — Prešov: Filozofická fakulta Prešovskej univerzity v Prešove, 2012. — 139 s.

⁴ Марія Чижмарова — укладач Українсько-словацького фразеологічного словника (Ukrajinsko-slovenský frazeologický slovník. — Prešov: Filozofická fakulta Prešovskej univerzity v Prešove, 2012. — 186 s.), співакладач шкільного українсько-словацького словника (Čižmarová M., Kunderát J. Ukrajinsko-slovenský slovník pre základné a stredné školy. Prešov: Exco, 2003 (1. vyd.), Prešov: Nitech, 2010 (2. doplnené vydanie). — 360 s.) та словника українсько-словацьких омонімів (Čižmarová M., Jašková A. Ukrajinsko-slovenské homonyma. Slovník ukrajinsko-slovenských medzijazykových homonym. — Prešov: Filozofická fakulta Prešovskej univerzity v Prešove, 2013. — 273 s.). М. Чижмарова в співавторстві з Я. Кредатусовою також підготувала Учebné osnovy z ukrajinského jazyka a literatúry pre 5.–9. ročník základných škôl s vyučovacím jazykom ukrajinským a s vyučovacím ukrajinského jazyka. — Prešov: Metodická centrum, 2004. — 31 s.; Vzdelávací štandard s exeplifikačnými úlohami z ukrajinského jazyka a literatúry pre 5.–9. ročník. Schválilo Ministerstvo školstva Slovenskej republiky dňa 1. marca 2005. — 66 s.

філологів перших курсів університету. Визначальною прикметою праці є її виразна комунікативна спрямованість. Під час написання посібника авторка врахувала останні досягнення в галузі слов'янського мовознавства, педагогіки, методики викладання та психології. Застосований нею спосіб подання теоретичного та практичного матеріалу забезпечує дотримання принципів особистісної зорієнтованості навчання, комунікативно-діяльнісного підходу, наступності й перспективності з урахуванням вікових особливостей студентів. Посібник відзначається чіткою, продуманою композицією, доступною формою викладу базових понять української фонетики та граматики. Він складається з двадцяти одного розділу, в яких матеріал подано за єдиною схемою з врахуванням тематичного принципу. Всі розділи починаються з віршового тексту або скоромовки. Напр., в шостому розділі подано поезію «Подарунок мамі» з циклу «Вірші до 8 березня» Марії Пономаренко, адаптований уривок з твору Євгена Гуцала «Мати» та невеличкий текст, присвячений Дню матері.

Вміщений у розділах підручника матеріал охоплює такі важливі для оволодіння іноземною мовою теми, як: вітання, знайомство, зовнішній вигляд людини, сімейні та дружні стосунки, розпорядок дня, навчальний заклад, вільний час, заняття спортом, подорожування, кольори тощо. Для зручності та швидкої орієнтації в підручнику М. Чижмарова застосувала спеціальні графічні символи. Наприклад, питальним знаком позначено вправи, де студентам пропонується дати відповіді на запитання, зображення нотного знака символізує знайомство з текстом української народної пісні, за знаком оклику вміщені блоки «Zaramátajte si», у яких зібрані настанови з дотримання граматичних, стилістичних мовних норм, етикетні формули. Під час викладу характерних особливостей української мови М. Чижмарова активно використовує функціональний підхід. У кожному розділі поряд з текстами знайдемо тематично пов'язані змістовні діалоги та невеличкі українсько-словацькі словнички слів, словосполучень і фразеологізмів, які створюють лексичну базу для спілкування.

Належну увагу авторка звертає і на розвиток умінь та навичок аудіювання, які мають важливе значення під час навчання української мови у близькоспорідненому мовному оточенні. За відсутності автентичних записів на диску, які іноді додають до таких посібників, розглянутий підручник багатий на т. зв. неспеціальні вправи, що формують у студентів готовність сприймати та розуміти усну українську мову. Для активізації зацікавленості у вивченні мови М. Чижмарова наводить у текстовій частині посібника багато цінних відомостей про Україну в різні періоди її багатовікової історії, про її культурні традиції та пам'ятки, видатних діячів, митців та письменників. Джерелом для цих матеріалів слугували україномовні науково-популярні видання, публіцистичні статті, праці визначних педагогів, художні твори, інтернет-ресурси (напр., <http://teacher.at.ua>).

Вміщені в підручнику усні та письмові за формою виконання вправи з різноманітними завданнями: відповісти на поставлені запитання, самостійно скласти діалог, перекласти невеличкий текст, побудувати речення за наведеним зразком або після запропонованого початку тощо дозволяють засвоїти ключові для опанування українською мовою знання про її систему та особливості функціонування, а разом отримати досвід практичного користування нею в різних комунікативних ситуаціях.

Схвалюючи опублікування підручника з української мови для словаків та відзначаючи високий науковий і навчальний рівень викладу матеріалу, висловимо деякі міркування й побажання при подальшому розпрацюванні підручника.

1. Для словаків при вивченні української мови особливу складність становить наголос. Це пов'язано з тим, що на відміну від словацької мови з постійним наголосом, де наголошеними є лише перші склади самостійних слів, в українській мові словесний наголос вільний. До того ж українські слова можуть мати нерухомий наголос і рухомий. Останній змінюється при зміні граматичної форми слова, при утворенні спільнокоренових слів. В окремих випадках з місцем словесного наголосу пов'язана і семантика слова, пор.: *замок* (із наголосом на першому складі) — 'споруда' і *замок* (із наголосом на другому складі) 'запірний пристрій на дверях'. Тому в підручнику бажано було б більше уваги приділити наголошуванню слів в українській мові. З цією метою параграф про наголос (с. 90 книжки) після його суттєвого доповнення теоретичним та ілюстративним матеріалом варто перенести на початок підручника. Для засвоєння правильного наголошування українських слів необхідно позначити наголос у всіх вживаних в посібнику двоскладових, трискладових та багатоскладових одиницях. Позначення наголосу є обов'язковим для слів та висловів у тематичних словничках під рубрикою «Slová a slovné spojenia», у вправах з орфоєпії, зокрема на закріплення нормативної вимови українських звуків (с. 1–50). Звичайно, його варто проставити і в наведених текстах з усної народної творчості та художньої літератури у тих випадках, коли наголос не збігається із закріпленою літературною нормою.

2. Трапляються орієнтовані на діалектну мову тексти народних пісень (напр., «Почекай ня милий», с. 227) із формами слів: *мі* 'мені', *ті* 'тобі', *писала бим* 'писала б', *ся боїш* 'боїшся'). З огляду на фонетичну подібність окремих таких форм до варіативних (скорочених) форм деяких частин мови в літературній словацькій мові бажано було б після текстів пісень дати пояснення щодо відмінностей у семантиці та функціонуванні таких лексичних елементів.

3. Рецензованому підручнику бракує, на наш погляд, додатків, зокрема навчальних перекладних словників, оскільки умовою виконання низки завдань є обов'язкове звернення до лексикографічних джерел, зокрема у вправах на с. 19. Словацько-український та українсько-словацький словник є доречним і з огляду на нинішній рівень розвитку пе-

рекладного словникарства близькопоріднених мов в обох слов'янських країнах⁵. У Словаччині та в Україні немає сучасного українсько-словацького словника середнього типу, який би достатньою мірою відбивав зміни, що сталися в кінці ХХ — на початку ХХІ ст. в лексичних системах обох мов. Враховуючи навчальний характер запропонованого словника, в його статтях, крім еквівалентів, бажано було б подати і орфоепічну, граматичну інформацію, стилістичну маркованість.

4. Підвищенню рівня самоконтролю у студентів під час самостійної роботи в аудиторії та під час підготовки ними домашніх завдань сприяли б, як нам видається, і подані в додатках зразки правильного виконання вправ, які становлять складність для словаків з огляду на явища міжмовної омонімії та інтерференції.

5. У разі можливого перевидання підручника авторові варто було б внести деякі зміни в його структуру. Вони стосуються тенденції подання пояснень особливостей української мови із невиправданим запізненням. Зокрема, попри те що слова з апострофом студентам трапляються вже в початкових розділах посібника (вперше на с. 12 — тема «Українська абетка», на с. 19), необхідний теоретичний параграф, причому в явно недостатньому обсязі (з кількома прикладами та однією вправою на закріплення, де треба, користуючись орфографічним словником, розподілити слова у два стовпчики — з апострофом та без нього), подано чомусь аж на с. 40–41.

Недостатню увагу в підручнику приділено вживанню м'якого знака у параграфі «Позначення м'якості в українській мові (ь, і, я, ю, є)» (с. 135), хоча вже у вправі на с. 19 студентів просять визначити кількість звуків у слові *джміль*.

З огляду на відсутність у словацькій мові кличного відмінка, форми якого збереглися в кількох іменниках чоловічого роду, зокрема *pane 'пане', bratku 'брате', kmotre 'куме'*, у теоретичному параграфі «Oslovenie» («Звертання») розділу 7 (с. 54–55) можна було б подати більше інформації про кличний відмінок як особливість сучасної української мови, про те, за допомогою яких закінчень він утворюється, про його поширеність у різних стилях мови.

На ґрунтовніший виклад заслуговують і міжмовні омоніми, що трапляються в матеріалах посібника (пор.: словац. *pero* 'ручка' та укр. *перо* 'пір'ячко').

У вправі на с. 122, де студент має назвати особу, «*ktorá získala právnické vzdelanie, môže pracovať na: — суді, — прокуратурі <...>*» («яка отримала юридичну освіту, може працювати в: <...>»), не звернуто увагу

⁵ Словники, видані у Словаччині в попередні десятиліття (Popel' I. *Ukrajinsko-slovenský slovník*. — Bratislava: SPN, 1960 та Bunganič P. *Slovensko-ukrajinský slovník*. — Bratislava: SPN, 1985), на сьогодні вже частково застаріли та є бібліографічною рідкістю. Словничок у розмовнику «Ukrajiničina. Konverzácia so slovníkom a gramatikou» (Lingea, 2010) не розрахований на програму вищого навчального закладу. Згадуваний вже *Ukrajinsko-slovenský slovník pre základné a stredné školy* не розрахований на університетську програму.

на відмінності у використанні прийменників у запропонованих словосполученнях у словацькій та українській мовах, пор.: *pracovať na súde* — *працювати в суді*, *pracovať v policii* — *працювати у поліції*.

6. Певних структурних змін потребує і виклад матеріалу про числівник. Якщо загальну інформацію про числівник подано у 9 розділі (с. 77–87), то зразки відмінювання від одного до восьми — аж у 16 розділі (с. 183–184), хоча практичні завдання вже у 9 розділі вимагають пояснень щодо правил відмінювання. Крім того, цифрові дані у насичених різноманітними відомостями про Україну текстах, представлених у попередніх розділах (див. с. 35, 36, 51, 75), не супроводжено написанням словами, що унеможлиблює повноцінну роботу з такими матеріалами.

7. Обережного ставлення при залученні до підручника, орієнтованого на літературну норму, а подеколи й відповідного їх редагування вимагають матеріали ЗМІ та інтернет-ресурсів, адже допущені в них орфографічні, граматичні, стилістичні помилки (с. 20, 24, 56, 276) не сприяють опануванню студентами сучасної української літературної мови.

Подеколи в рецензованому посібнику трапляються прикрі недогляди у написанні слів: *біьше* замість *більше* (с. 24), *побачиши* замість *побачиш* (с. 56), *лидина* замість *людина* (с. 77), *зупінився* замість *зупинився* (с. 80), *телаті, телатам* замість *теляті, телятам* (с. 104), *тварог* замість *сир* (с. 188), *преслів'я* замість *прислів'я* (с. 193); тавтологія: *гімн — це урочиста пісня, виконання якої пов'язане зі святковими урочистостями* <...> (с. 276), яких цілком можна було б позбутися, якщо б із текстом книжки до її публікації ознайомився фахівець-україніст — носій української мови.

На завершення хочемо підкреслити, що незважаючи на окремі дрібні недоліки в тексті праці, висловлені міркування та побажання аж ніяк не применшують високий науковий і навчальний рівень рецензованого посібника. Вихід першого в історії славістики підручника М. Чижмарової «Українська мова для словаків» є свідченням нового етапу в розвитку словацької україністики, зумовленого змінами в сфері міжнародних та культурних зв'язків Словацької Республіки в кінці минулого сторіччя після набуття нею статусу незалежної держави.

Ірина САМОЙЛОВА, Валентина ФЕДОНЮК (Київ)

Статтю отримано 10.09.2014

Iryna SamoiloVA, Valentyna Fedoniuk
Kyiv

NEW TUTORIAL OF THE UKRAINIAN LANGUAGE FOR THE SLOVAKS

Book review on: Mária Čižmarová. *Ukrajinský jazyk pre slovákov*. — Prešov: Filozofická fakulta Prešovskej univerzity v Prešove, 2011. — 282 s.

УДК 811.161.2

ТЕМИ ДИСЕРТАЦІЙ, ЗАТВЕРДЖЕНІ НАУКОВОЮ РАДОЮ “УКРАЇНСЬКА МОВА” НАН УКРАЇНИ В 2014 РОЦІ

Докторські дисертації:

1. *Беркешук І.С.* Український словотвір у мовній картині світу (Кам’янець-Подільський національний університет імені Івана Огієнка)

2. *Гриценко С.П.* Іншомовні впливи у формування українського лексику другої половини XVI–XVII ст. (Київський національний університет імені Тараса Шевченка)

Кандидатські дисертації:

1. *Арешенкова О.Ю.* Комунікативно-прагматичні та стилістичні параметри рекламного тексту (ДВНЗ “Криворізький національний університет” “Криворізький педагогічний інститут”)

2. *Бачкур Н.В.* Вербалізація замовчування в українському прозовому дискурсі початку XXI ст. (ДВНЗ “Прикарпатський національний університет”)

3. *Богуш (Андрусішин) О.М.* Українська астрономічна термінологія кінця XIX — першої третини XX століття (Львівський національний університет імені Івана Франка)

4. *Василяйко І.Ю.* Формування сучасної української кінематографічної термінології (Львівський національний університет імені Івана Франка)

5. *Волянська Є.В.* Морфологія новотворів у сучасній українській мові XXI ст.: структура, семантика та експресивні функції (Кіровоградський державний педагогічний університет імені В. Винниченка)

© Н.О. ЯЦЕНКО, 2015

6. *Вус М.І.* Семантична деривація в українській біологічній термінології (Львівський національний університет імені Івана Франка)

7. *Гринь А.О.* Аксіологічний потенціал антропонімів в українських фразеологізмах (Національний педагогічний університет імені М.П. Драгоманова)

8. *Завальнюк Л.В.* Жанрово-стильова і структурно-семантична параметризація епітетів у сучасній газетно-журнальній публіцистиці (Вінницький державний педагогічний університет імені Михайла Коцюбинського)

9. *Зайцева О.М.* Варіантність фонетичних та морфологічних норм у мові сучасного українського телебачення (Київський національний лінгвістичний університет)

10. *Золота О.В.* Керамічна термінологія: формування, системно-структурна організація, термінотворення (ДВНЗ “Донбаський державний педагогічний університет”)

11. *Зоріна Ю.В.* Називний теми і називний уявлення в контексті сегментованих конструкцій поетичного і публіцистичного мовлення (Дніпропетровський національний університет імені Олеся Гончара)

12. *Зубко Т.В.* Валентні класи предикатів сприйняття в сучасній українській літературній мові (Полтавський національний педагогічний університет імені В.Г. Короленка)

13. *Ігнатенко Н.О.* Вербалізація категорії ввічливості в українській мові (Національний педагогічний університет імені М.П. Драгоманова)

14. *Калужинська Ю.В.* Лексико-словотвірна вербалізація пейоративної оцінки в мові української газетної періодики початку ХХІ сторіччя (ДВНЗ “Переяслав-Хмельницький ДПУ ім. Григорія Сковороди”)

15. *Кашуба З.С.* Параметри класифікації мовного портрета жінки (на матеріалі сучасної жіночої прози) (Кам’янець-Подільський національний університет імені Івана Огієнка)

16. *Копинець В.Л.* Типологія лексико-семантичних діалектних систем Закарпаття (Національний педагогічний університет імені М.П. Драгоманова)

17. *Коробова І.О.* Семантичне та словотвірне освоєння новітніх запозичень в українській мові (Київський національний лінгвістичний університет)

18. *Кучурян Л.І.* Варіантність синтаксичних конструкцій у текстах українських перекладів (Чернівецький національний університет ім. Ю. Федьковича)

19. *Лакомська І.В.* Сугестійна функція фразеологізованих газетних заголовків (Одеський національний університет ім. І.І. Мечникова)

20. *Леонова Н.С.* Семантика і прагматика адміністративно-управлінських текстів офіційно-ділового стилю сучасної української мови (ДВНЗ “Донбаський державний педагогічний університет”)

21. *Личук С.В.* Семантика та структура народної географічної термінології Івано-Франківщини (ДВНЗ “Прикарпатський національний університет”)

22. *Лоцинова І.С.* Неолексика у творах письменників Дніпропетровщини (Дніпропетровський національний університет імені Олеся Гончара)
23. *Лужецька Н.Я.* Терміни-політоніми в націософському дискурсі Івана Франка: лексикографічний та комунікативно-прагматичний аспекти (Дрогобицький державний педагогічний університет імені Івана Франка)
24. *Луцько П.Є.* Термінологія конституційного права України: історія розвитку, системна організація (Львівський національний університет імені Івана Франка)
25. *Мельник О.А.* Становлення сучасної ергонімії Вінниччини (90-ті роки ХХ ст. — поч.ХХІ ст.) (Вінницький державний педагогічний університет імені Михайла Коцюбинського)
26. *Мосур О.С.* Мікротопонімія кінця ХVІІІ — початку ХІХ століття: Самбірський циркул (Львівський національний університет імені Івана Франка)
27. *Нестеренко Д.Ю.* Словотвірний потенціал англійських онімів (Харківський національний університет імені В. Н. Каразіна)
28. *Оситчук В. М.* Вербалізація семантики категорії якості у прикметниковій та прислівниковій номінаціях поетичного тексту другої половини ХІХ століття (Національний педагогічний університет імені М.П. Драгоманова)
29. *Панченко Т.С.* Функціонально-стильова динаміка лексики в українській мові початку ХХІ сторіччя (ДВНЗ “Переяслав-Хмельницький ДПУ ім. Григорія Сковороди”)
30. *Панідзе Н.В.* Словотвірна парадигматика дієслів руху в сучасній українській мові (ДВНЗ “Прикарпатський національний університет”)
31. *Пишна Н.І.* Формування лексико-семантичної групи піснеспівів в українській мові (Дрогобицький державний педагогічний університет імені Івана Франка)
32. *Сеник Г.В.* Структурно-семантична специфіка неофіційного антропонімікону Придністровського Поділля (Одеський національний університет ім. І.І. Мечникова)
33. *Славінська М.С.* Кореляція психолінгвістичних і лексико-семантичних домінант у соціальній рекламі (Одеський національний університет ім. І.І. Мечникова)
34. *Соломахін А.Ф.* Структура, функціонування та розвиток астрономічної термінології в українській мові (ІІ пол. ХХ — поч. ХХІ ст.) (Херсонський державний університет)
35. *Стоцька І.В.* Українська музично-вокальна лексика у словниках і фахових текстах (Національний педагогічний університет імені М.П. Драгоманова)
36. *Струганець Ю.Б.* Семантика, структура, функціонування футбольної лексики в українській літературній мові початку ХХІ ст. (Тернопільський національний педагогічний університет імені В. Гнатюка)
37. *Фецко І.М.* Термінологія музейництва: формування, системно-структурна організація, термінотворення (Львівський національний університет імені Івана Франка)

38. *Фінів В.М.* Прагматика лексичного повтору в сучасній українській малій прозі (ДВНЗ “Прикарпатський національний університет”)

39. *Хоменко Г.Є.* Тропи і фігури у медіатекстах початку ХХІ ст.: структура, семантика та експресивні функції (ДВНЗ “Криворізький національний університет” “Криворізький педагогічний інститут”)

40. *Хоменська І.В.* Лінгвоконцептосфера слова “Україна”: лексикографічний та семантико-функціональний аспекти (Національний педагогічний університет імені М. П. Драгоманова)

41. *Христя О.В.* Роль мовотворчості Дніпрові Чайки у розвитку української літературної мови кінця ХІХ — поч. ХХ ст. (Дніпропетровський національний університет імені Олеся Гончара)

42. *Шелудько В.Л.* Мовна особистість сучасного українського державного службовця в професійному дискурсі (Інститут української мови НАН України)

43. *Шумбар О.О.* Кольорономени в ідіолектах поетів українського резистансу 40-50-х років ХХ століття: семантичний і стилістичний аспекти (Ніжинський державний університет імені Миколи Гоголя)

44. *Яновська О.С.* Мовна особистість телеведучого інформаційно-аналітичних програм 20-их років ХХІ ст. (Інститут української мови НАН України)

Ніна ЯЦЕНКО (Київ)

Nina Yatsenko

Kyiv

THESES TOPICS APPROVED BY THE SCIENTIFIC COUNCIL
“UKRAINIAN LANGUAGE” NAS UKRAINE IN 2014

Мовна мозаїка

ТВЕРДИТИ — ЦЕ НЕ СТВЕРДЖУВАТИ

Нині помітне вживання дієслова *стверджувати* замість *твердити*, тому що автори, очевидно, вважають їх рівнозначними або ж синонімічними. Проте вони помиляються. *Твердити* означає ‘говорити, повторювати те саме, наполягати на своєму’, напр.: *Похмуро твердив Левко своє: — Зробимо з панів юшку* (М. Стельмах). Це значення підсилює субстантивованій займенник *своє* або числівник *одно*, ужитий у ролі прислівника *постійно*, напр.: *Жінка з дивовижним терпінням слухала і знов рівним, ласкавим голосом твердила своє, завчене, видно, назавжди* (С. Журахович); *Ротний так і накинувся на них звіром, Стоять москалі та одно твердять: “винувати!”* (Панас Мирний). Дієслово *стверджувати* / *ствердити* виражає четверо значень, спільним для яких є ‘впевненість, непохитність у встановленні, висловленні чого-небудь, підтвердження достовірності, правильності, остаточне офіційне схвалення чогось’, напр.: *Раніш ніж храми будувать святі, Годиться правду ствердити в житті* (І. Кочерга); *Ретельні дослідження археологів, які знайшли на місці скіфських і старослов’янських стоянок деревне вугілля, стверджують слова Геродота. Тут були ліси* (С. Журахович); *Обережно витягнув він пожовклий пергамент. Це був привілей, виданий його батькові від короля Зигмунда-Августа, що стверджував його шляхетські права і власність на землю* (З. Тулуб).

Отже, *твердити* і *стверджувати* / *ствердити* — це різні за значенням дієслова української літературної мови.

Катерина Городенська

УДК 929 : 81 " Ігор Муромцев"

Ольга Черемська, Валентина Жовтобрюх
м. Харків

ІГОР ВІКТОРОВИЧ МУРОМЦЕВ (до 80-річчя від дня народження)

Статтю присвячено дослідженню наукової спадщини відомого українського мовознавця, професора Ігоря Вікторовича Муромцева, який є визнаним фахівцем у галузі історичної граматики, старослов'янської мови, лексикології, історії українського мовознавства, соціолінгвістики, на ознаменування 80-літнього ювілею вченого.

Ключові слова: Ігор Вікторович Муромцев, ономастика, лексикологія, дериватологія, історія українського мовознавства.

30 жовтня 2014 року виповнилося 80 років від Дня народження видатного вченого, відомого українського мовознавця, професора Ігоря Вікторовича Муромцева.

Життєвий і творчий шлях ученого осяяний наполегливим пошуком Істини через Слово і в Слові.

Муромцев Ігор Вікторович народився 30 жовтня 1934 року в Харкові в сім'ї службовців. Мати — Галина Юріївна Муромцева (Доброницька) — секретар-друкарка, батько — Віктор Миколайович Муромцев — архітектор, доцент. Нелегка доля випала на дитячі та юнацькі роки майбутнього вченого: початок війни, 1942 року — смерть матері, перебування в дитячому будинку №2 Дзержинського району Харкова до демобілізації батька з армії наприкінці 1946 р. Через війну Ігор Вікторович розпочав навчання в середній школі № 131 Харкова лише 1943 року одразу ж із 2-го класу. Після повернення батька вступив ще й до Харківської дитячої музичної школи імені Бетховена. Закінчивши школу, упродовж 1952–1957 років навчався на філологічному факультеті Харківського державного університету імені О.М. Горького. Паралельно

© О.С. ЧЕРЕМСЬКА, В.Ф. ЖОВТОБРЮХ, 2015

здобував середню музичну освіту в Харківській музичній школі для дорослих імені Чайковського та в Харківському музичному училищі по класу фортепіано.

З 1957 року Ігор Вікторович працює вчителем Харківської середньої школи №30. Проте любов до музики не вщухала, й паралельно він вступає до Харківської державної консерваторії, де навчається півтора року. З 1959 року Ігор Вікторович зарахований на посаду лаборанта кафедри української мови та погодинну роботу викладача Харківського державного університету імені О.М. Горького. Того ж року він знайомиться з майбутньою дружиною — студенткою 5-го курсу філологічного факультету Ольгою Георгіївною Аксьоною (Муромцевою). Далі життя та наукова творчість Ігоря Вікторовича пролягали в руслі філології та родини, а музика назавжди залишилася джерелом натхнення.

Після закінчення аспірантури при Інституті мовознавства АН України І.В. Муромцев повертається викладачем на кафедру української мови ХДУ імені О.М. Горького. 1968 року молодий учений захистив кандидатську дисертацію на тему «Семантико-структурні типи гідронімів басейну р. Сіверського Дінця».

Після захисту кандидатської дисертації І. В. Муромцев обіймає посаду доцента кафедри, а 1977 року одержує диплом доцента. З 1995 року — професор кафедри української мови ХНУ імені В.Н. Каразіна. Упродовж 1994—2001 років І. В. Муромцев був ученим секретарем спеціалізованої вченої ради Харківського національного університету імені В.Н. Каразіна.

Різномісною є наукова лінгвістична діяльність професора. Визнаний фахівець у галузі історичної граматики, старослов'янської мови, лексикології, історії літературної мови, соціолінгвістики, учений є автором понад 100 наукових праць.

Ігор Вікторович Муромцев — автор монографії «Словотворчі типи гідронімів (басейн Сіверського Дінця)» (Харків, 1966). У цій праці подано найповніший опис гідронімів досліджуваного ареалу та їхнє етимологічне потрактування. У монографії представлено надзвичайно багатий і цінний лексичний матеріал, який було зібрано під час топонімічних експедицій автора 1962—1966 років. Ретельне опрацювання матеріалу дало змогу вченому виявити основні етимологічні моделі гідронімів та визначити місце донецької гідронімії в системі українських водних назв. Автор монографії вперше в українському мовознавстві виокремлює та досліджує семантико-структурні типи гідрооб'єктів Слобожанщини як у синхронії, так і в діахронії.

Особливої уваги заслуговує його цикл наукових статей з ономастики, які збагатили українську науку новими підходами до опису топонімів. У працях «Із спостережень над мікрогідронімією Донецької та Луганської областей» (Київ, 1965), «Історія фіксації гідронімів басейну Сіверського Дінця у пам'ятках різних періодів» (Харків, 1965), «Гідроніми — родові характеристики об'єкта» (Харків, 1966), «Назви-характе-

ристики гідрооб'єкта за розмірами, формою, розміщенням» (Харків, 1966), «Прирічковий» чинник як основа називання гідрооб'єкта» (Харків, 1966), «Відфітонімічна гідронімія басейну Сіверського Дінця» (Харків, 1966), «Відантропонімічні гідроніми басейну Сіверського Дінця» (Харків, 1967), «Культурні назви» і гідронімія басейну Сіверського Дінця» (Харків, 1966) та інших статтях учений розробляє докладну різнорівневу класифікацію гідронімів Слобожанського ареалу. Системний опис гідронімів басейну Сіверського Дінця логічно та вмотивовано пов'язаний з пошуком витоків та мотивів найменування гідронімічних ономатів. Розглядаючи окремі семантичні моделі гідронімів, учений робить висновки про їхню територіальну диференціацію та рівень продуктивності. Статті, присвячені гідронімії Слобожанщини, стали підґрунтям для розроблення лінгвістичних засад ономастичної класифікації гідронімічних об'єктів, що представлено в роботі «Принципи лінгвістичної класифікації гідронімів» (Харків, 1966).

Визнаний фахівець у галузі гідронімії, професор І.В. Муромцев звертає свою увагу й на проблеми топоніміки взагалі, зокрема стан топоніміки Харкова. У статтях «Вплив внутрімовних системних факторів на формування топонімії Слобожанщини» (Одеса, 1990) та «Про функції топонімів і топонімічних комісій» (Харків, 1999) учений визначає функції топонімів у великому місті, аналізує історію топонімікону Харкова та викладає своє бачення напрямів роботи регіональної топонімічної комісії.

Наукові досягнення вченого здобули важливе практичне втілення. Професор І.В. Муромцев став учасником значних національних проєктів з добору й оброблення матеріалів до Діалектного атласу України, Загальнослов'янського лінгвістичного атласу, Словника гідронімів України тощо.

Науковий інтерес професора І.В. Муромцева до ономастики в галузі гідронімії та топоніміки з часом переходить у площину стилістичного аспекту ономасіології. У статті «Конотація власних назв у художньому тексті» (Харків, 1992) та виданій у співавторстві з О.Г. Муромцевою праці «Конотативна ономастика у творах Івана Багряного (соціолінгвістичний аспект)» (Харків, 2006) учений розглядає використання семантичних okazіоналізмів у художньому тексті, зокрема застосування словотвірних okazіональних ономатів, у такий спосіб поглиблюючи наші уявлення про стилістику онімів та їхні функції в художньому мовленні.

Окремо варто виділити одне з останніх оригінальних досліджень вченого, присвячене двохсотлітньому ювілею Т.Г. Шевченка «Нотатки про прізвиська і назвиська у творчості Тараса Шевченка (типи й функції)» (Харків, 2014). У статті представлено широку «і тематично, і семантично, і структурно, і стилістично»¹ палітру прізвиськ і назвиськ у

¹ Муромцев І.В. Нотатки про прізвиська і назвиська у творчості Тараса Шевченка (типи й функції) / І.В. Муромцев // Матеріали IV Міжнародної наукової конференції «Су-

творах Т. Шевченка як індивідуально-авторських, так і традиційних загальнонародних, проаналізовано багатство структурних моделей і способів їхнього творення.

Глибокий знавець у галузі лексикології, морфології, дериватології, Ігор Вікторович присвятив низку праць аналізу різноманітних явищ словозміни, словотворення та проблем лексичної номінації. У статті «Енантіосемія як спосіб номінації в сучасній українській мові» (Харків, 1992) автор докладно розглядає потенційні властивості структурних елементів мови та аналізує енантіосемічні словотворчі моделі сучасної української мови, відзначаючи роль службових морфів у створенні енантіосем. Цінним є опис стилістичних фігур, де використані енантіосеми. Важливим питанням формування морфемної структури слова присвячені статті «О семантических условиях перехода апеллятивов в имена собственные и имен собственных в апеллятивы» (Минск, 1970); «До питання про відношення між оказіональним та системним іменним словотворенням у сучасній українській мові» (Київ, 1974); «Особенности освоения лексики иншомовного походження (морфонологического-деривационный аспект)» (Харків, 1986); «Предметно-понятийні семантичні нарощення у відад'єктивах на –ик» (Івано-Франківськ, 1996).

Учений збагатив вітчизняну науку своїми здобутками в галузі термінології, застосовуючи системний підхід до опису явищ термінотворення та терміновживання, зокрема у статтях «Про умови та межі використання кальок у науковій термінології» (Львів, 1993); «До впорядкування сучасної української електротехнічної термінології» (Львів, 1993) (у співавторстві з Л.Г. Бояровою й В. С. Калашником).

Професор І.В. Муромцев зробив значний внесок у розвиток вітчизняної лексикографії, взявши участь в укладанні низки словників. Це такі лексикографічні праці, як «Словник мови творів Г.Ф. Квітки-Основ'яненка» у 3-х томах (Харків, 1978–1980); «Палеонтологія. Палеоекологія. Еволюційна теорія. Стратиграфія: Словник-довідник» (Харків, 1995); «Тлумачний словник української мови» (Харків, 2002); «Термінологічний словник з юридичної психології» (Харків, 2008); «Тлумачний словник сучасної української мови: Загальноновживана лексика» (Харків, 2009); «Тлумачний словник сучасної української мови: Фахова лексика» (Харків, 2009); «Словник гідронімів України» (Київ, 1979). Ігор Вікторович — автор низки статей в енциклопедії «Українська мова» (2000, 2004, 2007), а також науковий редактор і співавтор видання «Українська мова: енциклопедія» (Київ, 2011).

Значне місце у творчому доробку професора І.В. Муромцева посідають дослідження історії українського мовознавства. До наукових праць цієї тематики належать, зокрема, статті, що визначають роль ви-

часна україністика: наукові парадигми мови, історії, філософії»: збірник статей. За заг. ред. канд.філол.наук, проф. О.С. Черемської, д-ра філософ. наук, проф. О.М. Кузя. — Х.; 2014. — С. 17–30.

датних мовознавців XIX століття О.О. Потебні та П.Г. Житецького в дослідженні морфологічних процесів при словотворенні та формотворенні в сучасній українській мові. Зокрема, у роботі «Ідеї О.О. Потебні у розвитку морфології сучасної української мови» (Харків, 1985) професор І.В. Муромцев виокремлює висловлену в працях О.О. Потебні ідею мінливості способів вираження і збереження значення у слові як одну з підвалин вивчення нарощень і усічень основи слова в слово- і формотворенні. Велику цінність роботи О.О. Потебні, на думку професора І.В. Муромцева, виявляють у характеристиці нелінійних перетворень основи в слово- й формотворенні. Аналіз мовознавчих праць із морфології професор І.В. Муромцев продовжує в статті «Значення праць П.Г. Житецького для розвитку морфології сучасної української літературної мови» (Харків, 1992). Автор зосереджує свій науковий пошук на розробленні П.Г. Житецьким питань морфонемики і вбачає значення досліджень мовознавця в тому, що він уперше і загалом правильно описав типові звукосполюки приголосних у морфах.

Праці професора І.В. Муромцева з історії українського мовознавства виразно позначені його зацікавленнями в галузі термінології та термінотворення. У праці «Шляхи творення української термінології в концепції і практиці М.П. Драгоманова» (Харків, 1992) учений у співавторстві з професором О.Г. Муромцевою ґрунтовно розглядає засади термінологічної концепції М.П. Драгоманова, особливо наголошуючи на ставленні Михайла Драгоманова до питання про межі використання іншомовних слів в українській термінології. Дискусійність цієї теми як у кінці XIX століття, так і сьогодні визначає актуальність звернення професора І.В. Муромцева до наукового досвіду мовознавців минулого століття. Такими ж рисами позначені праці «Роль В. Гнатюка у формуванні терміносистеми української фольклористики та етнографії» (Тернопіль, 1991) та «Роль І. Огієнка у становленні й розвитку української загальнонаукової та лінгвістичної термінології» (Львів, 1992), у яких автор аналізує концептуальні положення та практику використання авторами загальнонаукової лексики власне українського походження та іншомовних термінів.

Вивчення наукової спадщини видатних учених, здійснене професором І.В. Муромцевим, є актуальним і вмотивованим, оскільки стає поштовхом до появи сучасного бачення тематики й проблематики наукової творчості, поглиблює уявлення про мовні явища та їх функціонування, допомагає на новому рівні осмислити закономірності розвитку мови.

Відомими й широко використовуваними є навчальні посібники професора І.В. Муромцева: «Методичні вказівки та навчальні матеріали для занять у спецсемінарі «Морфеміка і словотвір сучасної української мови та питання їх вивчення у вузі й середній школі» (Харків, 1977); «Морфеміка і словотвір сучасної української мови» (Харків, 1980); «Контрольні завдання з сучасної української літературної мови та методичні вказівки до курсу» (Харків, 1983); «Контрольні завдання з

сучасної української літературної мови та методичні вказівки до курсу» (Харків, 1983); «Лабораторні роботи з сучасної української мови (Вступ. Лексика. Фразеологія)» (Харків, 1988); «Лабораторні роботи з сучасної української мови (Фонетика. Орфоепія)» (Харків, 1989). Матеріали посібників є ґрунтовними, базовими для навчання, а також для розроблення різноманітних курсів з української мови. Їм властиві системність, компактність, доступність, роз'яснювальний характер викладу. У багатьох поколіннях філологів сформували глибокі знання мови методи навчання професора І.В. Муромцева.

Справжній наставник, науковець з величезним досвідом і життєвою мудрістю, невимушено й легко він накреслює кількома словами хід розв'язання складних лінгвістичних пошуків. Саме тому професор І.В. Муромцев завжди в оточенні своїх учнів — студентів, аспірантів, докторантів. Під його керівництвом захищено 9 дисертацій на здобуття наукового ступеня кандидата філологічних наук. Його учні гідно продовжують і розвивають наукову школу професора І.В. Муромцева.

Студенти, аспіранти, всі, хто навчався в Ігоря Вікторовича, згадують свого Вчителя як прекрасного й ерудованого лектора, який є «надзвичайно спостережливий і небайдужий філолог, має дивне вміння подати матеріал так, щоби він не був застиглою теорією, а інформацією для роздумів, яка потребує від слухачів розуміння й побудови логічного ланцюжка еволюційного розвитку мови, та ще й дерзновення».²

Ігор Вікторович активно провадить велику громадську роботу в рідному Харкові: і як член Всеукраїнської ономастичної комісії, і як член Топонімічної комісії Харківської міської ради. Прагнення мовознавця повернути Харкову українське обличчя почало реалізовуватися на початку 90-х рр. ХХ ст. За ініціативи вченого перейменовано вулиці і площі міста, увічнено імена видатних харків'ян. Зокрема, колишню вулицю Держинського стали називати вулицею Мироносицькою, а площа Держинського дістала назву Майдан Свободи, площа Радянська має тепер назву площа Конституції. Цікаво, що назву вулиці Полтавський Шлях (замість колишньої вулиці Свердлова) запропонував саме Ігор Вікторович: «Я є співавтором цієї назви. Тоді, двадцять років тому, стерти з мапи Харкова ім'я Свердлова було легше, ніж нині. Але постало питання, ким його замінити. Журналіст-русофіл Костянтин Кеворкян пропонував повернутися до давньої імперської назви — «вулиця Катеринославська». Ні, сказав я, дякую! Полтавський Шлях — назва не історична, а нова, однак вона цілком відповідає українській годонімічній традиції. Якщо ви глянете на мапу, то побачите, що колишня вулиця Свердлова — це не що інше, як прямий хід на Полтаву»³. Той факт, що з

² Муромцев І.В. Вибрані праці/ Упорядкування і заг. редакція А.Нелюби. — Х.: Харківське історико-філологічне товариство, 2009. — С. 7.

³ Ігор Муромцев: «Я чесний служака. Українській справі, українському мовознавству служу як могу ...» Режим доступу: <http://varta.kharkov.ua/articles/1097103.html>

1991 року в Харкові відбулося лише 15 перейменувань більш ніж красномовний. Не таких уповільнених змін, мабуть, сподівався Ігор Вікторович, коли 1989 року був делегатом установчого з'їзду Народного руху України за перебудову. А що вже казати про сумнозвісну харківську епопею з відкриттям пам'ятної дошки на вул. Сумській на честь видатного українського мовознавця Юрія Шевельова у двадцять другий рік незалежності! Та Ігор Вікторович навіть за таких обставин ніколи не втрачає віри.

Усіх, хто знає Ігоря Вікторовича, вражає його принциповість, вірність громадянській позиції, безкомпромісність у відстоюванні національно-демократичних ідеалів і самовіддане служіння цим ідеалам. Усім відомі його запальні виступи на громадських зібраннях, його участь у заходах, спрямованих на розвиток української мови і культури Слобожанщини.

Ще одна грань діяльності вченого — збагачення духовної культури українства через повернення забутих та замовчуваних імен видатних діячів культури і науки України та діаспори. На особливу увагу заслуговує кропітка діяльність із вивчення наукової і творчої спадщини видатних діячів Харківської мовознавчої школи, серед яких мовознавець зі світовим ім'ям Юрій Шевельов. Йому присвячені виступи Ігоря Вікторовича на ювілейних конференціях вченого, численні статті: «Юрій Шевельов — видатний учений сучасності» (Харків, 1996); «Виступ на зборах наукової громадськості Харкова 29.04.2002, присвячений пам'яті Ю.В. Шевельова» (Харків, 2002); «Ю. Шевельов — історик українського і світового мовознавства» (Харків, 2009); «Виступ на зібранні «Шевельовські слухання» (Харків, 31.10.2013).

Саме за сприяння Ігоря Вікторовича повернено до наукової громадськості Харківщини творчу спадщину видатного мовознавця, зокрема йому належить ідея перекладу українською мовою монографії «Історична фонологія», проведення наукових конференцій на честь 85-річного та 90-річного ювілею науковця.

У працях І.В. Муромцева чітко накреслені основні завдання щодо відродження духовності та рідної мови. Цій темі присвячена зокрема стаття «Питання духовної культури в курсах історії української мови та історії українського мовознавства» (Харків, 1995). На думку вченого, завдання збагачення духовної культури учня лежить на викладанні гуманітарних дисциплін, одне із важливих завдань якого — подолання насадженої тривалий час ідеї меншовартості українців і всього українського, отже, за таких умов зростає значення соціолінгвістичного підходу до викладання мови. Ще один засіб удосконалення духовної культури, як вважає І.В. Муромцев, — повернення національній аудиторії забутих імен, ознайомлення зі здобутками української мовознавчої діаспори.

І.В. Муромцев — надзвичайно ерудована й інтелектуальна особистість. Він дивує своєю глибокою обізнаністю в різних галузях гуманітарної сфери людського пізнання. До кола його зацікавлень належать

культурологія, історія мистецтв, особливо музики, літературознавство, зокрема поетика, українська та всесвітня історіографія, мовознавство в різноманітних аспектах і напрямках.

Природа щедро наділила Ігоря Вікторовича талантами й обдаруваннями. Він прекрасно грає на фортепіано, знає безліч пісень і душевно їх виконує, є відданим шанувальником музики, особиста колекція платівок якого нараховує понад 3 тис. екземплярів, володіє кількома європейськими мовами.

Ще одне обдарування долі — творча співпраця упродовж десятиліть з дружиною, другом і порадиником — доктором філологічних наук, професором Ольгою Георгіївною Муромцевою. У їхньому співавторстві побачило світ безліч наукових розвідок з історії української мови, лексикології стилістики, культури мови: «Українська мова у Харкові 90-х рр. ХХ ст. (стан і статус)» (Харків, 1996); «Конотована ономастика у творах Івана Багряного (соціолінгвістичний аспект)» (Харків, 2006); «Дещо про традиції й сучасну лінгвістичну термінологію (полемічні нотатки)» (Харків, 2006); «Григорій Квітка-Основ'яненко в історії української літературної мови» (Харків, 2008); «Г.Ф. Квітка-Основ'яненко — мініатюрист (лінгвостилістичний аспект)» (Харків, 2008); «П. Куліш як оновлювач і творець української літературної мови» (Харків, 2008); «Роль прози Юрія Федьковича в становленні української літературної мови на Буковині (60–70 рр. ХІХ ст.)» (Харків, 2008).

Це було дивовижне, рідкісне, гармонійне поєднання двох сердець і двох інтелектів, яке увінчалось плідними результатами багатолітньої наукової співпраці.

Одна з яскравих рис Ігоря Вікторовича — тонкий гумор, який залежно від ситуації коливається між іронією та сарказмом. Його гостре, відточене слово, влучний жарт надовго залишаються в пам'яті студентів та колег і передаються як афоризми.

Ігорю Вікторовичу притаманне глибоке відчуття слова, закономірностей словотворення, що відбиває його мовну особистість, створюючи неповторний, унікальний дискурс, багатий на новотвори, насичений авторськими неологізмами нечуваної експресії.

Надзвичайно людяний, щирий, відвертий, він повертає до себе співрозмовника своїм мистецтвом спілкування, що збагачує і насичує позитивно, завжди оптимістично.

Тож зичимо вельмишановному Ювілярові здоров'я, наснаги, творчих сил, примноження наукових здобутків, життєвого оптимізму на многії і благії літа!

Статтю отримано 14.10.2014

*Olga Cheremskaya,
Valentina Zhovtobriukh*
Kharkiv

IGOR MUROMTSEV
(The 80th anniversary of his birth)

The article is devoted to review the scientific heritage of the famous Ukrainian linguist, Professor Igor Muromtsev to mark his 80th anniversary. Igor Muromtsev's 50 years scientific research and teaching activities in Karazin Kharkiv National University as an assistant, associate professor, professor of Ukrainian language, scientific secretary of the specialized scientific council of the defense of dissertations are reflected in this article. The article analyzes the linguistic research activities of the professor, who is a recognized expert in the field of historical grammar, Old Slavonic language, lexicology, history of Ukrainian linguistics, sociolinguistics and the author of over 100 scientific works. Among these works the monograph "Derivational types hydronyms (Seversky Donetsk basin)" (Kharkov, 1966), is the most complete description of hydronyms in the researched area. Author of the monograph for the first time in Ukrainian linguistics detects and investigates semantic and structural types of Slobozhanshchyna's hydro objects. The article considers a series of scientific articles on onomastics that enriched the Ukrainian science new approaches to the description of place names and became the basis for the development of linguistic principles onomastic classification hidronimi objects. I. Muromtsev researches of lexicology, morphology, derivatology, are analyzed where the author examines in details the potential properties of the structural elements of language. Professor I. Muromtsev scientific research is highlighted underline that under his supervision 9 PhD theses were defended and the backgrounds of new scientific school were laid. Scientist great social work in Kharkiv as a member of the All-Ukrainian onomastic and toponymic commission in Kharkiv City Council, his work for the return of the forgotten and hushed names of prominent figures of culture and science of Ukraine and the diaspora is noted. Creative collaboration with his wife, friend and advisor — Doctor of Philology, Professor O. Muromtseva is paid much attention.

Keywords: Igor Muromtsev, onomastics, lexicology, derivatology, history of Ukrainian linguistics.

УДК 81'3; 81-11

СЕРЦЕ, ПРОПАХЛЕ ЧЕБРЕЦЕВИМ СТЕПОМ (до ювілею Надії Миколаївни Сологуб)

У житті кожної людини є період, коли вона накопичує життєвий досвід, і є час, коли вона може вже ним поділитися. Якщо говорити про людину загалом, то життєвий досвід — це її соціальна біографія, наповнена духом життя, життєвою позицією, пошуками, емоціями, подіями. Життєвий досвід людини-науковця — це й вияв професіоналізму, і вага творчого доробку, що постає на основі осмислення обраних ним проблем, тем, ідей, міркування над якими й створює підґрунтя для здобування життєвого досвіду іншими.

Такою є постать нашої сучасниці — Надії Миколаївни Сологуб, яка цього річ відзначає свій славний ювілей.

Народилася Надія Миколаївна Сологуб 30 березня 1935 року в м. Павлограді Дніпропетровської області. Батько загинув на фронті, мати за освітою була зоотехніком. У 1958 році закінчила Царичанську середню школу Дніпропетровської області і вступила до Дніпропетровського державного університету на історико-філологічний факультет, де вивчала українську мову та літературу. Отримавши диплом про вищу освіту, працювала літредактором у газеті, викладала українську мову в Дніпропетровському електрозварювальному технікумі, а після переїзду до Києва працювала в школах міста. Науковий шлях від лаборанта до провідного наукового співробітника Надія Миколаївна розпочала 1967 року в Інституті мовознавства Академії наук України.

Надія Миколаївна Сологуб — науковець, перший практичний досвід якого сформувався у рамках граматичного вчення. Вона брала участь у підготовці до ви-

© С.П. БИБИК, Т.А. КОЦЬ, 2015

дання праць А. Кримського, досліджувала варіантні форми іменників другої відміни чоловічого роду в місцевому відмінку, вивчала синтаксичні особливості простого речення, уклала словник-довідник «Українська літературна вимова і наголос» (1973). У 1975 році Н. М. Сологуб захистила кандидатську дисертацію «Варіантні флексії місцевого відмінка однини іменників II відміни в сучасній українській мові» (науковий керівник — акад. В.М. Русанівський). У дослідженні простежено розвиток варіантних флексій місцевого відмінка, вперше в українському мовознавстві диференційовано їх за семантичними ознаками, обґрунтовано перерозподіл варіантів плану вираження відповідно до потреб комунікації. Аналіз фонетичних, морфологічних, акцентуаційних, семантичних і синтаксичних чинників функціонально однорідних флексій продовжено в колективних монографіях «Морфологічна будова сучасної української мови» (1975) та «Синтаксис словосполучення і простого речення» (1976) [7, 8].

Згодом була співпраця у колективному проєкті «Мова сучасної масово-політичної інформації» (1979) — розділ «Стандарти і штампи в мові газет». Тут з урахуванням жанрової специфіки розроблено лексичну і граматичну класифікацію сталих висловів у мові ЗМІ [6]. Як дослідник-стиліст постала Надія Миколаївна і в колективній монографії «Взаємодія усних і писемних стилів мови» (1982), довіднику «Культура української мови» (1990).

З 1991 року Надія Миколаївна працює в Інституті української мови НАН України. Робота на ниві української словесності — це один з найбільших творчих ужинок Н.М. Сологуб. З-під її пера вийшли індивідуальні монографії «Мовний світ Олеса Гончара» (1991) (про мову творів письменника 1993 року було захищено докторську дисертацію) та «Мовний портрет Яра Славутича» (1999). У цих працях висвітлено проблеми теоретичної стилістики: поняття поверхневої і глибинної структури художнього тексту, формування мовної свідомості особистості, здійснено аналіз мовного доробку письменників у контексті історії літературної мови та доби їх творчості. Дослідницький потенціал Надії Миколаївни зростає і розширюється у сфері лінгвостилістики на основі конкретно-історичної мовознавчої методології середини і другої половини ХХ століття.

Шанована професор Сологуб ніколи не почуває себе у „тісних рамках” граматики й стилістики — вона активний, вдумливий учасник різноманітних конференцій, наукових зібрань, на яких прислухається до всього нового, чим невпинно насичується теорія і практика сучасної лінгвістики. Вона відкрита для нового досвіду...

Нині важко уявити стилістику прозового твору без монографії провідного наукового співробітника відділу стилістики та культури мови Інституту української мови Національної академії наук України Надії Миколаївни Сологуб — «Мовний світ Олеса Гончара» (1991). В основу її концепції покладено мегакатегорію оповідності — *образ автора*. Це

центр літературного твору, категорія, що об'єднує всю систему мовних структур персонажів у їх співвідношенні з оповідачем (оповідачами), система структур, що стає ідейно-стильовим центром цілого макроконтраксту, цілісного естетичного об'єкта.

Як відомо, ця лінгвістична категорія для розвитку теорії комплексного дослідження мови художнього твору була виокремлена у 20-х роках ХХ ст. у працях В.В. Виноградова та знайшла подальше осмислення у роботах Г.О. Винокура, Б.О. Ларіна, М.М. Бахтіна, Ю.С. Степанова, М.М. Кожини, Н.О. Кожевникової, В.П. Григор'єва, В. Кухаренка, Д.М. Шмельова, М.Х. Коцюбинської та ін. Образ автора у прозовому творі — це його мова, що відбиває погляди письменника, його індивідуально-психологічні, творчі особливості, суспільні, соціально-історичні передумови формування мовної свідомості. Отже, у теорії художньої мови “зростаються” поняття образу автора та мовної особистості. Глибоко усвідомлюючи це, Надія Миколаївна пропонує одну за одною теми кандидатських дисертацій своїм учням: Г.П. Биковій („Індивідуальний стиль Володимира Самійленка”, 1998), О.С. Переломовій („Ідіостиль Валерія Шевчука”, 2002), Т.І. Должиковій („Мовна особистість Пантелеймона Куліша”, 2003), Л.О. Науменко („Мова ранніх творів Володимира Винниченка”, 2003). Як правило, такі роботи мають розділи про місце письменника в мовно-літературному процесі певного періоду історії української культури, про особливості мови письменника в тому чи тому жанрі його творчого доробку.

Гончарівська тема в лінгвостилістичному доробку професора Сологуб стала плідною для актуалізації в україністиці поняття *мовна картина світу письменника* (індивідуальна мовна картина світу письменника, художньо-словесна картина світу письменника), *мовний світ письменника*. Н.М. Сологуб так інтерпретує зміст відомого з кінця ХІХ ст. поняття: „Ми виходимо з того, що у кожного індивіда, кожної конкретно-історичної епохи є своя власна картина світу. Вона є синтезом об'єктивного та суб'єктивного [...] В основі індивідуальної картини світу лежать вихідні принципи світобачення людини. [...] Створення картини світу письменником відбувається, таким чином, шляхом пізнання і оцінки дійсності, що й формує його філософсько-естетичне кредо. Оцінювальний погляд автора організовує сюжет, виявляється в композиції, в системі образів, у мові. Це той кут зору, під яким письменник здійснює художнє осягнення дійсності. При цьому мова виступає як засіб вираження дійсності і відображає світ мислення. На картину світу впливають також національний фон та природне середовище. Це знаходить відображення у мові письменника” [14: 5 — 6].

Взаємодію категорій „образ автора”, „мовна особистість”, „індивідуальний стиль письменника” образно й влучно передає така сентенція: „Мова художнього стилю постає не як сукупність мовних засобів окремих рівнів і не як атомарний набір тропів, а як художня цілісність, як текст, яким „диригує” особистість автора, його світогляд” [19: 35].

Відомо, що методологічна програма створення т. зв. мовних портретів письменників, які складаються з аналізу лексики та фразеології, граматичних особливостей (морфологічних, синтаксичних), образних засобів, правописних норм (цей підхід зберігають у працях з історії літературної мови), була закладена ще в стилістиці індивідуальної мови прози 40–60-х років ХХ ст. у зв'язку з виданням “Курсу історії української літературної мови” у 2-х томах. Вироблення наукового апарату стилістики простежується в тих аспектах опису, коли дослідники звертають увагу на прийоми й засоби зображення соціальних типів, на характер оповідності, використання фольклорних елементів, на прийоми пейзажного живопису, на особливості стилістичного синтаксису. Виробляється практика опису словника мови письменника, в якому ідіостильова норма відображена щонайширше.

У лінгвостилістичних монографічних працях, статтях І.К. Білодіда середини ХХ століття [1; 2; 3] започатковано методи текстового аналізу художніх творів, у них утверджується увага до фактів власне лексичного, фразеологічного, синтаксичного рівнів у вивченні індивідуальних стилів прозаїків, через які можна спостерігати динаміку літературної мови, індивідуальних, жанрово-стильових норм.

На наступні десятиліття (з 50-х років ХХ ст.) закріплюється модель наукового опису “мова і стиль письменника”, “мова і стиль твору”. Поступово вона трансформується у дослідницьку практику виділення суб'єктивного підґрунтя мовотворчості, її етнопсихолінгвального змісту [5: 31]. Те, як розвивалася від 50-х термінологія лінгвостилістики, що виборювала свою методологію, відходячи від „опіки” історії літературної мови, можна побачити у зіставленні наукових парадигм вивчення мови прози:

1) т. зв. „білодідівської” (Білодід І.К.): *лексика твору; мовні засоби індивідуалізації образів; словесні засоби зображення епохи, часу, подій; сатиричне, гумористичне, іронічне слово; стилістичні функції метафор і порівнянь; синтаксис твору: структури асоціативні, уснонародні, публіцистичні, діалогічні, монологічні (внутрішня мова персонажа, внутрішній монолог); естетична організація прози; словесно-художня тональність мовлення; ритмомелодика мови; елементи публіцистичного і наукового стилю;*

2) „Курсу історії української літературної мови” (1958 та 1961 роки): *лексика і фразеологія; мовні засоби типізації та індивідуалізації образів; образні засоби; стилістичний синтаксис; синтаксис прозових творів; синтаксичні засоби оповіді; засоби ритмічності прозової мови; лексико-граматична система; фонетичні, морфологічні і синтаксичні особливості;*

3) колективної монографії „Мова і час” (1977 р.) — розділ „Розвиток художнього стилю” (автор: С. Я. Ермоленко): *індивідуалізована мова персонажа; мова оповідача; діалогічна мова персонажів; розмовність; фольклорність; книжність; естетизація мовних засобів; інтелектуалізація мови персонажів; художньо-образне порівняння; книжне забарвлення слова; експресивний синтаксис; неологізм; усно-розмовна інтонація;*

4) доробку Н.М. Сологуб: *мова і світобачення письменника; індивідуальний стиль письменника; мовна картина світу письменника; мікрополе; концептуальна назва; наскрізний образ; слово-символ / символічний образ; авторський новотвір; кольористика мови прози; перифрази.*

Теоретичні і практичні засади взаємодії певних стилістичних домінант та рівні лексики, фразеології, фонетики, текстових одиниць знайшли плідне втілення й у роботі однієї з учениць Надії Миколаївни — І.О. Дегтярьової («Стилістичний потенціал української постмодерністської прози», 2009).

Цілком очевидно, що у формуванні теоретичної бази вивчення синтагматики мови прози Надією Миколаївною також певну роль відіграла «білодідівська» традиція вивчати питання ритму художньої прози в контексті взаємодії синтагматичного та образно-ситуативного членування тексту, оскільки ці методологічні засади виявилися під час опрацювання синтаксису та ритмомелодики прози О. Гончара [21]. Дослідниця відзначила, що ритмічні одиниці прози — „це разом з тим і одиниці „звичайного” синтаксичного членування мовлення. Синтаксична організація у цьому зв'язку набуває особливого значення — в особливостях синтаксичної будови виражаються єдині принципи ритмічної організації прозового єдиного цілого” [21: 36], у якому як будівельний матеріал беруть участь усі різновиди мовлення (книжного та розмовного, усного та писемного), об'єднуються у нову художньомовну систему, вони ступенюються залежно від творчого задуму письменника, змісту його твору (пор.: „Прозова форма — це синтез. Тут кожен крок ритмічного руху заново визначається на кожній наступній сходинці цього руху” [21: 36]).

Теоретичні і практичні засади мовного портретування, закладені в українській лінгвостилістиці 50 — 90-х років ХХ століття, лягли й в основу вивчення поетичної мовотворчості Яра Славутича. У монографії Н.М. Сологуб ключовим поняттям стає „лексико-семантичне поле” (*Україна, степ*), що охоплює як загальнономвні, так і індивідуально-авторські епітетні, метафоричні словосполучення, наповнені емоційно-експресивним, пізнавальним та мовно-естетичним змістом. Авторка дослідження, перебуваючи всередині стилю поета, не обходить увагою поетичні новотвори Славутича, розкодовуючи їхній асоціативно-семантичний зміст.

Взагалі стилістика декодування (Г.О. Винокур, Ю.М. Лотман, Л.Й. До-нецьких, І.Є. Грицютенко та ін.) — це методологічне осердя дослідницького доробку професора Сологуб. Цей пріоритет вона неодноразово виокремлювала у своїх працях, зокрема пор.: „Декодування, тлумачення художнього тексту — це „встановлення тих кінцевих значень, як ніби просвічують через прямі” (Г.О. Винокур). Декодування — це спрямованість на художнє ціле при аналізі конкретного мовного матеріалу” [14: 29]. Дослідження мови художнього твору як тексту передбачає, як зауважує Надія Миколаївна, „декодування смислу, а воно — в свою

чергу — фонові знання (знання історії, культури народу, ландшафтних та кліматичних умов його життя)” [14: 15]. Тому пізнаючи оці „згустки семантики”, вона із задоволенням пропонує читачам стилістичні образки про *євшан-зілля* [10: 30], *кам'яну бабу* [14: 29], *обрус* [24: 122], *петрів батіг* [19:46, 47] *крин* [21], *Сад Гетсиманський, гірку чашу, стражданя, зраду* [9: 43-47] та ін. Невідомий широкому загалу етнографічно-фольклорний науковий доробок І. Нечуя-Левицького теж стає об'єктом декодування слова, що допомагає визначити внесок письменника в розвиток української літературної мови [13].

Надія Миколаївна одна із перших у сучасній лінгвостилістиці підготувала розвідки про біблійні образи у прозових творах, які, за словами ювілярки, «постають, з одного боку, як готові рамкові конструкції, концепти значень, а з другого — як народні уявлення, як знаки народної культури» [9].

Готуючи матеріали для радіопередач, Н.М. Сологуб у 90-ті роки минулого століття актуалізує для слухачів ще одне джерело розвитку національної мови — народні та релігійні обряди. Тому в публікаціях у журналі «Культура слова» цього періоду постають образки про назви свят *Спаса, Маковія, Петрівка*, що засоційовані «з рослинами, з глибоким коренем народного духу» [19].

Професор Сологуб — невтомний популяризатор питань культури національного мовного буття. Завдяки цій активній позиції вона стала лауреатом Всеукраїнської премії імені Івана Огієнка в галузі мистецтв у 2007 році. Так відзначено її «вагомий внесок у культуру, чистоту рідної мови». За цим публіцистичним висловом стоїть велика копітка робота на українському радіо: багаторічна діяльність як наукового коментатора листів радіослухачів у радіожурналі «Слово» (разом з кандидатом філологічних наук Віктором Андрійовичем Ткаченком). За цю працю у 2001 році Національна спілка журналістів України присудила Надії Миколаївні Всеукраїнську премію імені І. Франка. Така увага, підтримка з-поміж колег, слухачів радіопередач пробуджувала бажання працювати й у колективі укладачів орфоепічних словників («Українська літературна вимова та наголос» (1973), «Орфоепічний словник української мови» (2001–2003), довідників «Культура мови на щодень» (1997), «Довідник з культури мови» (2005).

Мова доби, мовна особистість письменника і текст — своєрідна тріада, що вкорінена у глибинні зв'язки зовнішніх та внутрішніх структурно-семантичних компонентів тексту. Дослідник-лінгвостиліст обов'язково як інтерпретатор відіграє важливу роль у науковому прочитанні відомих чи маловідомих творів письменства, які у такий спосіб уписує в історію літературно-мовного процесу. Цю історію Надія Миколаївна бачить і крізь призму глибинних психологічних вражень свого дитинства. Тому теми степової України, її запашного зілля й квітучих садів, тема війни 1941-1945 років і лихого безбатьківського повоєння вкорінені в її мовну свідомість як дослідника, який шукає такий близький їй

мовний матеріал, а в ньому знаки «свого» часу. «*Ми все у пам'ять записали, тривкішу від сучасних перфокарт*», — цитує Надія Миколаївна Бориса Олійника в одній із статей [16: 14], обираючи рядок поезії як гасло-сентенцію голосу того самого покоління, до якого належить професор Сологуб.

Світоглядну спорідненість дослідника і митця помічаємо і в аналізі поетичного доробку М. Стельмаха, який «виявив талант «працювати» зі словом, поєднати лексичні і синтаксичні можливості мови, щоб створити щемливі контрасти мирного життя і війни: *Такі жита, що не дістать рукою,/ Така блакить, що в серці не вмістить,/ І раптом поле стало полем бою*» [17].

«Словесні нитки», глибокий мовно-психологічний портрет героїв прози А. Дімарова, «індивідуальний стиль якого створює мова народних персонажів», теж у полі зору науковця. Дослідниця проводить паралелі між стилем А. Дімарова і І. Багряного, зокрема в описі реалій сталінського режиму, в лексичному наповненні тексту [23: 19].

Наукові здобутки Надії Миколаївни Сологуб значні і вагомі. Її ідеї, конкретні спостереження, теоретичні висновки і практичні рекомендації відкривають нове бачення проблем українського мовознавства. Те, що напрацьовано, те, що бачить Професорка як актуальне і сучасне, втілює вона у співпраці з докторантами — Л.М. Марчук (монографія «Функціонально-семантичний аспект градації в українській мові» (Кам'янець-Подільський, 2007), С.В. Формановою (монографія «Інвективи в українській мові» (Київ, 2012), С.К. Богдан (досліджує епістолярій українського письменства), Н.Н. Шармановою (працює над проблемами функціонально-стильового різноманіття стереотипів в українській мові).

Уся різноаспектна наукова і практична діяльність шанованої ювілярки відзначена любов'ю до рідного слова. Якось на запитання про улюблений вислів Надія Миколаївна відповіла: «Життя варте того, щоб за нього боротися, а наука — щоб нею жити».

Щиро вітаємо вельмишановну Надію Миколаївну з ювілеєм! Бажаємо їй натхнення, нових творчих задумів і звершень, міцного здоров'я на многії літа!

Світлана БИБИК, Тетяна КОЦЬ (Київ)

1. Білодід І.К. Її чисті джерела: (Із спостережень над мовою сучасної української художньої прози) // У майстерні художнього слова. — К.: Наук. думка, 1965. — С. 5 — 67.
2. Білодід І.К. Мова творів Олександра Довженка: (Збірка “Зачарована Десна”). — К.: Вид-во АН УРСР, 1959. — 93 с.
3. Білодід І.К. Питання розвитку мови української радянської художньої прози (переважно післявоєнного періоду, 1945–1950 рр.). — К.: Вид-во АН УРСР, 1955. — 328 с.
4. Єрмоленко С.Я. Розвиток художнього стилю // Мова і час: розвиток функціональних стилів сучасної української літературної мови; відп. ред. В.М. Русанівський. — К.: Наук. думка, 1977. — С. 96 — 117.
5. Єрмоленко С.Я. Стилїстика сучасної української літературної мови в контексті слов'янських стилістик // Мовознавство. — 1998. — № 2/3. — С. 25–36.
6. Мова сучасної масово-політичної інформації / [Білодід І.К., Пилинський М.М., Ленець К.В. та ін.] ; відп. ред. І.К. Білодід — К.: Наук. думка, 1979. — 250 с.

7. Морфологічна будова сучасної української мови / за ред. М.А. Жовтобрюха. — К.: Наук. думка, 1975. — 207 с.
8. Синтаксис словосполучення і простого речення / за ред. М.А. Жовтобрюха. — К.: Наук. думка, 1975. — 222 с.
9. Сологуб Н. М. Біблійні образи в художній творчості І. Багряного // Мовознавство. — 1993. — № 1. — С. 43–47.
10. Сологуб Н. Євшан-зілля // Культура слова. — 1994. — Вип. 45. — С. 9–13.
11. Сологуб Н.М. Засоби інтеграції художнього тексту // Слово. Стиль. Норма. — К., 2002. — С. 62–65.
12. Сологуб Н.М. Іван Нечуй-Левицький у праці «Світогляд українського народу» // Культура слова — 2013. — Вип. 79. — С. 15–19.
13. Сологуб Н.М. Мова художньої прози 40–50-х років // Najnowsze dzieje języków słowiańskich: Українська мова. — Opole, 1999. — S. 134 — 145.
14. Сологуб Н.М. Мовний портрет Яра Славутича. — Вінніпег: Українська вільна академія наук, 1999. — 152 с.
15. Сологуб Н.М. Мовний світ Олесея Гончара. — К.: Наук. думка, 1991. — 137 с.
16. Сологуб Н. «Наші цупкі обмотки вточені в меридіани» // Культура слова. — 2011. — Вип. 74. — С. 14–17.
17. Сологуб Н.М. Стельмах — «сіяч українського поетичного слова» // Культура слова. — 2012. — Вип. 76. — С. 30–34.
18. Сологуб Н. Образ води у мові Олександра Довженка // Культура слова. — 1996. — Вип. 46/47. — С. 142–145.
19. Сологуб Н. Петро, Петрівка, петрів батіг // Культура слова. — 1996. — Вип. 48/49. — С. 46–52.
20. Сологуб Н.М. Синтаксична організація і ритмічність прози Олесея Гончара // Мовознавство. — 1998. — № 1. — С. 35–40.
21. Сологуб Н.М. Стилістичні функції односкладних речень як ознака індивідуального стилю М. Коцюбинського і О. Гончара // Обласна наук.-метод. конф., присвяч. 125-річчю з дня народження М.М. Коцюбинського: Тези доп. — Чернігів, 1989. — Ч. 2. — С. 89–90.
22. Сологуб Н.М. Художній стиль (мова прозових творів) // Українська лінгвостилістика ХХ — початку ХХІ ст.: система понять і бібліографічні джерела / за ред. д-ра філол. наук, проф. С.Я. Єрмоленко. — К.: Грамота, 2007. — С. 32–36.
23. Сологуб Н. «Чуєш, всенародний батьку?» // Культура слова. — 2012. — Вип. 77. — С. 14–21.
24. Сологуб Н. Що таке обрус? // Культура слова. — 2000. — Вип. 53–54. — С. 122–123.

Статтю отримано 25.12.2014

Svitlana Vybyk,

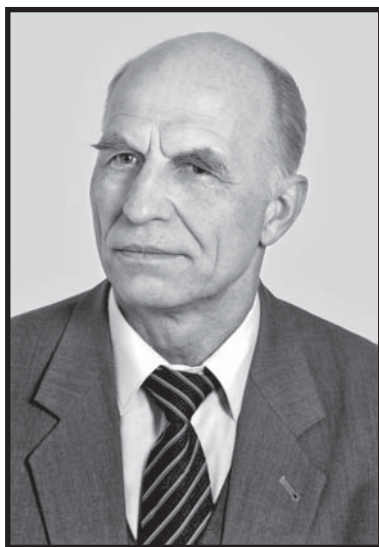
Tetyana Kots

Київ

NADIYA SOLOGUB'S ANNIVERSARY

УДК 092 + 81'373.2 Бучко

**ПАМ'ЯТІ ПРОФЕСОРА
ДМИТРА ГРИГОРОВИЧА БУЧКА
(08.11.1937 – 11.02.2014)**

Випускник Львівського університету імені Івана Франка.
Вчений світового рівня. Відомий в Україні, Польщі, Чехії, Словаччині,
Росії, Болгарії, Білорусі, Австрії, Швеції, Латвії.
Дослідник у галузі ономастики. Знавець слов'янських мов.
Автор словників. Фундатор наукової школи.
Викладач з душею. Його лекції слухали студенти Тернополя, Львова,
Чернівців, Любліна.
Дбайливий наставник.
Чоловік, батько, дідусь, брат, друг.
Взірець простоти, людяності, шляхетності, надійності.
Людина, що була поміж нас.
Любила нас.

Люди облітають. Листя землі
І. ЖИЛЕНКО

© М.С. ЗАОБОРНА, 2015

Від нього часто можна було почути: — Таке моє життя. «Таке» означало постійний рух, постійну зайнятість та повноту часу. Щось на зразок: після засідання кафедри Дмитро Григорович вирушає до Кіровограда для опонування дисертації, звідти — на засідання спеціалізованої ради в Івано-Франківську. З Івано-Франківська — до Львова, а там — і до Любліна. Після такого півторатижневого вояжу він у Тернополі, де вже приїхали студенти-заочники (завтра в них дві пари з порівняльної граматики слов'янських мов), де назбиралися кафедральні справи, чекають аспіранти, а вдома на робочому столі розкладені сторінки недописаних статей та рецензій і чекають на прочитання автореферати й дисертації «підопічних». Ще телефонували з газети з проханням дати коментар щодо назви населеного пункту.. У суботу треба подивитись, як там город, а в неділю з'їздити до сестри.

Таким було його життя.

Кажуть, головне не те, коли прийде по тебе смерть, а за чим вона тебе застане. А ми все робимо так, як живемо: працюємо, відпочиваємо, хворіємо, помираємо. Субота 8 лютого була звичним днем постійної зайнятості: вдень Дмитро Григорович ходив на пошту, щоб розіслати примірники нещодавно виданої книжки, приніс додому води, ввечері розмовляв з колегами по телефону, приймав гостей, працював над укладанням словника населених пунктів Тернопільщини. На 13-є число в четвер планували засідання кафедри.

13 лютого в Тернополі прощалися з професором Бучком...

Спомини — як скельця розбитого дзеркала, що залишаються замість цілісного, довершеного, скомпанованого зовнішнього життя й внутрішнього духовного світу. Споминами ми востаємо одне в одного, забезпечуючи Життю безсмертя. Можливо, фрагменти з неопублікованої автобіографії Дмитра Григоровича хоча б частково внесуть правки в іронічну традицію нашого життя-буття, в якому науковець, викладач, вчитель встигає розповісти своїй аудиторії про різних людей, але не про себе.

Народився я 8 листопада 1937 р. в невеличкому селі Закіпці (гміна Нова Гребля) Любачівського повіту Жешувського (укр. Ряшівського) воєводства і проживав там з батьками (батько Григорій Михайлович і мати Катерина Пилипівна) до середини вересня 1945 р. В середині вересня 1945 р. було повідомлено, що всі українці повинні виїхати в Україну. Більшість людей сприйняла це повідомлення як абсурдне, адже усе збіжжя ще в стодолі і не молочене, а картопля, буряки і інша городина ще в землі. Попереду зима. Десь на початку 20-х чисел вересня викликали усіх господарів до гміни і наказали, щоб за 20 годин нікого не було у селі, кого застануть в селі, той буде розстріляний на місці. Люди абсолютно не були готові до такого розвитку подій. У паніці люди не знали, що брати зі собою, насамперед мусили думати про дітей і харчі та одяг для них. Але ж нічого готового не було. У першу ніч, коли людей виселили на найближчу залізничну станцію у с. Нова Гребля, було вбито 13 цивільних осіб. Щоб перешкодити вивезенню людей з їх споконвічних земель, десь було пошкоджено залізничну колію. Влада не подала вчасно товарних вагонів, якими мали везти людей. Тому майже два

тижні люди жили фактично під відкритим небом, а потім ще кілька днів везли з Любачівщини через Перемишль і Львів на Тернопільщину. Чотирнадцятого жовтня, саме у свято Покрови, ешелон людей з Любачівщини зупинили на станції Озерна Зборівського району для розвантаження. Уже політав сніг, кругом усе зруйноване недавньою війною. Житло треба було шукати собі самому. Батько протягом більше 10 днів шукав по навколишніх селах хату для багатодітної сім'ї. Нарешті ми опинилися в с-щі Козлів тодішнього Козлівського (тепер Козівського) району. У нашій сім'ї було семеро душ: двоє батьків і п'ятеро дітей; моєму найстаршому братові було 17 років, а наймолодшому 4 роки. Колись у нашій сім'ї було восьмеро дітей, вижило лише п'ятеро (я був сьомою дитиною у сім'ї), в Україну я приїхав з трьома братами і сестрою. Як вдалося батькам прогодувати себе, нас п'ятеро дітей, а ще худобу цієї першої зими, знає лише Господь.

У перший клас Козлівської середньої школи я вперше прийшов щойно десь на початку листопада 1945 р. Не було тоді ні підручників, ні зошитів, не було чим писати. Не було у що одягнутися, щоб дійти до школи, яка була за 2 км. Важко ми пережили і голодні 1946–1947 рр.

Навчання в школі давалося легко, школу я закінчив практично на «відмінно», але на школу дали лише одну медаль, а претендентів було багато, бо з нами вчилися діти районного начальства: секретарів райкому партії, начальника КДБ, голови райвиконкому і под. Козлівську середню школу я закінчив у 1955 р. і вступив на філологічний факультет Львівського державного університету ім. І. Франка.

Львів — мовби тема з варіаціями в науковому житті професора Бучка.

Львів дав можливість йому, студентові університету, відчути смак славістики та лексикографії. На старших курсах він перекладає українською мовою болгарські художні твори. Під керівництвом викладача Миколи Малярчука починає укладати болгарсько-український словник. А 1960 року захищає дипломну роботу «Принципи укладання перекладних словників». Була й спроба вступити до аспірантури при Інституті мовознавства АН УРСР ім. О. Потебні зі спеціальності «Болгаристика».

Протягом 1962–1962 рр. я успішно склав три кандидатські екзамени: з філософії, болгарської та німецької мови і подав заяву в аспірантуру до Інституту мовознавства Академії наук України з проханням прийняти мене в аспірантуру у відділ болгаристики. І хоча я був єдиним претендентом на вакантне місце і мав уже складені кандидатські екзамени та прийняту до друку статтю в тому ж Інституті, що на той час було великою рідкістю, мене не прийняли в аспірантуру, оскільки в моєму досьє, напевне, значилося, що я не цілком ідейно надійний.

Славістика знайшла втілення у викладацькій роботі — в читанні курсів «Вступу до слов'янської філології», «Порівняльної граматики слов'янських мов», «Польської мови» та завідуванні протягом 1998–2003 рр. кафедрою слов'янських мов у Люблінському католицькому університеті. Зі славістичними уподобаннями пов'язана й участь у роботі ІХ з'їзду славістів у Києві (1983).

І ще раз про Львів. Львів — це відділ мовознавства Інституту суспільних наук Академії наук УРСР, куди 1960 року отримав призначення на роботу випускник університету Дмитро Бучко. Там він написав першу наукову роботу — стаття **«Маловідомі сторінки з рукописної спадщини О. Павловського»**, автора першої граматики української мови (1818 р.), була надрукована в журналі *«Українська мова в школі»* (№5, 1962 р.). Її текст укладений на основі матеріалів, віднайдених у Ленінграді під час роботи у фонді П. Кеппена в архіві Академії наук. Це був невідомий до того часу рукопис українсько-російського словника (літери А-Б) з ілюстраціями та передмовою О. Павловського та післямовою П. Кеппена. Згодом віднайдені матеріали були опубліковані в збірнику *«З історії української мови»*, присвяченому 150-річчю від часу друку *«Граматики»* О. Павловського (Київ, 1972 р.).

Львів стимулював увагу дослідника до історії української мови. 1964 року Дмитрові Бучку разом з істориком Ярославом Ісаєвичем (згодом президентом Міжнародної асоціації українців, директором Інституту українознавства імені І. Крип'якевича НАН України, — на жаль, вже покійним) вдалося виявити у селі Верхня Білка на Львівщині примірник *«Апостола»*, надрукований І. Федоровим у Львові 1574 р. Церковну книгу привезли сюди 1945 р. парафіяни-переселенці з Ярославського повіту Польщі. Сьогодні вона зберігається у відділі рідкісної книги Львівської бібліотеки ім. В. Стефаника.

Львів розвивав та огранював лексикографічні зацікавлення молодого науковця. Працюючи у відділі мовознавства, Дмитро Григорович розпочав укладання Інверсійного історичного словника української мови й надрукував дві статті про принципи створення лексикографічних праць такого типу в збірнику *«Дослідження і матеріали з української мови»*: **«Деякі питання побудови історичного словника української мови»** (Київ, 1963 р.) та **«Зразок розробки «Зворотного історичного словника української мови»** (Київ, 1964 р.). Робота не була завершена, але досвід лексикографа вилився в укладанні першого в українському мовознавстві **«Інверсійного словника ойконімів України»**, опублікованого 2001 року в Любліні.

Врешті-решт саме Львів визначив основну наукову дорогу Дмитра Григоровича Бучка. Керівником відділу мовознавства Інституту суспільних наук була професор Лукія Лук'янівна Гумецька, відома в контексті української лінгвістики як дослідник польської та української мов, укладач словників, організатор першого в Україні осередку істориків-лексикографів львівської ономастичної школи. Її ерудованість та знання мов, чуття мови й оригінальний лінгвальний гумор викликали захоплення, яке передавалось усім, з ким Дмитро Григорович ділився спогадами про свою непересічну наставницю. Саме Лукія Лук'янівна сформулила в майбутнього завідувача не одної кафедри розуміння такої колегіальності, за якої професор, доцент, старший викладач, асистент, лаборант є насамперед рівноправними співгіпонімами стосовно гіпероніма «член кафедри», а тому при вирішенні будь-якого кафедрального

питання береться до уваги думка кожного працівника. Що ж стосується ролі професора Гумецької в окресленні наукових орієнтирів Дмитра Бучка, то в автобіографії він напише: *Власне під її керівництвом я почав вивчати історію української мови та українську топонімію — назви населених пунктів. Українська ономастика (наука про власні назви) і стала в майбутньому основним об'єктом моїх наукових досліджень.*

Сталося, правда, так, що 1966 року Дмитро Григорович одружився і, як потім любив жартувати з цього приводу, «поміняв Львів на дружину» й переїхав до Чернівців. Його статком був лише контейнер книжок — факт біографії як аспект системи цінностей. Дружина — Ганна Євгенівна Лопушанська — випускниця відділення класичної філології Львівського університету, викладач латинської мови, ономаст, спеціаліст з антропоніміки. Вони завжди були разом: все вирішували разом, все робили разом, — у всьому були разом. Може, прозвучить пафосно, але видавалося так, начебто все, що в житті є «одне», для них було «на двох».

Що ж до Львова, то роки з 1969 по 1972 стали роками навчання в аспірантурі при університетській кафедрі української мови. Науковим керівником був відомий український мовознавець Іван Іванович Ковалик. 1972 р. у Львові Дмитро Григорович Бучко захистив кандидатську дисертацію **«Українські топоніми на -івці, -ици XIV–XX ст.»**.

За два десятиліття (в 1993 р.) була захищена докторська дисертація **«Ойконімія Покуття»**. Перед захистом у Львові вийшла монографія **«Походження назв населених пунктів Покуття»** (1990 р.), у якій простежено розвиток назв поселень цієї історико-географічної території України з XII століття до наших днів, визначено походження близько тисячі назв населених пунктів цієї території.

Львівська ж сторінка ніколи не завершувалась у житті Дмитра Григоровича Бучка. Вважав для себе обов'язком брати участь у роботі всіх наукових лінгвістичних конференцій у Львові. З 1998 року був членом спеціалізованої ради при Львівському університеті. Для студентів рідного вишу тривалий час при кафедрі української мови читав спецкурс з ономастики й керував роботами магістрантів.

Ономастика в конкретизації на збір, аналіз та опис топонімів стала сенсом наукового життя Дмитра Григоровича. Особливість дослідницького почерку професора Бучка виявилася в актуалізації діахронічного аспекту осмислення ойконімного матеріалу. Його роботи мали не власне лінгвістичний, а історико-філологічний характер. За цим стояла клопітка архівна робота з картами, метричними книгами й різного роду документами, що виливалась у систему першофіксації назв за історичними джерелами й простеження їхньої подальшої долі.

Онімія Прикарпаття, Покуття й Тернопільщини — те, що найбільше цікавило Бучка-ономаста. На цьому матеріалі в теоретичному аспекті його досліджень виокремилась розробка класифікації ойконімів України на основі лексико-мотиваційних та структурно-словотвірних критеріїв. У її контексті було окреслено — з акцентом на їхню своєрідність — принципи номінації українських ойконімів, визначено спосо-

би їхньої деривації та презентовано основні структурно-словотвірні ойконімні моделі.

Вагоме місце в наукових розвідках професора Бучка посідали проблемні питання української ономастичної термінології. Багаторічна праця над впорядкуванням, систематизацією, нормалізацією та кодифікацією її елементів, виробленням підходів до тлумачення конкретних ономастичних термінів, трактування взаємозв'язків між родо-видовими поняттями та їхніми назвами виллалась у **«Словник української ономастичної термінології»**, укладений у співавторстві з Наталією Ткачовою (Харків, 2012). Це наукове видання, в якому, окрім словникових статей, представлені джерела вивчення онімії України та найважливіша ономастична література, стало першим найповнішим опрацюванням ономастичної термінології, використовуваної в українському мовознавстві.

Ономастична концепція Дмитра Григоровича Бучка стала фундаментом для створення наукової школи. Під його керівництвом захистили дисертації аспіранти, які сьогодні викладають у різних вищих навчальних закладах України — Тернополя, Львова, Чернівців, Дрогобича, Хмельницького, Кременця. Вони увиразнили в сучасній ономастиці такі вектори досліджень, як: 1) динаміка розвитку ойконімії, гідронімії та мікротопонімії України (В.В. Котович, М.П. Мриглод, Л.Н. Радьо, Н.В. Сокіл, Л.Л. Дика, І.О. Волянчук, Л.П. Білінська, І.Г. Чеховський); 2) антропонімія регіонів України (Г.В. Панчук, Г.В. Бачинська, Н.І. Рulloва, Н.Б. Вирста); 3) літературна та фольклорна ономастика (Н.Я. Бияк, О.Р. Сколоздра); 4) регіональна ергонімія (Ю.М. Петрашик). Своєрідним центром цієї ономастичної школи став Тернопіль, де в педагогічному університеті при кафедрі українського і загального мовознавства Дмитро Григорович створив «Західноукраїнський ономастичний центр», члени якого працюють над укладанням «Словника українських прізвищ Карпат і Прикарпаття», вивчають українську топонімію, антропонімію, ергонімію, урбанонімію. Підтвердженням наукового рівня ономастичної школи професора Бучка стало проведення в Тернополі в жовтні 2003 року X Міжнародної ономастичної конференції «Українська ономастика на порозі III тисячоліття: стан і перспективи розвитку».

Вкладаючи в інших, Дмитро Григорович був пройнятий відчуттям причетності до високих і шляхетних талантів, чия мудрість проростала в ньому. Це відчувалось в діалогах з ним, простежувалось у розмовах зі студентами й аспірантами, у спонтанних монологах. Врешті, сторінки праць професора Бучка презентують історію українського мовознавства в портретах: **«Роль Ю. Федьковича в історії розвитку української літературної мови»** (1984); **«В. Гнатюк і початки української мовознавчої науки»** (1990); **«Боротьба І. Огієнка за впровадження української мови у церковне богослужіння»** (1993); **«Іван Верхратський — філолог і природознавець»** (1996); **«Кілька слів про видатного українського вченого Олену Курило»** (2007); **«Іван Франко — основоположник української антропонімії»** (2010). Своїй альма-матер вчений віддав пошану в розвідці «Внесок Львівських учених у становлення та розвиток української ономас-

тики», де представив ономастику в постатях І. Вагилевича, І. Шараневича, В. Сімовича, М. Кордуби, В. Ташицького, Т. Лера-Сплавінського, І. Свенціцького, Я. Рудницького, Л. Гумецької, Ю. Редька, М. Худаша, О. Купчинського, Р. Керсти, І. Ковалика.

Дмитро Григорович Бучко вирізнявся своєю науковою чесністю, в якій вимогливість та принциповість поєднувались із батьківським вболіванням як за об'єкт дослідження, так і за самого дослідника. Саме таке враження справляла його робота над редагуванням мовознавчої серії «Наукових записок Тернопільського національного педагогічного університету», номери якої виходили з різною періодичністю, а кожна подана до друку стаття обов'язково підлягала уважній цензурі професора як головного редактора.

Дослідницьку працю професора Бучка визнала європейська наукова спільнота. Дмитро Григорович був учасником наукових міжнародних конгресів та з'їздів: I, II, IV конгресів українців світу (Київ, Львів, Одеса), III з'їзду діалектологів і геолінгвістів (Люблін), XIII, XXI конгресів ономастів (Краків, Уппсала). Широки наукові контакти професора зав'язувались на міжнародних славистичних та ономастичних конференціях у Польщі (Варшава, Люблін, Білосток, Вроцлав, Краків, Ольштин, Лодзь, Ополе, Щецин), Словаччині (Пряшів), Болгарії (Велико-Тирново), Росії (Москва), Білорусі (Вітебськ, Мінськ), Латвії (Рига), Швеції (Уппсала), Австрії (Грац, Клягенфурт).

З 1985 року Дмитро Григорович Бучко входив до міжнародного авторського колективу, який укладає «Слов'янський ономастичний атлас», презентуючи там українське мовознавство. Саме як член редколегії атласу він брав участь у роботі міжнародної наукової ономастичної конференції в Клягенфурті (Австрія).

Професор Бучко був добре знаний та шанований у Польщі. Відомий там насамперед як лектор Люблінського університету ім. М. Кюрі-Склодовської та Люблінського католицького університету, а також як член Комісії польсько-українських культурних зв'язків при Люблінському відділенні Польської Академії наук та ономастичної комісії при комітеті славистів. Входив до складу Наукового комітету журналу ТЕКА Комісії польсько-українських зв'язків, був членом редколегії видання «Prace językoznawcze» в Ольштині.

До його думки дослухалися в ономастичному світі. Був рецензентом праць Р. Шрамека (*Uvod do obecne onomastiky*) та Л. Олівової-Незбедової (*Slovník pomístních jmen v Čechách*) — Чехія; Еви Якус-Боркової (*Polskie nazewnictwo kosmiczne*), Еви Якус-Боркової та Кристини Новік (*Nazwy miejscowości w Polsce. Układ a tergo*) — Польща; Ліліани Димитрової-Тодорової (*Местните имена в Поповско*) — Болгарія. Колеги з Інституту чеської мови Академії Наук у Празі надсилали йому видання щорічника «Acta onomastika».

Проте незмінним фоном наукової діяльності Дмитра Григоровича Бучка була постійна зайнятість викладацькою роботою. Викладацький шлях почався на кафедрі української мови Чернівецького університету

1966 року. З 1974-го по 1983 рік працював на кафедрі загального мовознавства цього ж навчального закладу й читав різні курси, зокрема й польську мову. 1983 року знову перейшов на кафедру української мови як доцент, згодом завідувач. 1993 року після захисту докторської дисертації переїжджає на роботу в Тернопільський педагогічний інститут, де очолив новостворену кафедру українського і загального мовознавства. У Тернополі Дмитро Григорович — настільки, наскільки це можливо в педагогічному виші — прислужився до введення в навчальні плани дисциплін теоретико-лінгвістичного та славістичного циклу. Багато уваги він приділив розробці навчальних програм та підготовці лекторів із «Загального мовознавства», «Історії лінгвістичних учень», «Вступу до слов'янської філології», «Порівняльної граматики слов'янських мов», «Польської мови як другої слов'янської».

Вражала його залюбленість у викладання. Навчальне навантаження Бучка-викладача мало нагадувало професорське: лекції зі «Вступу до мовознавства», лекції та практичні заняття зі «Вступу до слов'янської філології» та «Порівняльної граматики слов'янських мов», «Друга слов'янська (польська) мова», спецкурси з ономастики для бакалаврів та магістрів, курсові, дипломні, магістерські роботи. В усьому — обов'язок та дисципліна. Ретельно перевіряв студентські конспекти першоджерел, «у перервах між» вивчав листки з короткими самостійними роботами, дуже відповідально ставився до індивідуальних занять, семестрових та передекзаменаційних консультацій. До болю, іноді майже як особисту образу, сприймав студентське невігластво. Іспити й заліки перескладали по декілька разів, махрові відмінники отримували єдині в заліковій «трійки», — а студенти його любили. Випускники факультету іноземних мов розказували, що ходили до церкви слухати, як співає Дмитро Григорович.

Він бачив у студентах своїх майбутніх колег і просто людей. Навчаючи, не моралізував, а був прикладом. Працюючи в Чернівцях, тривалий час був відповідальним на філологічному факультеті за роботу в гуртожитку. З цього приводу на одній із зустрічей з випускниками озвучили факт. Студенти в гуртожитській кімнаті зібрались за столом святкувати Різдво. А були на той час 70-ті радянські роки. Отож, періодично хтось виглядав, чи не йде черговий по гуртожитку викладач. І тут чують: йде Бучко, але у вишиваній сорочці. Коментарі зайві.

Дмитра Григоровича пам'ятали. Колись у бібліотеці Львівського університету колишня його студентка з Чернівців, випадково побачивши перед собою тернополянку, зауважила, що там тепер працює професор Бучко, який був надзвичайно вимогливим до студентів, але й із себе всі соки витискав. А коли до Тернополя завітала трупа Івано-Франківського драматичного театру з виставою «Солодка Даруся», разом із ними приїхала авторка твору — письменниця Марія Матіос, яка, виступаючи перед глядачами, попросила передати вітання своєму викладачеві Дмитру Григоровичу Бучку, що вчив її «складати слово до слова так, щоб не тільки вона розуміла зміст своєї фрази, а й щоб інші

його почули». Врешті, колишні студенти, які стали колегами Дмитра Григоровича (з Чернівців — Мар'ян Стефанович Скаб, Марія Василівна Скаб, Борис Іванович Бунчук, Ніна Василівна Гуйванюк, з Івано-Франківська — Володимир Михайлович Барчук), приїжджали до Тернополя вітати свого вчителя з ювілейними датами.

Кафедра українського і загального мовознавства в Тернополі була його другою родиною. Був на ній майстром нейтралізації опозицій — та й їх як таких і не виникало. Міг по-батьківськи «виховувати» своїх підлеглих, але будь-які зовнішні оцінки та впливи розбивались об його презумпцію невинності щодо кожного з них. Щось непересічне було в самому його розумінні слова «кафедра». Були люди — члени кафедри, і була кафедра — загальне поняття як абсолютно реальна сутність. Були інтереси кафедри, справи кафедри, престиж кафедри, позиція кафедри. Йому вдалося вибудувати на кафедрі ієрархію не як вертикаль, а як служіння, підбравши для кожного «сродну працю». І це відчували всі: відчували колеги, відчували студенти. А на останньому в 2013 році, передноворічному, засіданні сказав, як завжди, без пафосу: — Я вас всіх люблю. Вийшло як підсумок.

Так само, як людей, Дмитро Григорович без пафосу любив своє, національне. Цього вчив інших. У програму «Загального мовознавства» радив вводити в розділ «Історія лінгвістичних учень» системний виклад історії українського мовознавства; у приватних розмовах із колегами та студентами ділився міркуваннями щодо вітчизняного «розстріляного мовознавства»; приурочував кафедральні семінари цій тематиці, прислужився до проведення в Тернополі наукових конференцій пам'яті Івана Верхратського (1996) та Василя Сімовича (2005); до Дня української писемності готував виступи на місцевому радіо й телебаченні. Працюючи в Польщі, збирав архівні матеріали, що висвітлювали невідомі сторінки життя діячів української культури, а насамперед українського жіночого руху початку минулого століття. Ксерокопії листів Оксани Драгоманової, Софії Русової, Ольги Дучимінської, Софії Яблонської, — те, над чим він працював, думав і прагнув дати життя в Україні.

Низка наукових розвідок професора Бучка засвідчує його стиль та спосіб життя як життя в культурі: «**Шукач скарбів фольклорних**» [про І. Верхратського як автора збірка «Говір батюків» — М.З.] (1996); «**Оксана Лятуринська. «Дуже сумно, що не лишається часу для праці мистецької»**» (1997); «**Люблю все своє рідне. (До 115 річниці від дня народження І. Огієнка)**» (1997); «**Маленький штрих до портрета Митрополита Андрея**» (1997); «**Свідки княжої доби**» [про назви найдавніших поселень Тернопільщини — М. З.] (2000); «**З епістолярної спадщини Богдана Лепкого**» (1998); «**Листування Івана Франка з європейськими вченими**» (1998); «**Коли ж народилася О. Кобилянська?**» (1999); «**Праця письменників Тернопільщини на ниві української мови та культури. Іванна Блажкевич**» (1999); «**Невідомий нарис про життєвий і творчий шлях Олени Кисілевської**» (2001); «**Листування Ольги Кобилянської та Олени Кисілевської**» (2003). І навіть

вишиванки в нього могли бути буденними, так ніби ненароком, але органічно вписуючись у життєвий образ.

А взагалі — на Нього було достатньо просто дивитись.

Розумний зрозуміє: можливо, весь цей текст-пам'ять могли б замінити світлина, оте одне-єдине речення **На Нього було достатньо просто дивитись** та поезія Бориса Олійника як ословлена формула сумного досвіду, що кожен у свій час переживає.

Був чоловік... І — нема.
Як же це, вічний світе?
Вернеться осінь... зима.
Прийдуть весна і літо.
А чоловіка — нема...
Як же це, клятий світе?!

...Грошей не дбав у мішок.
Справно ходив на роботу.
Якось і не знайшов
Дня,
щоб спочить по турботах.
Що їй — стоїть робота!
... А чоловік пішов.

Космос у собі дрімав.
Діти біжать до школи.
Осінь мина... Зима...
Літо й весна — по колу.
А чоловіка — нема...
Страшно не те, що нема.
А що й не буде ж ніколи!

Вже тих учених — тьма.
Все прояснили на світі.
Ще б їм одне прояснити:
Як ото був — нема.
Що вже простіше на світі?!
... А чоловіка — нема.

Наприкінці 2013 року Дмитро Григорович із дружиною Ганною Євгенівною видали книжку вибраних праць під назвою «**Історична та сучасна ономастика**». Плід спільних шукань, думок, поглядів, життєвої дороги та долі вийшов знову ж таки — як підсумок. Сюди б іще додати з ідіолекту професора: — *Будьте Ви мені здорові! Якось ця фраза асоціюється з Франковим: — І стелитися буду внизу, Ви ж буайте до неба...*

Марія ЗАОБОРНА (Тернопіль)

Статтю отримано 29.10.2014

Mariya Zaoborna

Ternopil

IN THE PROFESSOR DMYTRO BUCHKO'S MEMORY

Дослідження

Василь Німчук
Четья 1489 року в контексті сучасної україністики **3**

Ірина Казимиrowa
І. Огієнко — засновник української історичної
лінгвотермінографії **36**

Сергій Омельчук
Українська лінгводидактична термінологія з погляду
нормативності **50**

Тетяна Фудерер
Проблема мовної стратифікації суспільства в сучасній
соціолінгвістиці **60**

Людмила Білоконенко
Ознаки надтексту міжособистісного конфлікту **71**

Альбіна Ковтун
Розвиток полісемії лексем з релігійними значеннями:
необразні семантичні деривати **86**

Оксана Тищенко
«Словарь української мови» за ред. Б.Д. Грінченка у зведеному
реєстрі української лексики: формування словотвірних гнізд **103**

Валентина Лєснова
Засоби вираження оцінки в художніх творах
Бориса Грінченка **111**

Ірина Денисовець
Словотвірна специфіка оказіональних власних географічних
назв у сучасному українському дитячому дискурсі **117**

**Наукова
хроніка**

Лариса Кислюк
XV Міжнародна конференція комісії зі слов'янського
словотворення при Міжнародному комітеті славистів **125**

Світлана Єрмоленко, Ангеліна Пономаренко
Круглий стіл «Мова підручників для загальноосвітніх навчальних
закладів: сучасний стан і погляд у майбутнє» **131**

**Огляди
та рецензії**

Ірина Самойлова, Валентина Федонюк
Новий підручник з української мови для словаків
Mária Čižmárová. Ukrajinský jazyk pre slovákov. — Prešov: Filozofická
fakulta Prešovskej univerzity, 2011. — 282 s. **139**

Інформація*Ніна Яценко*

Теми дисертацій, затверджені Науковою радою
“Українська мова” НАН України в 2014 році **145**

Ювілеї*Ольга Черемська, Валентина Жовтобрюх*

Ігор Вікторович Муромцев (до 80-річчя від дня народження) **149**

Світлана Бибик, Тетяна Коць

Серце, пропахле чебрецевим степом (до ювілею Надії Миколаївни
Сологуб) **158**

**Незабутні
імена***Марія Заборна*

Пам'яті професора Дмитра Григоровича Бучка (8.11.1937 — 11.02.
2014) **166**

**Мовна
мозаїка***Катерина Городенська*

Вифлєсм, а не Віфлєсм чи Віфлієм **35**

Довжєнка і Довженка́ **59**

Українські пісні у виконанні народного артиста України **70**

Ілле чи Ілле в кличному відмінку? **85**

Бессарабська, Бесарабська чи Басарабська площа? **110**

Буквальний і буквалістський **130**

Твердити — це не стверджувати **148**

**Відомості
про авторів****180**

CONTENTS

Researches

Vasyl' Nimchuk

Chetyia Minea (the lives of saints) 1489 in the context of contemporary Ukrainian studies **3**

Iryna Kazymyrova

I. Ogiyenko — a founder of Ukrainian historical linguistic terminography **36**

Sergiy Omelchuk

Ukrainian linguodidactics terminology from the standpoint of normativeness **50**

Tetyana Fuderer

The problem of language stratification of society in contemporary sociolinguistics **60**

Ludmila Bilokonenko

The signs of overtext of the interpersonal conflict **71**

Albina Kovtun

Polysemy in the religious lexemes: non-imagery semantic derivatives **86**

Oksana Tyshchenko

"Dictionary of Ukrainian language", ed. Hrinchenko in consolidated register of Ukrainian lexicon: forming a structural word nests **103**

Valentyna Lesnova

Means of expression of evaluation in Borys Hrinchenko's fiction **111**

Iryna Denysovets

Derivational specifics of occasional own geographical names in the modern Ukrainian children's discourse **117**

Science chronicle

Larysa Kysliuk

XV International conference of the Committee of word-formation at The International committee of slavists **125**

Svitlana Yermolenko, Angelina Ponomarenko

Round table "Language textbooks for secondary schools: current status and future outlook" **131**

Book review

Iryna SamoiloVA, Valentyna Fedoniuk

New tutorial of the Ukrainian language for the slovakS (Mária Čižmarová. Ukrajinský jazyk pre slovakS. — Prešov: Filozofická fakulta Prešovskej univerzity v Prešove, 2011. — 282 s.) **139**

Information	<i>Nina Yatsenko</i> Theses topics approved by the scientific council “Ukrainian language” NAS Ukraine in 2014 145
Anniversaries	<i>Olga Cheremska, Valentina Zhovtobriukh</i> Igor Muromtsev (the 80th anniversary of his birth) 149 <i>Svitlana Bybyk, Tetyana Kots</i> Nadiya Sologub’s anniversary 158
Unforgettable names	<i>Maria Zaoborna</i> In the Professor Dmytro Buchko’s memory 166
Linguistic miscellanea	35, 59, 70, 85, 110, 130, 148
Contributors	180

Відомості про авторів

БИБИК Світлана Павлівна, доктор філологічних наук, старший науковий співробітник відділу стилістики та культури мови, Інститут української мови НАН України

БЛОКОНЕНКО Людмила Анатоліївна, кандидат філологічних наук, докторант кафедри української мови, Дніпропетровський національний університет імені Олеся Гончара

ГОРОДЕНСЬКА Катерина Григорівна, доктор філологічних наук, професор, завідувач відділу граматики, Інститут української мови НАН України

ДЕНИСОВЕЦЬ Ірина Вікторівна, аспірант, Інститут української мови НАН України

ЄРМОЛЕНКО Світлана Яківна, член-кореспондент НАН України, доктор філологічних наук, професор, завідувач відділу стилістики та культури мови, Інститут української мови НАН України

ЖОВТОБРЮХ Валентина Федорівна, кандидат філологічних наук, доцент кафедри українознавства і мовної підготовки іноземних громадян, Харківський національний економічний університет імені Семена Кузнеця

ЗАОБОРНА Марія Степанівна, кандидат філологічних наук, доцент кафедри загального мовознавства і слов'янських мов, Тернопільський національний педагогічний університет імені Володимира Гнатюка

КАЗИМИРОВА Ірина Андріївна, кандидат філологічних наук, докторант, Інститут української мови НАН України

КИСЛЮК Лариса Павлівна, кандидат філологічних наук, старший науковий співробітник відділу структурно-математичної лінгвістики, Інститут української мови НАН України

КОВТУН Альбіна Анатоліївна, кандидат філологічних наук, докторант, Чернівецький національний університет імені Юрія Федьковича

КОЦЬ Тетяна Анатоліївна, кандидат філологічних наук, старший науковий співробітник відділу стилістики та культури мови, Інститут української мови НАН України

ЛЕСНОВА Валентина Володимирівна, кандидат філологічних наук, доцент кафедри української філології та загального мовознавства, Луганський національний університет імені Тараса Шевченка

НІМЧУК Василь Васильович, член-кореспондент НАН України, доктор філологічних наук, професор, завідувач відділу історії української мови, Інститут української мови НАН України

ОМЕЛЬЧУК Сергій Аркадійович, кандидат педагогічних наук, доцент кафедри мовної освіти, Херсонський державний університет

ПОНОМАРЕНКО Ангеліна Юріївна, кандидат філологічних наук, старший науковий співробітник відділу стилістики та культури мови, Інститут української мови НАН України

САМОЙЛОВА Ірина Анатоліївна, кандидат філологічних наук, старший науковий співробітник відділу лексикології та лексикографії, Інститут української мови НАН України

ТИЩЕНКО Оксана Миколаївна, кандидат філологічних наук, старший науковий співробітник відділу лексикології та лексикографії, Інститут української мови НАН України

ФЕДОНЮК Валентина Євгенівна, кандидат філологічних наук, науковий співробітник відділу західно- і південнослов'янських мов, Інститут мовознавства ім. О. О. Потебні

ФУДЕРЕР Тетяна Олександрівна, dr. sc., доцент кафедри української мови і літератури, філософський факультет, Загребський університет

ЧЕРЕМСЬКА Ольга Степанівна, кандидат філологічних наук, професор, завідувач кафедри українознавства і мовної підготовки іноземних громадян, Харківський національний економічний університет імені Семена Кузнеця